

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2008

З М І С Т

CONTENTS

Статті

БУРДО Н.Б. Кременева індустрія пам'яток трипільської культури на середньому Дністрі (за матеріалами колекцій Наукових фондів з розвідок Середньодністровської експедиції 1964—1970 рр.)

ДЯЧЕНКО О.В. Динаміка змін чисельності населення володимирівсько-томашівської лінії розвитку західнотрипільської культури

МАТВІЙШИНА Ж.М., ЛИСЕНКО С.Д., ПАРХОМЕНКО О.Г. Результати палеопедологічного дослідження пам'яток Малополовецького археологічного комплексу в 2007 р.

ГОШКО Т.Ю. Технологічне дослідження бронзових виробів із Бузького скарбу

ПОЛТАВЕЦЬ В.І. З історії дослідження пам'яток передскіфського і скіфського часів у басейні Тясмину

МОГИЛОВ О.Д., ГУЦАЛ А.Ф. Про один із різновидів ранньоскіфських зооморфних вуздечкових прикрас

РУДИЧ Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря

ОНОГДА О.В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV — початку XVI ст.

Articles

3 BURDO N.B. Flint Industry on Trypillya Sites in the Middle Dnister River Region (on the Materials of Scientific Funds from the 1964—1970 Prospecting of the Middle Dnister Expedition)

9 DYACHENKO O.V. The Dynamics of Changes in the Population Quantity of the Volodymyrivsko-Tomashivska Development Line of the Western Trypillya Culture

18 MATVIYISHYNA Zh.M., LYSENKO S.D., PARKHOMENKO O.H. The Results of the 2007 Palaeopedologic Research of Malopolovetske Site Monuments

27 HOSHKO T.Yu. Technological Research of Bronze Wares from Buzke Treasure

33 POLTAVETS V.I. From the History of Research of the Pre-Scythian and Scythian Monuments in the Tyasmyr River Basin

44 MOHYLOV O.D., HUTSAL A.F. About One of the Types of the Early Scythian Zoomorphic Bridle Adornments

49 RUDYCH T.O. Anthropologic Materials from the Excavations of the Cemetery on the Territory of St. Michael's Golden-Domed Monastery

55 ONOHDA O.V. The Main Types of Ceramics from the Middle Dnipro River Region of the Second Half of the 15th — the Beginning of the 16th cc.

Публікації археологічних матеріалів

БРОВЕНДЕР Ю.М. Копальня Червоне Озеро IV Картамиського гірничо-металургійного комплексу доби бронзи

64 BROVENDER Yu.M. Chervone Ozero IV Mine of Kartamyshske Mining and Metallurgical Site of the Bronze Age

До історії стародавнього виробництва

НЕДОПАКО Д.П. Залізні наконечники стріл (технологічний аспект)

70 NEDOPAKO D.P. Metal Arrow-heads (technologic aspect)

ГОТУН І.А., КОВАЛЬ О.А., ПЕТРАУС-КАС А.В. Експериментальне вивчення бортництва у Північній експедиції. Життя бджіл та сутність бортного промислу

76 HOTUN I.A., KOVAL O.A., PETRAUSKAS A.V. Experimental Study of Apiculture in the Northern Expedition. Bees Life and the Substance of Bee Industry

Нові відкриття та знахідки

РОМАНЮК В.В. Фрагмент скіфського мідного казана з Поросья

87 ROMANYUK V.V. The Fragment of the Scythian Copper Cauldron from the Ros River Region

ПЕТРАШЕНКО В.О., КОЗЮБА В.К. Нові дані з давньоруської писемності

90 PETRASHENKO V.O., KOZYUBA V.K. The New Data on the Ancient Rus Written Language

Рецензії

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., ГОРБАНЕНКО С.А. Рец.: Любомир Михайлина. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами

Book Review

96 TERPYLOVSKYI R.V., HORBANENKO S.A. Re.: Lyubomyr Mykhailyna. The Slavs of the 8th—9th cc. between the Dnipro River and the Carpathians

Хроніка

До ювілею Наталії Олександрівни Сон

100 To the Jubilee of Nataliya Oleksandrivna Son

До 60-ти річчя Олександра Кошка

101 To the 60th Anniversary of Oleksandr Koshko

До 60-ти річчя Віктора Івановича Клочка

102 To the 60th Anniversary of Viktor Ivanovych Klochko

КОЛЕСНИКОВА В.А., МИХАЙЛОВА Н.Р., ЧЕРНОВОЛ І.В., Н.В. НАУМЕНКО Історія Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України

104 KOLESNYKOVA V.A., MYKHAILOVA N.R., CHERNOVOL I.V., N.B. NAUMENKO The History of the Scientific Library of the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Пам'яті Нінелі Михайлівни Бокій

114 To the Memor of Ninel Mykhailivna Boki

Пам'яті Аннети Леонідівни Нечитайло

112 To the Memor of Anneta Leonidivna Nechytailo

Сергій Миколайович Бібіков: життя, віддане науці (до 100-річчя від дня народження)

115 Serhiy Mykolayovych Bibikov: Life Given to the Science (to the 100th Anniversary)

НИКІТИН В.І. Камінський Ф.Т. — дослідник пам'яток античності Нижнього Побужжя

118 NIKITIN V.I. Kaminskyi F.T., a researcher of Ancient Monuments in the Lower Bug River Region

Наші автори

122 Our Authors

Список скорочень

123 Abbreviation

Алфавітний показник змісту журналу «Археологія» за 2008 р.

124 Index of Publications in «Archaeologia» Journal in 2008

Н.Б. Бурдо

КРЕМЕНЕВА ІНДУСТРІЯ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ (за матеріалами колекцій Наукових фондів із розвідок Середньодністровської експедиції 1964—1970 рр.)

Наведено дані стосовно джерел до вивчення кременевої індустрії трипільських племен Середньої Наддністрянщини, отримані Середньодністровською експедицією Інституту археології НАН України.

У наукових фондах Інституту археології НАН України матеріали розвідок Середньодністровської експедиції представлено трьома колекціями — № 624, 564 та 589. До колекцій входять знахідки, виявлені під час обстежень пам'яток різних хронологічних періодів від палеоліту до XV ст., проведених у 1964—1965 рр. (колекції № 564, 589) та 1968—1969 і 1970 рр. (колекція № 624). Начальником Середньодністровської експедиції був С.М. Бібіков, його заступниками у 1968 р. — В.І. Довженко, 1969 р. — В.Г. Збеневич. Розвідувальний загін Середньодністровської експедиції 1970 р. очолював В.Г. Збеневич (Збеневич, Євдокимов 1970). Розвідувальні роботи вздовж берегів Дністра та на його притоках проводилися через необхідність обстеження району середньої течії Дністра, який входив до зони затоплення комплексного Дністровського гідровузла. Будівництво ГЕС створювало загрозу затоплення значної кількості археологічних пам'яток, тому до завдань розвідувальної експедиції входило відкриття нових пам'яток, обстеження відомих місцезнаходжень та відбір «науково-рентабельних об'єктів для подальших археологічних розкопок» (Бібіков 1965). Підвищення рівня Дністра очікувалося на відтинку від с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. (місця зведення греблі ГЕС) до с. Горошова Борщівського р-ну Тернопільської обл. Протягом 1970 р. було додатково обстежено кілька трипільських пам'яток.

У 1964—1965 рр. дослідження Середньодністровської експедиції було зосереджено на ділянці між селищами Студениця та Велика Слобідка (Велика Мукша), переважно на лівому березі Дністра. Було обстежено відомі й виявлено нові пам'ятки, досліджено печери Білої Гори біля с. Студениця. 1968 р. було обстежено обидва береги Дністра від місця майбутньої греблі до устя

р. Смотрич. На маршруті завдовжки близько 140 км, який пролягав Вінницькою, Хмельницькою, Тернопільською та Чернівецькою обл., було виявлено понад 110 археологічних пам'яток (Бібіков, Збеневич, Довженко, Приходнюк 1969). Продовживши розвідувальні роботи, Середньодністровська експедиція у 1969 р. обстежила обидва береги Дністра від устя р. Смотрич до с. Горошова на відстані близько 100 км, а також ділянку нижче греблі до с. Волошкове на правому березі та с. Козлів на лівому. Того року було відкрито 70 пам'яток різних епох (Бібіков, Довженко, Євдокимов, Збеневич, Приходнюк 1969).

Безпрецедентні за масштабами розвідувальні роботи Середньодністровської експедиції виявили десятки нових трипільських поселень (рис. 1). Однак на сьогодні опубліковано повідомлення лише про попередні результати роботи Середньодністровської експедиції (Бібіков, Збеневич 1971; Збеневич 1972), зокрема й щодо трипільської культури, до якої належить майже третина відкритих пам'яток (Бібіков, Збеневич 1972, с. 376). Частину виявлених поселень було досліджено розкопками у 1970—1990 рр. Утім величезний обсяг інформації, здобутої цією розвідкою, досі не введено у науковий обіг. Наше повідомлення присвячено лише одній категорії трипільських матеріалів із фондів колекцій Середньодністровської експедиції — знахідкам, що свідчать про кременеву індустрію трипільських племен Наддністрянщини. Зауважимо, що частина матеріалів походить з нині затоплених поселень трипільської культури, тобто нечисленні артефакти, зібрані у фондах, — все, що від цих пам'яток залишилося.

Мета цього огляду — привернути увагу фахівців до значного обсягу матеріалів, представлених у колекціях наукових фондів, які можуть бути використані для вивчення різних галузей господарства трипільців (див. таблицю).

Рис. 1. Мапа пам'яток трипільської культури, виявлених Середньодністровською експедицією: I — поселення трипільської культури, II — поселення-мастерні; пам'ятки: 1—3 — Волошкове; 4 — Липчани; Березівський хутір: 5 — пох. 48, 6 — пох. 39; ГЕС, правий берег: 7 — пох. 15, 12 — пох. 13, 13 — пох. 16; ГЕС, лівий берег: 8 — пох. 12, 9 — пох. 11, 10 — пох. 10, 11 — пох. 9; 14 — Ломачинці—Вишнева, пох. 17, 15 — I і II, пох. 18, 16 — пох. 19; 17, 18 — Бернашівка; 19 — Малий Берег, пох. 24; 20 — Калнос, пох. 26; 21 — Великий Берег, пох. 29; 22 — Галиця, пох. 104; Непоротове: 23 — пох. 22, 24 — пох. 38, 25 — пох. 34; 26 — Михалків, пох. 50; Лоївці: 27 — пох. 44, 28 — пох. 42; 29 — Михалків—Гришівський Яр, пох. 52; Кормань: 30 — пох. 56, 31 — пох. 58, 32 — пох. 4; 33 — пох. 83; 35 — пох. 79; Стара Ушиця: 34 — пох. 54, 36 — пох. 71; Молодове: 37 — пох. 78, 38 — пох. 76; 39 — Шеїн, пох. 75; 40 — Наддністрянська, пох. 80; 41 — Бакота, пох. 85; 42 — Теремці, пох. 88; 43 — Студениця; 44 — Біла Гора (Студениця); 45 — Нагоряни, пох. 103; 46 — Велика Слобідка, пох. 102; 47 — Велика Слобідка—Дубина, пох. 109; Вороновиця: 48 — пох. 7, 49 — пох. 125; 50 — Сокіл—Шовб, пох. 132; 51 — Сокіл—Плантація, пох. 130; 52 — Слобідка Малиновецька, пох. 152; 53 — Бернове—Малинки, пох. 144; 54 — Малинівці, пох. 150; 55 — Оселівка, пох. 142; 56 — Дарабани—Замчисько; 57 — Дарабани—Вал, пох. 139; 58 — Бабшин, пох. 157; Ісаківці: 59 — пох. 165, 60 — пох. 162; 61 — Атаки; 62 — Бакота, пох. 3; 63 — Стара Ушиця, пох. 1

Загалом у колекціях Середньодністровської експедиції номенклатуру знахідок, що свідчать про кременеву індустрію трипільської культури, можна подати як відходи первинної та вторинної обробки кременю, заготовки, напівфабрикати та готові вироби, зокрема сокири (рис. 2, 1—9), долота, серпи, ножі, свердла, скребачки, вістря стріл (рис. 2, 16) та дротики. Привертають увагу пункти, де зосереджено багато знахідок, що вказують на первинну обробку кременю, а можливо, і його видобуток, а також на наявність поселень-мастерень.

Насамперед це стосується Білої Гори (рис. 1, 44) поблизу колишнього с. Студениця, затопленого водами Дністра. Біла Гора розташована між сучасними селами Рогізна та Калачківці. У наукових фондах зберігаються матеріали досліджень С.М. Бібікова, який 1964—1965 рр. обстежив місце видобутку та переробки кременю з виробничою метою у печерах Білої Гори. До затоплення заплави Дністра під час будівництва Дністровського гідровузла Біла Гора у місці впадіння р. Студениця в Дністер височіла над рівнем річки на 140 м. На південному схилі гори, що складається з осадових порід, крем'янь-плитняк залягає у верхній товщі відкладень.

Печери у східній частині гори легкодоступні з боку плато. На ділянці завдовжки до 240 м

Середньодністровською експедицією було виявлено 8 печер. Середня площа печер 50—60 м² (в одному випадку — близько 115 м²), висота — 0,7—0,8 м (під навісами 7 та 8 висота печер сягала 2 м). Форма виробки — штольнева, з внутрішніми штреками і бічними проходами, що з'єднують між собою місця видобутку. Застосовано ступінчастий спосіб добування плиток кременю. Місцями залишено останці для підтримки стелі. На думку С.М. Бібікова, на Білій Горі можна було видобувати брили кременю масою 30—40 кг і більше. Дослідження С.М. Бібікова штолень Білої Гори враховано в праці Н.М. Гуриної, присвяченій вивченню проблеми видобутку кременю на теренах СРСР (Гурина 1976, с. 102—103).

На плато виявлено місця первинної обробки кременю (знахідки представлено у фондівих колекціях № 564 та 589). Безпосередньо поблизу печер видобутим брилам надавали форми нуклеусів та інших заготовок. Найчастіше тут трапляються заготовки для клиноподібних сокир. За підрахунками С.М. Бібікова, у печерах Білої Гори було видобуто та оброблено кілька сотень кубічних метрів кременю. На плато та схилах гори знайдено фрагменти кераміки трипільської культури. Матеріали двох трипільських пам'яток етапу В II, ви-

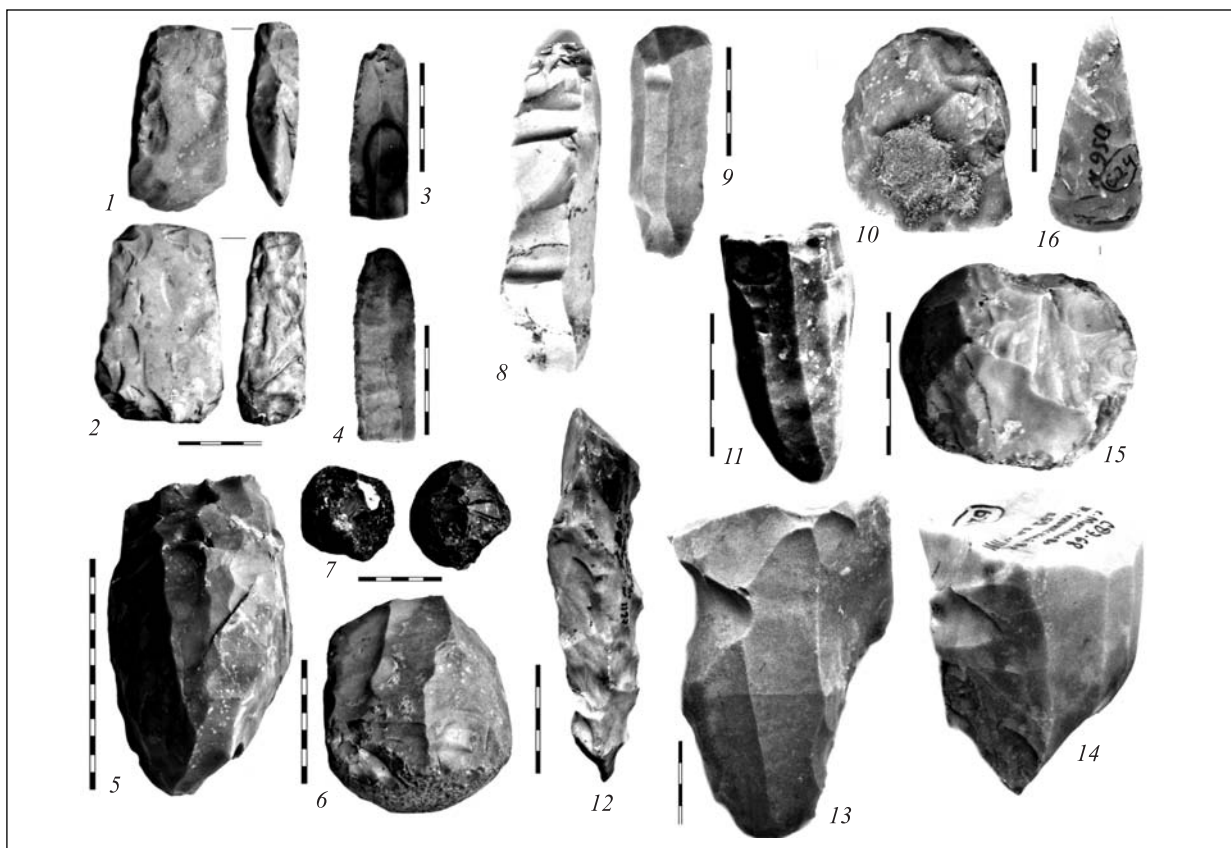

Рис. 2. Кременева індустрія: 1—7 — Ломачинці—Вишнева ІІ; 8—15 — Михалків—Гришивський Яр; 16 — Непоротове

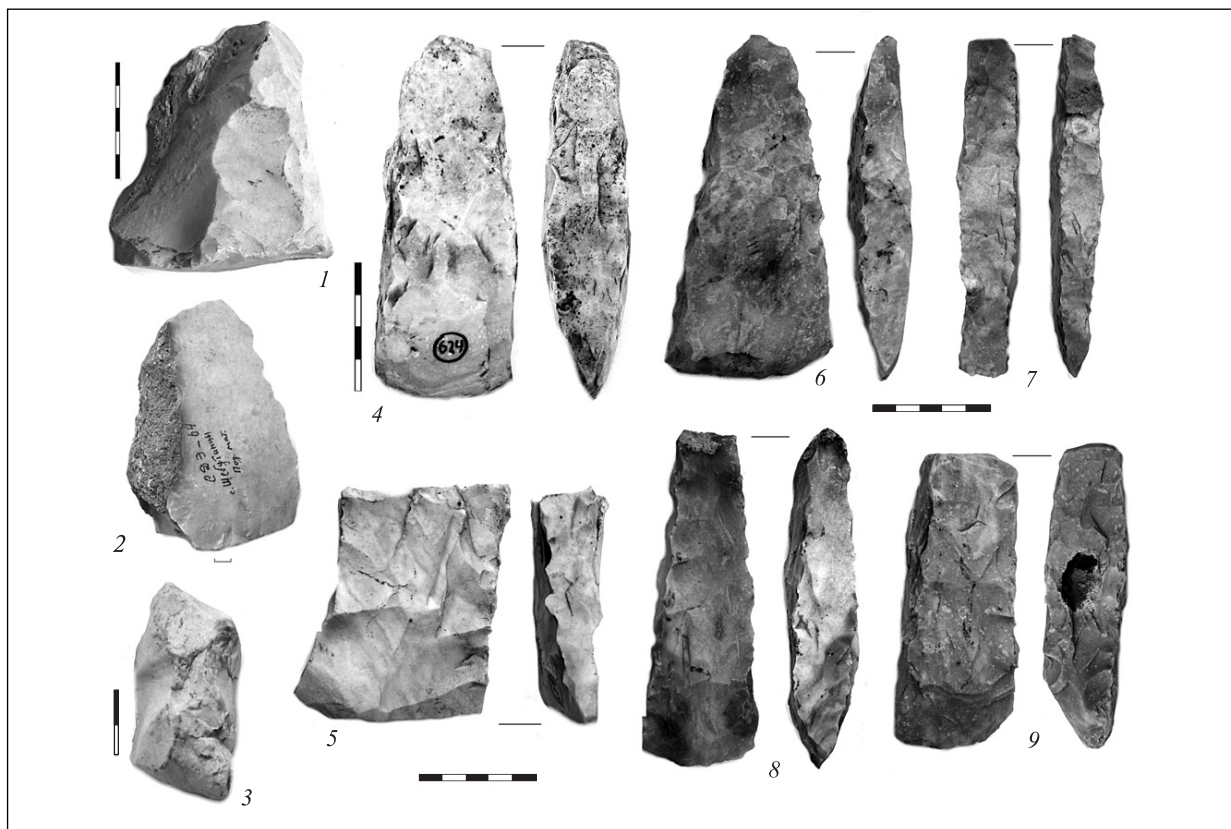

Рис. 3. Кременева індустрія: 1—3 — Шебутинці; 4—5 — Кормань; 6—9 — Галиця

Таблиця. Матеріали, отримані Середньо-дністровською експедицією 1964—1970 рр.

Місцезнаходження	Етап Трипілля	Кількість одиниць
Вінницька обл., ГЕС, лівий берег,		
пох. 9	С I	9
пох. 10	В I	15
пох. 11	В I—В II	5
правий берег, пох. 15	В I—В II	48
Вінницька обл., Муровано-куриловецький р-н, Березівські Хутори	Шари В I—В II та С I	22
Вінницька обл., Могилів-Подільський р-н		
Бернашівка	А	132
Липчани	С I	8
Тернопільська обл., Мельниця-Подільський р-н	С I	4
Устя—Ставки		
Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,		
Бакота, пох. 3	В II—С I	8
Голосків	В I—В II	48
Ісаківці, пох. 162	А	49
Бакота, пох. 84	В II	20
Теремці, пох. 88	С I	2
Велика Слобідка (Велика Мукша, 1964 р.)	С I	1
Біла Гора, 1964 р.	В II	26
Студениця — Ганусиське, 1964 р.	В II	5
Хмельницька обл., Новоушицький р-н		
Шебутинці, 1964 р.	С II	7
Лоївці, пох. 42	В II	44
пох. 44	С I	1
пох. 64	А	5
Калюс	В I—В II	5
Стара Ушиця, пох. 1	С I	1
Чернівецька обл., Хотинський р-н, Дарабани—Замчисько	В I—С I	17
Чернівецька обл., Сокирянський р-н,	С I—С II	8
Волошкове, пох. 114		
Галиця, пох. 104	В I—В II	18
Михалкове, пох. 50	В I—В II	7
Михалкове — Гришинський Яр, пох. 52	В I	49
Непоротове	А, В II, С I	29
Ломачинці, пох. 17	С I	7
Ломачинці—Вишнева I, II, пох. 18, 19	В II	20
Корман-Лужок, пох. 57	С I	7
Корман, пох. 58	В I—В II А	12

Продовження табл.

Місцезнаходження	Етап Трипілля	Кількість одиниць
Чернівецька обл., Кельменецький р-н, Комаров, пох. 83	В I—В II	2
Атаки	?	2
Вороновиця, пох. 7	А	27
Загальна кількість одиниць кременю		670

явлених Середньодністровською експедицією поблизу Білої Гори — Студениця—Ганусиське та Студениця—Рогозянка, зберігаються у колекції № 564 (Биби́ков 1964—1965). Пізніше, 1980 р., у районі Білої Гори Дністровською (Трипільською) експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом М.М. Шмаглія було досліджено поселення етапу В II трипільської культури (Відейко 2004, с. 47—48).

Особливу увагу привертає відкрите 1968 р. Середньодністровською експедицією поселення Трипілля В I поблизу с. Михалків в урочищі Гришинський Яр (рис. 1, 29). Тут виявлено близько 10 розораних площ, на чотирьох з яких, розташованих над струмком, були зосереджені кременеві знахідки, зокрема нуклеуси, відбійники, пластини, відщепи та знаряддя (рис. 2, 8—15). Це найдавніша з відомих у Трипільлі кременеобробних майстерень на поселеннях трипільської культури, поширених на етапі В II.

Серед матеріалів колекцій із розвідок Середньодністровської експедиції є знахідки, що вказують на місця видобутку кременевої сировини та кременеобробні майстерні на лівому й правому берегах Дністра. Біля с. Ломачинці, де виявлено кілька трипільських поселень періоду В II—С I, знайдено спрацьовані нуклеуси великих розмірів. Імовірно, відбиті шматки кременю та заготовки транспортували до розташованих поблизу с. Ломачинці поселень з місця видобутку кременю, відкритого 1948 р. Трипільською (Дністровською) експедицією під керівництвом Т.С. Пассек (Пассек 1961, с. 142). В ур. Щовб біля с. Ожеве (Сокирянський р-н Чернівецької обл.) та ур. Плита поблизу с. Ломачинці виявлено майстерню з обробки кременю етапу Трипілля С I (Бурдо 2004, с. 381). Майстерня розташована на вузькому високому мисі плато, обмеженому двома глибокими ярами. Площу 200 × 170 м було вкрито великими брилами кременю, уламками, сколами, відщепами, пластинами, зіпсованими заготовками для різних знарядь (Черныш 1967, с. 60—67).

У районі середнього Дністра, де працювала Середньодністровська експедиція, іншу виробку, ймовірно, трипільського часу, було виявлено

В.Ф. Петрунем біля с. Слобідка-Малиновецька у Хмельницькій обл., неподалік поселення трипільської культури (№ 52), відкритого 1969 р. (Биби́ков, Довженко, Евдо́кимов, Збено́вич, Приходнюк 1969). В.Ф. Петрунь простежив на перегині схилу борта долини видовжену виїмку 10 × 1 м, доведену до крейдоподібних вапняків, де видобували кременисту сировину так званого малиновецького типу (Петрунь 1998, с. 39—40).

Матеріали колекцій Середньодністровської експедиції засвідчують, що первинну обробку кременевої сировини здійснювали безпосередньо біля місць видобутку, а також на поселеннях. Об'єкти обох типів поширені в Середньому Подністров'ї — районі, багатому на поклади високоякісного кременю-плитняку. Як рештки майстерень інтерпретуються скупчення крем'яних відходів виробництва, знарядь для обробки кременю (відбійників, віджимників, ретушерів, нуклеусів) та заготовок з каменю і кременю, напівфабрикатів, окремих готових знарядь. Майстерні та робочі ділянки з обробки каменю зафіксовано поруч із будинками, іноді в житлах (Бурдо 2004, с. 317).

У фондових колекціях представлено заготовки знарядь на різних стадіях обробки — від попередньо грубо обтесаних шматків кременю до сокир, підготовлених до шліфування, численні знахідки відщепів і пластин, а також скребки, вкладиші, серпи, проколки, дротики та інші знаряддя.

У районі, обстеженому Середньодністровською експедицією, місця переробки кременю, датовані періодом існування трипільської культури, відомі на лівобережжі середнього Дністра біля селищ Теремці та Бакота і далі — на ділянці до Старої Ушиці, біля с. Шустівці тощо. Зафіксовано трипільські кременеобробні майстерні на пам'ятках Кринички-1, Ожеве, Жванець-Щовб,

Волошкове, Незвисько. Імовірно, на середньому Дністрі сліди поселень-майстерень, подібних до Бодак у Верхньому Подністров'ї, досліджених Н.М. Скакун (Скакун 2004, с. 318), виявлено Середньодністровською експедицією у пунктах Кормань (рис. 3, 4—5), Студениця, Шебутинці (рис. 3, 1—3), Ломачинці (див. рис. 2, 1—7), Галиця (рис. 3, 6—9), ГЕС, Михалків — Гришинський Яр (див. рис. 1).

На думку дослідників, наявність спеціалізованих майстерень біля місць видобутку кременю та його транспортування у вигляді заготовок у віддалені райони споживання свідчить про наявність складної організації кременевидобувного виробництва та оформлення його в одну з галузей первісного ремесла. Аналіз дністровських матеріалів засвідчує спеціалізацію кременеобробного ремесла у виготовленні певних типів знарядь та напівфабрикатів, пов'язану насамперед із особливостями сировинної бази.

На Подністров'ї виробляли переважно масивні знаряддя для обробки дерева — сокири, колуни, тесла, долота. Дністровські трипільські поселення разом із трипільцями з Волині стали основними експортерами виробів із кременю, їх продукція поширювалася далеко за межі трипільської культури. Про обсяги такого обміну свідчать результати досліджень археологів на території Словаччини. У середині V тис. до н. е. близько 50 % кременю на поселеннях енеолітичних культур тут становив імпорт із Дністра. Спостережено розподіл праці та спеціалізацію у кременеобробці між окремими районами поширення трипільської культури, що сприяло інтенсифікації міжплемінного обміну виробами та сировиною, налагодженню досить далеких шляхів транспортування кременю, видобутого трипільцями на середньому Дністрі (Відейко 2004, с. 270).

Биби́ков С.Н. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции Института археологии АН УССР за 1964—1965 гг. // НА № 1964—65/9.

Биби́ков С.Н. Древние кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска: Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР. — Баку, 1965. — С. 56—58.

Биби́ков С.Н. Древние кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска: Тез. доп. Подільської істор.-краєзн. конф. — Хмельницький, 1965. — С. 62—64.

Биби́ков С.Н. Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье // Sbornik Narodoveho Muzea v Praze. — 1966. — 20, № 1/2. — S. 3—6.

Биби́ков С.Н., Збено́вич В.Г., Довже́нок В.И., Приходню́к О.М. Отчет о работе разведочной Среднеднепровской экспедиции в 1968 г. // НА № 1968/1.

Биби́ков С.Н., Довже́нок В.И., Евдо́кимов Г.Л., Збено́вич В.Г., Приходню́к О.М. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции в 1969 г. // НА № 1969/15.

Биби́ков С.Н., Збено́вич В.Г. Археологические разведки в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС // Археологические исследования на Украине в 1968 г. — К., 1971. — В. II. — С. 73—77.

Биби́ков С.М., Евдо́кимов Г.Л., Збено́вич В.Г. Розвідки на Середньому Дністрі в 1969 р. // Археологічні дослідження в Україні в 1969 р. — К., 1971. — В. IV. — С. 368—369.

- Бурдо Н.Б.* Майстерні кременеобробні // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 316—317.
- Бурдо Н.Б.* Ожеве // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004а. — Т. 2. — С. 381.
- Відейко М.Ю.* Видобуток та обробка кременю // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 261—271.
- Відейко М.Ю.* Біла Гора // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 47—48.
- Гурина Н.Н.* Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР. — Л., 1976.
- Свдокимов Г.Л., Збенович В.Г.* Ранньотрипільське поселення поблизу с. Бернашівка на Вінниччині // Археологія. — К., 1973. — Вип. 10. — С. 61—65.
- Збенович В.Г., Евдокимов Г.Л.* Отчет о работе разведочного отряда Среднеднестровской экспедиции в 1970 г. // НА № 1970/42.
- Збенович В.Г.* Нові трипільські пам'ятки Середнього Подністров'я // Матеріали 12 конф. ІА АН УРСР. — К., 1972. — С. 104—105.
- Пассек Т.С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1961. — № 84.
- Петрунь В.Ф.* Малиновецька, гринчуківська та незвиська кремениста сировина в енеолітичній техніці Придністров'я: Міжнарод. археол. конф. «Трипільське поселення Кошилівці — Обоз». Наук. матеріали. — Заліщики, 1998. — С. 39—40.
- Скаун Н.М.* Майстерня-поселення з Бодак // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 318—319.
- Черныш Е.К.* Трипольские мастерские по обработке кремня // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — М., 1967. — Вып. 111. — С. 60—66.

Одержано 16.04.2008

Н.Б. Бурдо

**КРЕМНЕВАЯ ИНДУСТРИЯ ПАМЯТНИКОВ ТРИПОЛЬСКОЙ
КУЛЬТУРЫ НА СРЕДНЕМ ДНЕСТРЕ (по материалам коллекций
Научных фондов из разведок Среднеднестровской экспедиции 1964—1970 гг.)**

Материалы разведок на среднем Днестре, проведенных Среднеднестровской экспедицией во главе с С.Н. Бибиковым, представлены в Научных фондах ИА НАН Украины тремя коллекциями — № 624, 564, 589. На маршруте вдоль течения Днестра, прошедшем по Винницкой, Хмельницкой, Тернопольской и Черновицкой областям, Среднеднестровской экспедицией было выявлено более 200 неизвестных ранее археологических памятников, треть из них — трипольской культуры. Особое внимание привлекают материалы, связанные с кремневой индустрией трипольских племен. В статье приведена их общая характеристика с целью привлечения внимания специалистов к этой малоизвестной и неизученной категории источников.

N.B. Burdo

**FLINT INDUSTRY ON TRYPILLYA SITES IN THE MIDDLE
DNISTER RIVER REGION (on the materials of Scientific Funds
from the 1964—1970 prospecting of the Middle Dnister Expedition)**

The materials of prospecting in the Middle Dnister, provided by the Middle Dnister Expedition headed by S.N. Bibikov, are represented in the Scientific Funds IA NASU by three collections № 624, 564, 589. On the route long the Dnister River on the territory of the Vinnytsya, Khmelnytskyi, Ternopil, and Chernivtsi Oblasts the Middle Dnister Expedition identified more than 200 archaeological monuments not known before, one third of which were referred to Trypillya culture. The materials related to the flint industry of Trypillian tribes are of a special interest. The article presents their general characteristics in order to attract the scholars' attention to this little known and not studied category of sources.

ДИНАМІКА ЗМІН ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ВОЛОДИМИРІВСЬКО-ТОМАШІВСЬКОЇ ЛІНІЇ РОЗВИТКУ ЗАХІДНОТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Розглянуто проблеми динаміки змін кількісних показників населення володимирівсько-тоماشівської лінії розвитку західнотрипільської культури. Зіставлення результатів моделювання демографічної ситуації із розрахунками за відомими поселеннями дає змогу визначити найімовірніші варіанти релятивної хронології пам'яток та кількісні показники населення інших локальних утворень кукутень-трипільської спільності, що влилося у середовище племен володимирівсько-тоماشівської лінії.

Історія трипільських племен, аж до найпізнішого етапу їхнього розвитку, пов'язана із перманентним розширенням території розселення. Лабільність населення була зумовлена екстенсивним способом ведення господарської діяльності в основній сфері суспільного виробництва (землеробстві), що призводило до виснаження ґрунтів та змушувало «трипільців» переселятися на нове місце. Не менш важливим фактором росту демографічного напруження, очевидно, була й загальна специфіка соціально-економічної організації аграрних суспільств, що зумовлювала економічну доцільність максимізації народжуваності.

Уже на ранньому етапі племена активно розселялися з корінного ареалу (басейни Серета, Прута та Дністра) на північ і схід, зокрема в межириччя Південного Бугу та Дніпра. Наприкінці етапу В I в цьому регіоні сформувалася східнотрипільська культура (СТК), а на етапі В II сюди проникло населення західнотрипільської культури (ЗТК). З того часу регіон став зоною постійного взаємовпливу носіїв СТК і ЗТК. Знахідки керамічних імпортів та імітацій свідчать про контакти населення Буго-Дніпровського межириччя з трипільськими племенами Подністров'я та населенням Степу. Зважаючи на це, вивчення демографічних процесів у трипільському суспільстві межириччя Південного Бугу та Дніпра є актуальним завданням.

Історіографія. Палеодемографічні розрахунки вже неодноразово проводили як для окремих пам'яток, так і для різних регіонів поширення Трипілля. Зважаючи на загальну площу та особливості інтер'єру споруд (кількості печей), Т.С. Пассек оцінювала кількість жителів Колимийщини I у 500 осіб (Пассек 1949, с. 150). Близькі результати отримав С.М. Бібіков для пам'яток у районі Трипілля—Ржищів (Подніпров'я). Кількісні оцінки населення в цьому районі (7500 осіб, або 19 осіб на 1 км²) дослідник визначав як добуток кількості посе-

лень (15) на середню кількість будинків у кожному з них (35) та кількість мешканців одного будинку (останній показник (15) отримано виходячи із середньої площі будівель і вільного від внутрішніх споруд простору) (Бібіков 1965, с. 51—52). Слід зазначити, що включені до вибірки діахронні пам'ятки у згаданій праці визначено як синхронні.

В.М. Массон та В.І. Маркевич займалися питаннями палеодемографії трипільського населення Молдови в контексті ієрархії поселень цього регіону. За основу розрахунків ними взято ознаки безпосередньої площі, густоти забудови поселень та кількості мешканців однієї будівлі. Загальну тенденцію розвитку демографічної ситуації визначено за ознакою кількості поселень на 1000 км² у ранньому, середньому та пізньому періодах розвитку культури (Массон, Маркевич 1975, с. 31—32; Массон 1980, с. 204—210). В.М. Массон отримав цифри в 400—480 жителів для поселення розмірами 0,3—4 га, 800—960 жителів — площею 4—10 га, 1250—1500 жителів — розмірами понад 10 га (Массон 1980, с. 206—208, табл. 1). Чисельність трипільського населення Північної Молдови пізніше перераховував В.О. Круц із поправкою на різну тривалість періодів розвитку Трипілля (Круц 1993, с. 32—34).

Проблемам палеодемографічної оцінки трипільського суспільства присвячено праці О.Г. Корвіна-Піотровського (Колесникова). Дослідник апробував схему розрахунків, засновану на показнику 5—6 м² житлової площі будівлі на людину, а отримані результати зіставив із системою оцінок, що ґрунтується на добутку середнього складу сім'ї (2—7 осіб, або 3,5—4,5 особи в середньому) на кількість приміщень, зайнятих окремими сім'ями (Колесников 1987, с. 69—70; 1993б, с. 36—41). Зазначені показники І.Г. Сапрон використала для підрахунку кількості жителів ранньотрипільського поселення Бернашівка (Сапрон 1993, с. 45—46). Виходячи із мікрохронології цієї пам'ятки, О.Г. Корвін-Піотровський та Т.М. Ткачук за-

пропонували під час оцінки кількості жителів поселень близько 2/3 жител вважати синхронними (Колесников, Ткачук 1993, с. 48—49).

Відкриття поселень-гігантів у межириччі Південного Бугу та Дніпра і дискусія, що розгорнулася навколо їх історичної оцінки, актуалізували питання про демографічні характеристики трипільського населення цього регіону. Результати відповідних розрахунків, отримані після відкриття пам'яток великих розмірів, були настільки оптимістичними, що, за влучним зауваженням В.О. Круца, в 2,5 раза перевищували показники густоти населення в сучасній Україні (Круц 1993, с. 30—31). У подальшому намітилася тенденція до зменшення кількісних показників, що насамперед було пов'язано з переглядом середнього числа мешканців одного будинку, проблемами мікрохронології великих пам'яток, відповідністю виведених демографічних показників економічному потенціалу трипільського суспільства.

М.М. Шмаглій спочатку оцінював кількість жителів Майданецького в 10—15 тис. (Шмаглій, Дудкин, Зиньковский 1975, с. 69) або 20—24 тис. осіб (Шмаглій 1980, с. 202). Із нагромадженням даних щодо структури забудови поселення та типів жител (чверть споруд було визначено як господарчі і до палеодемографічних розрахунків не залучено) цю цифру було знижено до 6—9 тис. (Шмаглій, Відейко 1987, с. 69; Шмаглій 1989, с. 262; Шмаглій, Відейко 1990, с. 14; 2001—2002, с. 126).

Оцінюючи чисельність населення ЗТК у межириччі Південного Бугу та Дніпра, В.О. Круц виходив із відносної щільності забудови 6 споруд на 1 га площі поселення, отриманої за матеріалами геомагнітної зйомки Тальянок та Майданецького, і середньої кількості мешканців одного будинку 6—7 осіб, раніше запропонованої С.М. Бібіковим. Близько чверті будівель розглядали як господарчі споруди. В хронологічному плані пам'ятки було умовно згруповано в 10 послідовних фаз (Круц 1987, с. 133—135; 1989, с. 117—126; 1993, с. 31). Порівняльний аналіз результатів, отриманих для Буго-Дніпровського межириччя, Середнього Подніпров'я та Північної Молдови, дав змогу досліднику припустити найбільшу відносну щільність населення в першому із цих регіонів (Круц 1993, с. 33).

Розрахунки середньої кількості мешканців одного будинку, запропоновані М.Ю. Відейком, ґрунтуються на співвідношенні одно- (90,8 %) та двокамерних (9,2 %) споруд і становлять 6,6 осіб. Отже, чисельність мешканців групи будівель (10—16 малих та 3—4 великих) оцінено в 100—140, жителів невеликого селища (або відповідної йому структури на великому поселенні) — 460—650 осіб, мешканців великих посе-

лень — 10—14 тис. осіб. Населення мікрогрупи пам'яток, що складається з поселень, відстань між якими коливається від 2—3 до 7—20 км, за М.Ю. Відейком, становило від 5—6 до 19 тис. осіб. Для локальних груп отримано такі результати: володимирівська — 9180—12600, небелівська, фаза 1 — 10230—14190, фаза 2 — 8370—11610, томашівська, фаза 1 — 2400—3500, фаза 2 — 24800—34400, фаза 3 — 21800—29400, фаза 4 — 7750—10750 осіб (Відейко 1992, с. 9—11; 2003, с. 98—102).

На думку О.Г. Корвіна-Піотровського, наведені показники є значно завищеними. Згідно з гіпотезою про 2/3 синхронних будівель, співвідношення житлових та нежитлових споруд, а також середнього складу малої сім'ї (3,5—4,5 особи), дослідник пропонує цифри в 3—4 тис. для Майданецького та 5—6 тис. осіб — для Тальянок (Колесников 1993а, с. 18—19; 1995, с. 93—94).

Результати розрахунків орних угідь, здійснених А.В. Ніколовою, також суттєво протирічають деяким палеодемографічним оцінкам. Якщо палеоекономічні та палеодемографічні реконструкції для малих селищ не суперечать один одному, то показникам для Тальянок і Майданецького (відповідно, 12 та 6—9 тис. осіб, що одночасно проживали на поселеннях протягом 50 років) не відповідають потенційні посівні площі та врожайність зернових (Николова 2002, с. 162—163; Николова, Пашкевич 2003, с. 92—93).

Деякі зауваження до методики палеодемографічних оцінок. Головним джерелом вивчення демографічної ситуації у середовищі населення володимирівсько-томашівської лінії розвитку ЗТК є поселення генетично пов'язаних володимирівської, небелівської та томашівської локальних груп. У контексті палеодемографічних розрахунків поселення характеризуються такими ознаками: розмірами, кількістю споруд та густотою забудови. Оскільки кількість споруд для більшості пам'яток невідома, її, як правило, визначають як добуток коефіцієнта відносної щільності забудови на площу поселення. Відповідно, до вибірки включено лише пам'ятки з визначеними розмірами. Оскільки оцінюючи чисельність населення в регіоні в певних проміжках часу необхідно враховувати лише синхронні поселення, до праці залучено пам'ятки зі встановленою належністю до певних фаз розвитку локальних груп. Отже, вибірку складають 6 поселень володимирівської групи (75 % загальної кількості), 27 — небелівської (67,5 %), 23 — томашівської (58 %); загалом — 56 або 64 % пам'яток генетичної лінії. Зауважимо, що ми свідомо не включили до вибірки низку поселень Канівщини, основою формуван-

ня яких були селища фази 2 небелівської групи, з огляду на певну специфіку розвитку поселень цього регіону.

Безумовно, зважаючи на сучасний стан джерельної бази, говорити про коректні числові показники поки що передчасно. Водночас, пам'ятки вибірки, досить добре представлені у кількісному відношенні, відбивають усі можливі варіанти розмірів поселень генетичної лінії, що дає змогу з'ясувати загальні тенденції демографічного розвитку.

Чисельність трипільського населення (K_0) традиційно визначають як добуток коефіцієнта середньої густоти забудови (k) на суму площі поселень (S) та середню кількість мешканців одного будинку ($K_{\text{ж}}$):

$$K_0 = kSK_{\text{ж}}$$

Розглянемо ці показники докладніше.

У сучасних палеодемографічних реконструкціях для досліджуваного регіону можна виділити два підходи до визначення відносної щільності забудови поселень. В.О. Круц виходить зі співвідношення демографічного потенціалу населення, що залишило великі та малі пам'ятки, відзначаючи, що в певний час майже все трипільське населення регіону концентрувалося в межах одного-двох поселень-гігантів. Відповідно цей показник зіставний із середньою густотою забудови Тальянок та Майданецького (0,17 га на 1 будівлю) (Круц 1989, с. 124). За М.Ю. Відейком, дані щодо відносної щільності забудови відрізняються навіть для поселень однієї з груп, виділених за ознакою площі, тому дослідник пропонує використовувати середні величини в 6,7 споруд на 1 га для малих поселень і 6,19 — для великих (Відейко 1992, с. 10; Шмаглий, Відейко 2001—2002, с. 113—114).

Оскільки в різні періоди розвитку пам'яток генетичної лінії співвідношення кількості різних поселень змінюється (табл. 1), доцільним буде застосування в розрахунках добутку суми розмірів пам'яток різних груп, виділених за ознакою площі, на середній показник густоти забудови поселень цих груп. Запропоновані нижче цифри отримано на основі умовного об'єднання пам'яток у такі групи: 250—450; 100—150; 50—80; 25—40; 17—20; до 15 га (Дяченко, в друкі).

Відчутна різниця в палеодемографічних оцінках трипільського населення здебільшого зумовлена різними підходами дослідників до визначення середнього числа мешканців одного будинку (кількісного складу сім'ї). Водночас цей показник є сталим для всіх фаз розвитку пам'яток генетичної лінії, тому на етапі

з'ясування загальних тенденцій його можна випустити. Аргументом на користь аналізу змін чисельності населення залежно від загальної кількості будівель є подібність системи забудови малих поселень та структур великих поселень, що відповідають малим, тобто приблизно однаковий пропорційний розподіл різних за площею споруд (Відейко 1992, с. 10). Слід зауважити, що висловлювалася й думка про те, що в спорудах небелівської групи житловими могли бути обидва поверхи (на відміну від томашівських, де житловим був лише другий поверх) (Черновіл 2006, с. 52). Однак це припущення побудовано на неоднозначному факті знахідок відкритих вогнищ на рівні першого поверху небелівських жител, а тому викликає деякі сумніви.

Одним із найважливіших завдань у реконструкції демографічної ситуації у середовищі населення володимирівсько-томашівської лінії розвитку ЗТК є встановлення чисельності мігрантів з інших локальних утворень кукутень-трипільської спільності. На основі знахідок керамічних імпортів та імітацій дослідники неодноразово відзначали участь західотрипільських племен Подністров'я та місцевого — східотрипільського — населення у формуванні матеріальної культури локальних груп регіону (Цвек 1980, с. 183—184; 2006, с. 57—77; Мовша 1989, с. 14—15; Круц 1989, с. 117; Попова 1989, с. 142—143; 2003, с. 129—131; Рижов 1999, с. 10—12; 2000, с. 469—470; 2007, с. 135—139; Шмаглий, Відейко 2001—2002, с. 99—103 та ін.). Проте палеодемографічні розрахунки проводили або взагалі без поправки на приплив мігрантів, або лише з урахуванням природного приросту (до 1 % щороку за моделювання, 0,3—0,5 % — реально) (Відейко 1992, с. 10; 2003, с. 102). Шлях до розв'язання зазначеної проблеми вбачається у моделюванні експонентного зростання населення із подальшим зіставленням результатів з оцінками за поселеннями вибірки. Оскільки в цій ідеальній моделі не враховується приплив мігрантів, кількісні показники для кожної із фаз доцільно розраховувати за показниками передньої фази. Експонентне зростання визначає рівняння

$$P(t) = P_0 \cdot e^{rt},$$

де $P(t)$ — чисельність населення в момент часу t ; P — початкова чисельність у момент часу $t = 0$; r — швидкість приросту населення; e — основа натурального логарифма (2,7183) (Колесников 2003, с. 45).

Представивши кількісні показники населення у вигляді добутку коефіцієнта відносної щільності забудови на загальну площу посе-

лень і середнє число мешканців одного будинку, а потім виключивши останню сталу з обох частин рівняння, отримаємо збільшення кількості споруд:

$$N(t) = N_0 \cdot e^{rt},$$

де $N(t)$ — кількість населення в момент часу t ; N_0 — початкова чисельність у момент часу $t = 0$.

Хронологічні позначки в динаміці змін чисельності населення визначають трьома можливими варіантами локалізації досліджуваних пам'яток у часі. В першому варіанті поселення генетичної лінії об'єднано в сім, другому — п'ять, третьому — чотири фази розвитку (Дяченко, в друці). Враховано можливості синхронного та діахронного функціонування будівель.

Загальні тенденції зміни чисельності населення та можлива їх інтерпретація. Зупинимося на деяких проміжних розрахунках. Показники відносної щільності забудови визначено за геомагнітними планами поселень Федорівка, Глибочок, Ямпіль, (Дудкін 2007, с. 62, 63, 70), Піщана. Дані щодо Мошурова-1, Тального-2, Тальянок та Майданецького опубліковано (ЕТЦ, с. 357, 509—510; Круц 1989, с. 124; Шмаглий, Видейко 2001—2002, с. 113). Візуальні плани (Попудня, Сушківка, Володимирівка та ін.) не використовували, оскільки вони, як правило, не повністю відбивають забудову поселень (Дудкін 2007, с. 57). Щільність забудови пам'яток розмірами до 15 га визначено як середню величину для відповідних показників щодо Тального-2 та Мошурова-1, 17—20 га — за щільністю забудови Піщаної, 50—80 га — Ямполь, 100—150 га — як середнє арифметич-

не даних щодо Глибочка та Федорівки, 250—450 га — Тальянки та Майданецька. Судячи з геомагнітного плану Ятранівки (Дудкін 2007, с. 67, рис. 19), щільність її забудови (близько 16,6 будівель на 1 га) значно перевищує середні показники. З огляду на це, згідно з тенденцією до зменшення показника по мірі збільшення площі пам'яток, з якої, щоправда, «випадають» відносно щільно забудовані поселення площею 100—150 га, щільність забудови селищ розмірами 25—40 га (9 споруд на 1 га) умовно визначено як середнє від щільності забудови поселень розмірами 17—20 та 50—80 га (табл. 1).

Середню тривалість існування пам'яток більшість дослідників визначає у 50 років (Маркевич 1981, с. 10, Круц 1989, с. 120—121 та ін.). Оскільки керамічний комплекс вказує на поселення володимирівської групи Федорівка та Андріївка як більш ранні, умовно визначено 100-річну тривалість першої фази генетичної лінії. Відповідно, в першому, традиційному, варіанті відносної хронології (А) тривалість першої фази становить 100 років, наступних — по 50 років (табл. 2—4). У другому варіанті (В) пам'ятки володимирівської та першої фази небелівської, а також другої фази небелівської та першої фази томашівської груп розглянуто як частково синхронні й проаналізовано в межах єдиних фаз розвитку генетичної лінії. Отже, тривалість першої фази розвитку генетичної лінії становить 150, другої — 100, наступних — по 50 років (табл. 2—4). У третьому можливому варіанті релятивної хронології (С), крім синхронізації ранніх поселень новоутворених локальних груп із найпізнішими пам'ятками попере-

Таблиця 1. Розподіл загальної кількості споруд за групами поселень та фазами розвитку генетичної лінії

Групи поселень за площею, га	Середня щільність збудови, пл/га	Фази розвитку						
		1	2	3	4	5	6	7
Загальна площа поселень, га								
До 15	11,4	9	0	83,2	39,5	0	19	36,4
17—20	10	0	40	20	0	0	0	0
25—40	9 (?)	30	0	183	0	70	30	40
50—80	8	220	50	150	0	0	0	0
100—150	10,2	100	0	200	100	0	200	150
250—450	7,3	0	300	0	0	550	720	0
Кількість споруд								
До 15	11,4	102,6	0	948,5	450,3	0	216,6	415
17—20	10	0	400	200	0	0	0	0
25—40	9 (?)	270 (?)	0	1647 (?)	0	630 (?)	270 (?)	360 (?)
50—80	8	1760	400	1200	0	0	0	0
100—150	10,2	1020	0	2040	1020	0	2040	1530
250—450	7,3	0	2190	0	0	4015	5256	0
У с ь о г о		3152,6	2990	6035,5	1470,3	4645	7782,6	2305

днів, існує можливість аналізу поселень другої та третьої фаз томашівської групи як частково синхронних. Зважаючи на це, тривалість першої фази розвитку генетичної лінії становить 150, другої та третьої — 100, четвертої — 50 років (табл. 2—4). Виходячи з 0,5 % щорічного приросту населення, розраховано експонентне зростання кількості будівель для фаз розвитку генетичної лінії: у 1,28 раза за 50 років, 1,65 — за 100, 2,12 раза — за 150 років.

Оцінку змодельованої та розрахованої за пам'ятками вибірки кількості споруд з урахуванням їх синхронного функціонування проводи-

ли традиційно — на умовний момент завершення фази розвитку генетичної лінії (табл. 2), або на умовний момент початку другої половини фази розвитку з відповідним урахуванням тривалості фаз, оскільки пам'ятки новоутворених локальних груп могли співіснувати з поселеннями попередніх (табл. 3) (Дяченко, в друці). Житла більш ранніх Федорівки та Андріївки вилучено із загальної кількості споруд володимирівської групи. Тальянки віднесено до більш ранньої пам'ятки третьої фази розвитку томашівської групи, що протягом певного часу співіснувала з Майданецьким і Романівкою та

Таблиця 2. Кількість споруд на умовний момент завершення фаз розвитку (за умови синхронного функціонування будівель)

Фаза розвитку генетичної лінії	Варіант А		Варіант В		Варіант С	
	Кількість споруд					
	розрахована	змодельована	розрахована	змодельована	розрахована	змодельована
1	1492,2	—	2990	—	2990	—
2	2990	1910	1470,3	4933,5	1470,3	4933,5
3	6035,5	3827,2	4645	1882	12 427,6	2426
4	1470,3	7725,4	4497,6	5945,6	2305	15 907,6
5	4645	1882	2305	5756,9	—	—
6	4497,6	5945,6	—	—	—	—
7	2305	5756,9	—	—	—	—

Таблиця 3. Кількість споруд на умовний момент початку другої половини фаз розвитку (за умови синхронного функціонування будівель)

Фаза розвитку генетичної лінії	Варіант А		Варіант В		Варіант С	
	Кількість споруд					
	розрахована	змодельована	розрахована	змодельована	розрахована	змодельована
1	1492,2	—	4482,2	—	4482,2	—
2	2990	2089	7505,8	7395,6	7505,8	7395,6
3	6035,5	3827,2	4645	11183,6	12 427,6	12 384,6
4	1470,3	7725,4	4497,6	5945,6	2305	15 907,6
5	4645	1882	2305	5756,9	—	—
6	4497,6	5945,6	—	—	—	—
7	2305	5756,9	—	—	—	—

Таблиця 4. Кількість споруд на умовний момент початку фаз розвитку (за умови діахронного функціонування будівель)

Фаза розвитку генетичної лінії	Варіант А		Варіант В		Варіант С	
	Кількість споруд					
	розрахована	змодельована	розрахована	змодельована	розрахована	змодельована
1	1301,4	—	1301,4	—	1301,4	—
2	2202,5	2147,3	4129,3	2759	4129,3	2759
3	4129,3	2819,2	3759	6813,3	9690,8	6813,3
4	1361,7	5285,5	4920,6	4811,5	1974,1	15 989,8
5	3759	1743	1974,1	6298,4	—	—
6	4920,6	4811,5	—	—	—	—
7	1974,1	6298,5	—	—	—	—

припинила своє існування до завершення фази. З огляду на це дані щодо кількості споруд Тальянок для варіантів відносної хронології *A* та *B* випущено (табл. 2—4). Для варіанта *C*, де передбачено можливість аналізу пам'яток другої та третьої фаз розвитку томашівської групи як синхронних (табл. 2—4), будівлі цього поселення включено у розрахунки.

Оцінку змодельованої та розрахованої за пам'ятками вибірки кількості споруд із урахуванням їх діахронного функціонування проводили на умовний момент початку існування поселень кожної із фаз розвитку. В основу оцінок покладено дані стратиграфії Майданецького (Шмаглій, Видейко 1990, с. 93—94; 2001—2002, с. 121—122), що дають змогу розглядати близько 78,4 % споруд як більш ранні та близько 11,5 % — як найпізніші. Малі поселення (розмірами до 20 га), прийняті за «висілки» населення більших поселень, до розрахунків не включено (табл. 4). Відповідно, загальну кількість будівель на початок кожної з фаз володимирівсько-томашівської лінії ЗТК визначено як суму 78,4 % споруд та 11,5 % жител попередньої фази розвитку. Кількість будівель на початок існування поселень володимирівської групи прирівняно до кількості споруд Федорівки та Андріївки, а до 78,4 % жител наступної фази додано 11,5 % володимирівських споруд без урахування жител зазначених поселень (варіант відносної хронології *A*, табл. 4, *a*) або 11,5 % будівель першої фази небелівської групи (варіанти *B* та *C*, табл. 4). У межах варіантів відносної хронології *A* та *B* із розрахунків для третьої фази томашівської групи випущено дані щодо пізніших Майданецького та Романівки. 11,5 % споруд цих пам'яток додано до 78,4 % споруд останньої фази розвитку генетичної лінії (табл. 4). Для релятивної хронології варіанта *C* на третій фазі враховано 78,4 % кількості будівель на поселеннях другої та третьої фаз томашівської групи, на четвертій фазі генетичної лінії — 11,5 % їх кількості та 78,4 % жител останньої фази (табл. 4).

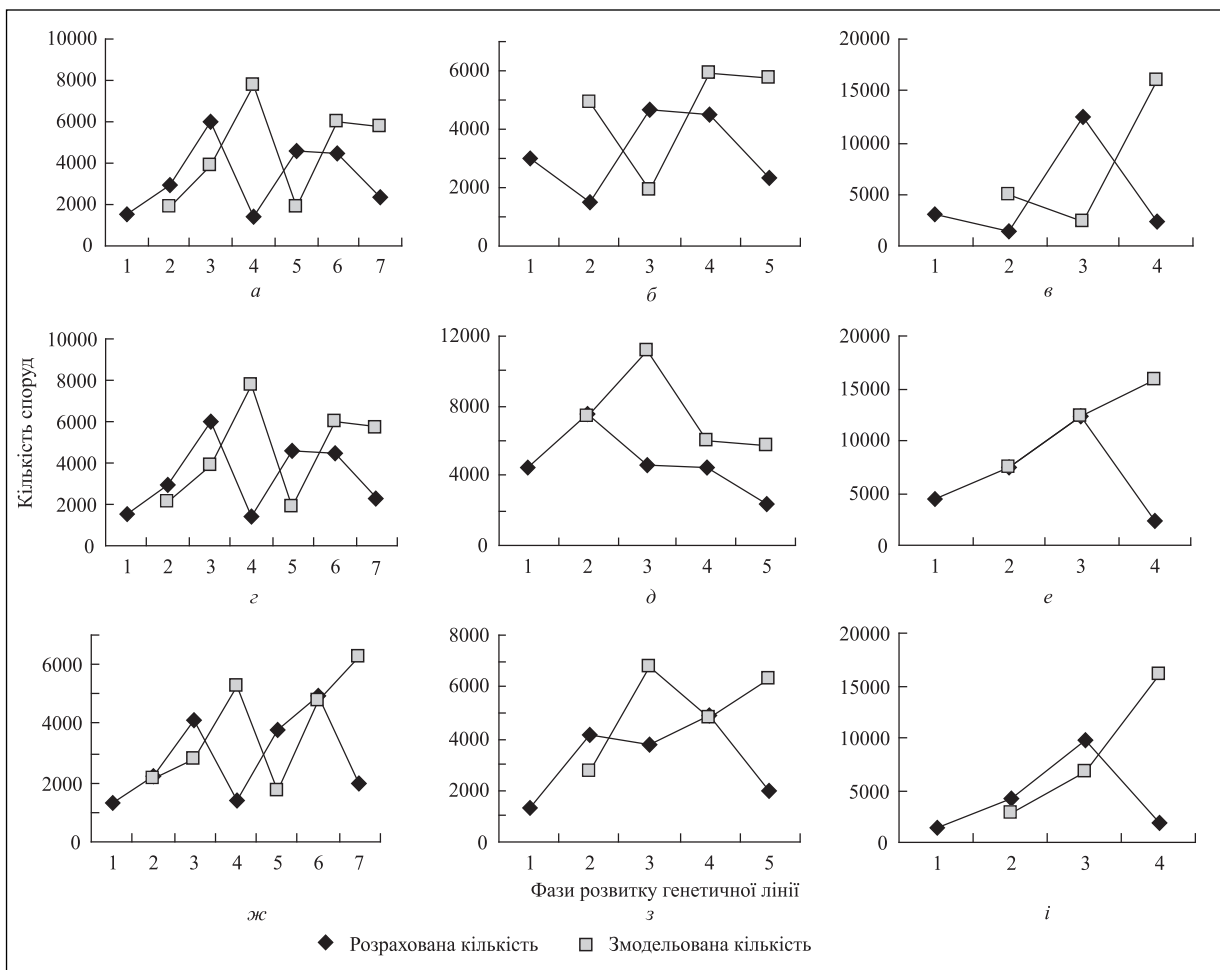
Верифікація отриманих моделей розвитку демографічної ситуації ґрунтується на їх порівнянні з розрахунками за поселеннями вибірки (див. рисунок) та зіставленні з даними аналізу паралельного джерела — кераміки. Інновації в морфології і стилістиці орнаментативного посуду, знахідки імпорту та імітацій дали змогу С.М. Рижову визначити час існування поселень володимирівської, першої фази небелівської, першої та третьої фаз томашівської груп як періоди активного впливу носіїв СТК (для часу існування поселень володимирівської та небелівської груп), населення Подністров'я та Побужжя на формування матеріальної культу-

ри племен володимирівсько-томашівської лінії (Рижов 1993, с. 110—112; 2000, с. 469—471; 2007, с. 136—137, 139). Очевидно, ці трансформації в керамічному комплексі слід пов'язувати з припливом носіїв нових традицій у середовище досліджуваного населення. Отже, правомірними будуть ті з отриманих варіантів розвитку демографічної ситуації, в яких головні тенденції збігатимуться з аномальним приростом населення у зазначені часові проміжки.

Синхронне функціонування споруд. Криві змодельованого та розрахованого збільшення кількості споруд у варіанті відносної хронології *C* на умовний момент початку другої половини фази збігаються, не відбиваючи припливу мігрантів на першій—третьій фазах розвитку генетичної лінії (рисунок, *e*). У межах варіанта *B* збігаються змодельована та розрахункова точки, що показують природний приріст населення від кінця першої фази небелівської до кінця першої фази томашівської групи (рисунок, *d*) або спостерігається від'ємний приріст (рисунок, *b*, *в*), що не узгоджується з результатами аналізу кераміки. Аномальний приріст зафіксовано на умовний момент початку другої половини або завершення другої фази томашівської групи (варіант *A* релятивної хронології) (рисунок, *a*, *г*), тоді як дані аналізу керамічного комплексу не підтверджують припливу мігрантів у той час. Відповідно, цим моделям демографічного розвитку не відповідає надійне джерело за контактами населення різних груп — кераміка. Під час подальших досліджень ці моделі варто виключити.

Діахронне функціонування жител. Для варіанта *A* релятивної хронології збігаються змодельована та розрахункова точки, що відбивають збільшення населення від початку існування пам'яток володимирівської до формування поселень першої фази небелівської групи (рисунок, *є*), що не відповідає включенню східнотрипільського населення до середовища носіїв мальованого посуду.

Розрахунки для варіантів *B* та *C* відносної хронології у цілому відповідають даним аналізу керамічного комплексу (табл. 5; рисунок, *ж*, *з*). Від'ємний приріст кількості споруд від формування пам'яток першої фази небелівської до початку існування томашівської групи у варіанті *B* (табл. 4; рисунок, *ж*), швидше за все, пояснюється тим, що лише якась частина небелівського населення брала участь у формуванні томашівської групи. Це опосередковано підтверджується відтоком групи «небелівців» у Подніпров'я (Рижов 1993, с. 112). Імпортна небелівська кераміка представлена на степових пам'ятках (Рассамакін 2004, с. 4—6). Зауважимо, що не варто виключати і більш тривалого

Зіставлення змодельованих та розрахованих показників: *a—в* — на умовний момент завершення фаз розвитку; *г—е* — на умовний момент початку другої половини фаз розвитку; *є—з* — на умовний момент початку фаз розвитку; *кількість споруд*: 1 — розрахована, 2 — змодельована

існування небелівських поселень другої та третьої фаз розвитку.

Від'ємний приріст кількості будівель від формування пам'яток третьої (варіант *B*) або другої фази томашівської групи (варіант *C*), до якої включено й поселення, які традиційно відносять до третьої фази, до завершальної фази розвитку генетичної лінії, імовірно, вказує на те, що відтік населення з регіону почався на передостанній фазі розвитку (табл. 4, рисунок *жс, з*).

Приплив населення з інших локальних утворень кукутень-трипільської спільноти за часовий проміжок від формування пам'яток володимирівської групи до початку існування поселень другої фази небелівської групи (150 років) оцінено в 33,2 % (варіанти *B* та *C*). Від виникнення пам'яток другої фази небелівської до появи пам'яток другої фази томашівської групи, до якої включено й пам'ятки, які традиційно зараховують до третьої фази (100 років), — 29,7 % (варіант *C*). Якщо відтік «небелівців» у Подніпров'я, Степ та їх участь у формуванні синкретичних пам'яток «перекриваються» припливом мігран-

тів на першій фазі томашівської групи, то останній показник є дещо заниженим.

Висновки. Отже, ми розглянули динаміку змін чисельності населення володимирівсько-томашівської лінії розвитку ЗТК. Аналіз проводили в межах можливих варіантів локалізації пам'яток у часі, з урахуванням можливості синхронного або діахронного функціонування споруд на поселеннях. Кореляція розрахованих показників зі змодельованими, а також їх зіставлення з даними аналізу кераміки дають змогу припустити два ймовірні варіанти відносної хронології пам'яток. У межах обох варіантів передбачено періоди співіснування володимирівських поселень із небелівськими першої фази та небелівських другої фази з томашівськими першої фази. За першого варіанта пам'ятки третьої фази томашівської групи послідовні пам'яткам другої фази, за другого — ці поселення були синхронними. Функціонування споруд — діахронне, житла найпізнішої фази розвитку більш ранніх поселень співіснували з ранніми житлами більш пізніх поселень.

Демографічна ситуація у середовищі племен володимирівсько-томашівської лінії пов'язана з припливом населення інших локальних утворень кукутень-трипільської спільності. Їх кількість оцінено у 33 % загальної чисельності на початок формування поселень другої фази небелівської групи, близько 30 % — формування другої фази небелівської до другої фази томашівської групи, до якої включено й поселення, які традиційно відносять до третьої фази. Згід-

но з імовірними варіантами релятивної хронології, відтік племен генетичної лінії з Буго-Дніпровського межиріччя почався вже з передостанньої, а не останньої фази розвитку.

Перспективи подальших досліджень полягають у зіставленні отриманих даних з економічним потенціалом західнотрипільського суспільства.

Автор вдячний В.О. Круцу за люб'язно наданий геомагнітний план поселення, С.М. Рижову — за усні консультації.

- Бибилов С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 48—62.
- Відейко М.Ю. Економіка та суспільний лад трипільського населення Південного Побужжя (етапи ВП — СІ): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1992.
- Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2003.
- Дудкін В.П. Магнітометричні дослідження поселень трипільської цивілізації // Трипільська культура. Пошуки, відкриття, світовий контекст. — К., 2007. — С. 57—70.
- Дяченко А.В. Проблемы относительной хронологии западнотрипольских поселений Буго-Днепровского междуречья. — В печати.
- Енциклопедія трипільської цивілізації. В 2 т. — К., 2004.
- Колесников А.Г. О демографической структуре трипольского населения Среднего Поднепровья // Исторические чтения памяти М.П. Грязнова. — Омск, 1987. — С. 69—70.
- Колесников О.Г. До питання кількісної оцінки общини (за матеріалами трипільських поселень) // Трипільська культура на території України: Тез. доп. конф. — Львів, 1993а. — С. 17—19.
- Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья (опыт социальных реконструкций в археологии). — К., 1993б.
- Колесников О.Г. Проблеми мікрохронології трипільських поселень і кількісної оцінки їх населення: Матеріали ІХ Подільської істор.-краєзн. конф. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 93—94.
- Колесников О.Г., Ткачук Т.М. До питання мікрохронології трипільських поселень (на матеріалах Бернашівського поселення етапу В/П — С/І) // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 44—48.
- Колесников М.А. Греческая колонизация Средиземноморья (опыт анализа миграционного механизма). — К., 2003.
- Круц В.А. Крупные трипольские поселения (к истории энеолитического населения Буго-Днепровского междуречья) // Задачи советских археологов в свете решений XXVII с. КПСС: Тез. докл. конф. — М., 1987. — С. 133—135.
- Круц В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования. — К., 1989. — С. 117—132.
- Круц В.О. Питання демографії трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 30—36.
- Круц В.О., Рижов С.М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 45—56.
- Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981.
- Массон В.М. Динамика развития трипольского общества в свете палеодемографических оценок // Первобытная археология: поиски и находки. — К., 1980. — С. 204—212.
- Массон В.М., Маркевич В.И. Палеодемография Триполья и вопросы динамики развития трипольского общества: Тез. докл. конф. «150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР». — К., 1975. — С. 31—32.
- Мовша Т.Г. Проблема контактних зон у трипільсько-кукутеньській спільності: Тези доп. VII Вінницької обл. істор.-краєзн. конф. — Вінниця, 1989. — С. 14—15.
- Николова А.В. Заметки к палеоэкономическим реконструкциям ранних форм земледелия (на примере Трипольской культуры) // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 161—163.
- Николова А.В., Пашикевич Г.А. К вопросу об уровне развития земледелия трипольской культуры // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 89—95.
- Пассек Т.С. Периодизация поселений трипольской культуры (III—II тыс. до н. э.) // МИА. — 1949. — № 10.
- Попова Т.А. О роли населения Поднепровья в формировании трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья // Первобытная археология. Материалы и исследования. — К., 1989. — С. 142—148.
- Попова Т.А. Посуда северомолдавского трипольского поселения Раковец (археологический контекст) // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 129—131.

- Рассамакін Ю.Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 3—26.
- Рижов С.М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 101—114.
- Рижов С.М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело: Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 1999.
- Рыжов С.Н. Расписная керамика томашевской локально-хронологической группы трипольской культуры // Stratum Plus. Рождение Европы. — Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2000. — № 2. — С. 459—473.
- Рижов С.М. Вплив шипинецької локальної групи на формування пам'яток небелівської групи у Буго-Дніпровському межиріччі // ЗНТШ. Праці Археологічної комісії. — Львів, 2007. — Т. 253. — С. 127—139.
- Сапрон І.Г. Щодо реконструкції демографічної структури общини ранньотрипільського поселення Бернашівка, що на Вінничині // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 44—48.
- Цвек Е.В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология — поиски и находки. — К., 1980. — С. 163—185.
- Цвек О.В. Поселення східнотрипільської культури (короткий нарис). — К., 2006.
- Черновол Д.К. Порівняльна характеристика споруд небелівської та томашівської локальних груп трипільської культури: Тези доп. міжнарод. наук.-практ. конф. «Технології і проблеми культурної адаптації населення Південно-Східної Європи в епоху енеоліту». — Вишнівець, 2006. — С. 51—52.
- Шишкін К.В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // Археологія. — 1973. — Вип. 10. — С. 32—40.
- Шмаглий Н.М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // Первобытная археология: поиски и находки. — К., 1980. — С. 198—204.
- Шмаглий Н.М. Крупные трипольские поселения — центры социально-культурного прогресса древнеземледельческих обществ // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 261—263.
- Шмаглий М.М., Видейко М.Ю. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині // Археологія. — 1987. — Вип. 60. — С. 58—71.
- Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю. Микрохронология поселения Майданецкое // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полев. семинара. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 91—94.
- Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю. Майданецкое — трипольский протогород // Stratum Plus. Земля Триполиада. — Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2001—2002. — № 2. — С. 44—140.
- Шмаглий Н.М., Дудкин В.П., Зиньковский К.В. Некоторые вопросы социально-демографической реконструкции крупного трипольского поселения // Новейшие открытия советских археологов. — К., 1975. — Ч. 1. — С. 68—69.

Одержано 15.05.2008

А.В. Дяченко

ДИНАМИКА ИЗМЕНЕНИЯ ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ВЛАДИМИРОВСКО-ТОМАШЕВСКОЙ ЛИНИИ РАЗВИТИЯ ЗАПАДНОТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена проблемам динамики изменения количественных показателей населения владимировско-томашевской линии развития западнотрипольской культуры (ЗТК). Сопоставление результатов моделирования демографической ситуации с расчетами по известным поселениям и последующая корреляция полученных данных с результатами анализа керамики позволяют указать два наиболее вероятных варианта относительной хронологии памятников генетической линии. Предложены показатели удельного веса мигрантов из других локальных образований кукутень-трипольской общности в среде населения владимировско-томашевской линии ЗТК.

O.V. Dyachenko

THE DYNAMICS OF CHANGES IN THE POPULATION QUANTITY OF THE VOLODYMYRIVSKO-TOMASHIVSKA DEVELOPMENT LINE OF THE WESTERN TRYPILLYA CULTURE

The article is devoted to the problems of dynamics of changes in quantitative values of the population of Volodymyrivsko-Tomashivska development line of the Western Trypillia culture. The comparison of the modeling results of the demographic situation with the calculations based on the known sites and subsequent correlation of the obtained data with the results of ceramics analysis allows the author to indicate the two most probable variants of the relative chronology of the sites of the genetic line. The proposed are the results of the specific weight of the migrants from other local formations of Cucuteni—Trypillia community in the habitat of Volodymyrivsko-Tomashivska line of the Western Trypillia culture.

РЕЗУЛЬТАТИ ПАЛЕОПЕДОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК МАЛОПОЛОВЕЦЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ В 2007 р.

Наведено нові дані щодо реконструкції палеоландшафтів Київського Подніпров'я, отримані в 2007 р. на пам'ятках Малополовецького археологічного комплексу.

У 2007 р. співробітники відділу палеогеографії Інституту географії НАН України Ж.М. Матвіїшина та О.Г. Пархоменко продовжили палеопедологічні дослідження на пам'ятках Малополовецького археологічного комплексу — на поселенні Малополовецьке-2А та могильнику Малополовецьке-3. Результати попередніх досліджень опубліковано в статтях авторів (Герасименко, Матвіїшина, Пархоменко 2005; Матвіїшина, Пархоменко, Лисенко 2005; 2006; Лисенко, Лисенко, Матвіїшина и др. 2006; Матвіїшина, Пархоменко 2006; Матвіїшина, Пархоменко 2007). Профілі ґрунтів досліджували на різних геоморфологічних елементах від заплави штучної водойми до рівня високих терас, імовірно, завадівсько-дніпровського віку. Було проаналізовано профілі голоценових ґрунтів у восьми розчистках. Для визначення генезису ґрунтів Ж.М. Матвіїшина виконала макроморфологічний опис ґрунтів, зробила масштабні кольорові польові зарисовки з примазками природного матеріалу; О.Г. Пархоменко відібрав зразки на мікроморфологічний, хімічний аналізи, радіовуглецеве датування тощо; С.Д. Лисенко провів культурно-хронологічне визначення артефактів.

Дві розчистки (№ 1 та 8) було закладено на площі могильника **Малополовецьке-3**.

Розчистка № 1 (МП-3, кв. ЯН/5.зах) розміщена на високій терасі завширшки 300 м з рівною поверхнею, на північ від розчисток, досліджених 2005 р. Культурний шар у цій частині розкопу насичений дуже слабо. Кераміка представлена переважно фрагментами посуду доби пізньої бронзи — початку раннього залізного віку, концентруючись на глибині 0,4—0,6 м. Безпосередньо у дослідженому квадраті та більшості прилеглих до нього артефакти відсутні. За 6 м на південь від розчистки, в квадраті ЯР/4. зах, розміщувалося поховання № 169 (2007 р.), ймовірно ранньоскіфського часу (VIII — середина VI ст. до н. е.). Ґрунтовий профіль розчистки № 1 зверху вниз має такі горизонти (рис. 1):

Nd—0—0,05 м — сірий, зернистий, пілуватий легкий суглинок, пронизаний корінням рослин.

Норн. — 0,05—0,25 м — темно-сірий до чорного, пухкий, зернистий, піщано-пілуватий легкий суглинок із дрібним корінням рослин і черворіями. Перехід і межа поступові.

H—0,25—0,4 м — темно-сірий, щільніший за попередній, з кротовинами і черворіями зі світлим матеріалом породи. В сухому стані цей горизонт сприймається як сірий, у вологому — темно-сірий. Перехід і межа поступові, помітні за кольором, структурою та пухкістю матеріалу. Неподалік, у квадраті ЯО/3.зах, у цьому шарі знайдено стінку гончарної посудини черняхівської культури (III—IV ст.).

Нр — 0,4—0,7 м — палево-коричнево-сірий, світліший за вищезалігаючий, пухкий, зернисто-грудкуватий, з корінням рослин, піщано-пілуватий легкий суглинок, з палевими кротовинами. Перехід і межа поступові за освітленням, зміною структури. З глибини 0,7 м скипає з 10%-м розчином HCl. У квадратах ЯН/4. зах та ЯР/3.зах у цьому шарі знайдено 3 кістки тварин.

Phk — 0,7—0,9 м — сірувато-брудно-палевий, з CaCO₃ у вигляді міцелію, пухкий, з численними черворіями, напливами гумусу і кротовин, зернисто-грудкуватий, розсипчастий, піщано-пілуватий легкий суглинок. Карбонати представлені у вигляді міцелію та борошністої білозірки (1—2 мм у діаметрі) і просочень. Перехід і межа поступові, помітні за полегшенням механічного складу, пухкості та зменшенням вмісту CaCO₃.

Pk (h) — 0,9—1,25 м — брудно-палевий лесоподібний суглинок, пухкий, вертикально-стовпчастий, з численними кротовинами (до 7—10 см у діаметрі) і черворіями. Переритість кротовинами створює неоднорідність забарвлення, грудкувато-розсипчастий, піщано-пілуватий легкий суглинок, з карбонатами у вигляді просочень і міцелію.

Pk — 1,25—1,4 м (помітно) — бурувато-палевий лесоподібний легкий суглинок, піщано-пілуватий, з карбонатним міцелієм і численними кротовинами.

За характером профілю та макроморфологічними ознаками це, швидше за все, *чорнозем типовий* на лесоподібному суглинку.

Розчистка № 8 (МП-3, кв. ЯТ/61.3) закладена на могильнику за 120 м на захід—південний захід від розчистки № 1. Ґрунт скипає з глибини 0,3 м. Розчистка розташована у західній частині комплексу 27. Культурний шар насичений слабо. За 5 м на схід від розчистки, у квадратах ЯУ/57—58.зап, розміщувалося поховання № 158 (2005 р.) у вигляді вимостки з великих шматків випаленого каміння, на яких лежали фрагмен-

товані людські кістки. Нижній рівень залягання каміння становить 0,45—0,5 м від сучасної поверхні, що відповідає рівню давньої поверхні в цій частині могильника. За фрагментами кераміки поховання може бути віднесено до білогрудівського горизонту (XII—XI ст. до н. е.).

Зверху вниз профіль має такі горизонти (рис. 2):

Нд — 0—0,03 м — сірий, пилювато-зернистий, з численним корінням рослин.

Норн. — 0,03—0,3 м — сірий до темно-сірого, в сухому стані — мишачо-сірий, пухкий, дрібно-

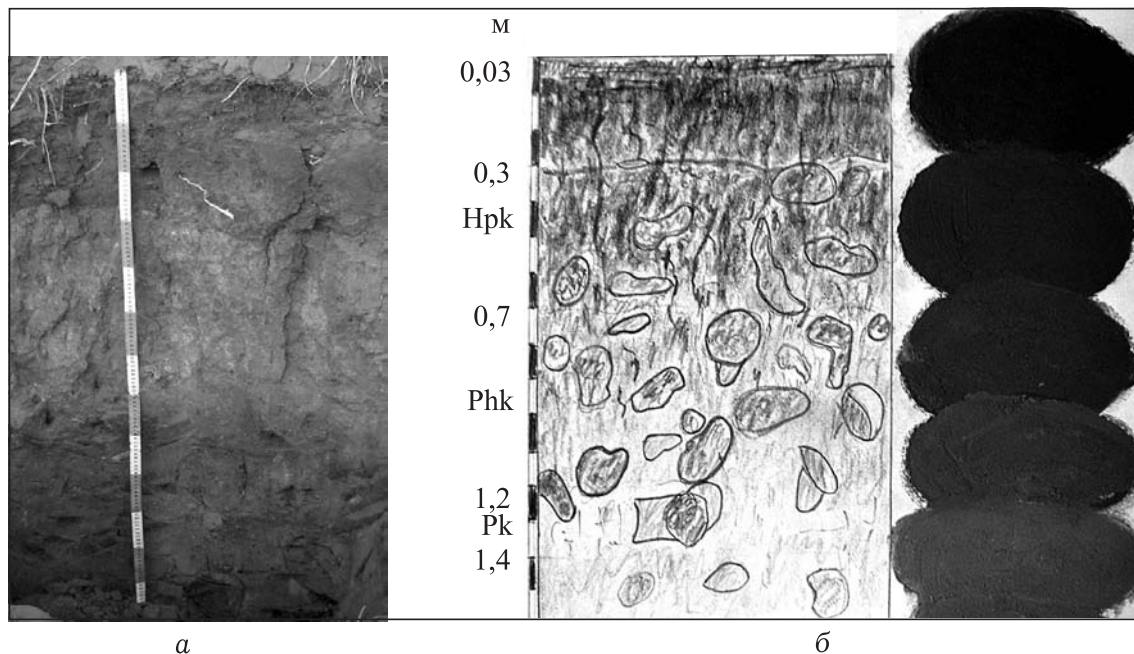

Рис. 1. Профіль ґрунту в розчистці № 1: *а* — фото; *б* — польова зарисовка з примазками натурального матеріалу

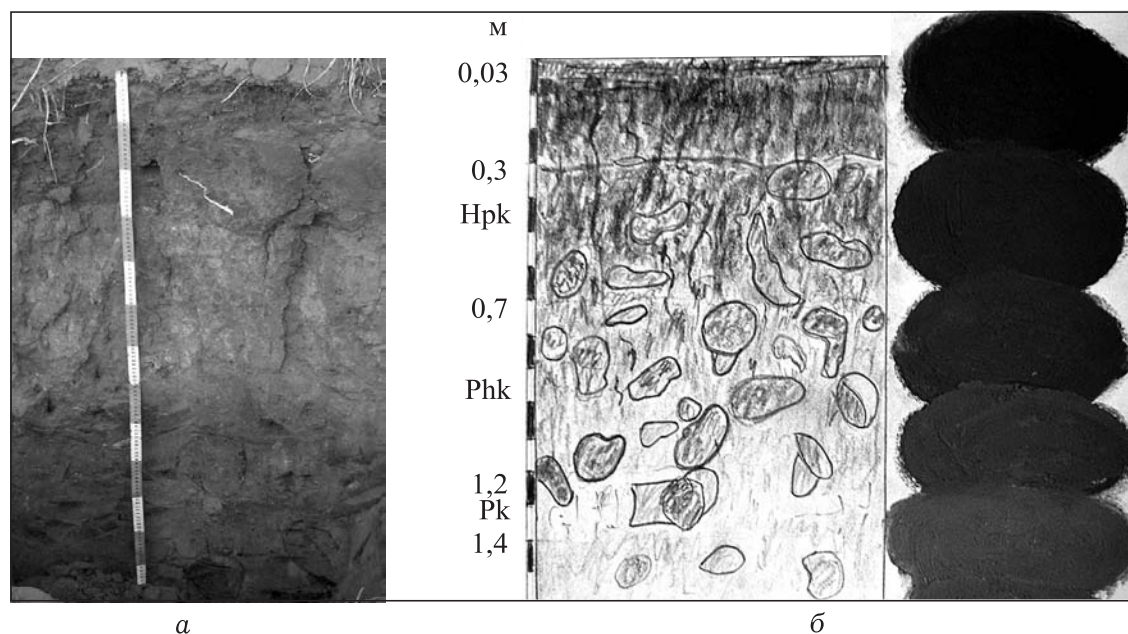

Рис. 2. Профіль ґрунту в розчистці № 8: *а* — фото; *б* — польова зарисовка з примазками натурального матеріалу

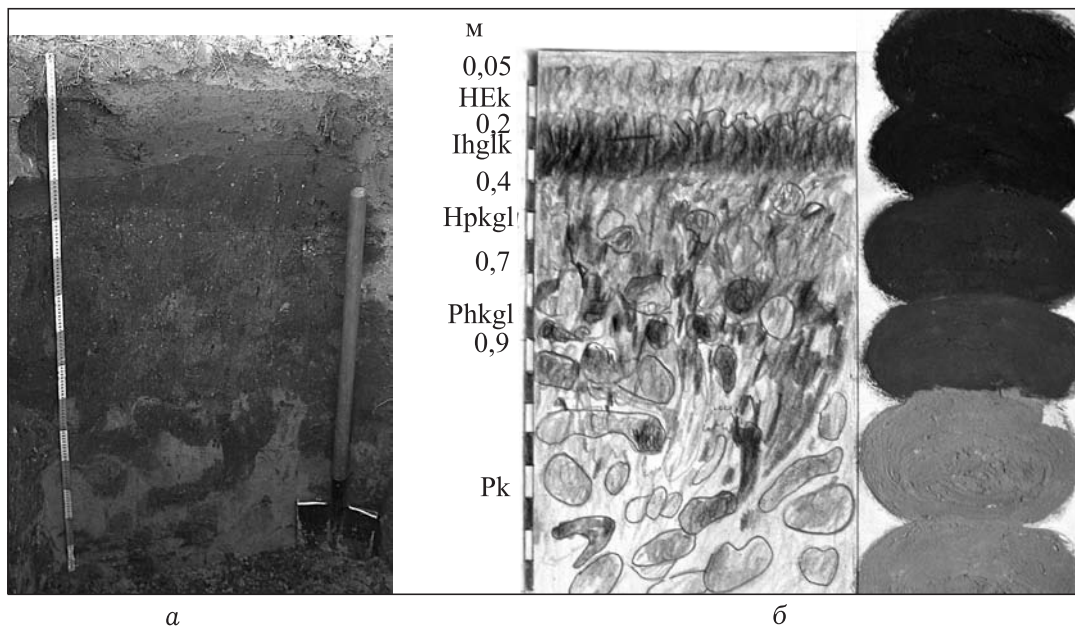

Рис. 3. Профіль ґрунту в розчистці № 2: а — фото; б — польова зарисовка з примазками натурального матеріалу

пластинчастий, зернистий, з ходами комах. Перехід різкий за забарвленням, межа слабо хвиляста, піщано-пилуватий легкий суглинок.

Hrk — 0,3—0,7 м — світліший за вищезалягаючий, неоднорідний, палево-світло-сірий, з численними червоними з лесового матеріалу, пухкий, вертикально-стовпчастий, зернисто-грудкуватий, піщано-пилуватий легкосуглинистий, бурхливо скипає у нижній частині горизонту, з карбонатами у вигляді виділень у тріщинах, плівок по гранях структурних окремостей, з поодинокими брудно-палевими кротовинами (5—10 см у діаметрі). Перехід і межа поступові за посиленням однорідності матеріалу та збільшенням кількості кротовин.

Phk — 0,7—1,2 м — брудно-сірувато-палевий, частково перемішаний, грудкувато-розсипчастий, з численними сірими кротовинами. Перехід і межа поступові у вигляді трубочок, помітні за освітленням забарвлення.

Pk — 1,2—1,4 м — світло-палевий, пухкий, з численними кротовинами, грудкувато-розсипчастий. Ґрунт антропогенно змінений, за всіма ознаками близький до *типового чорнозему*.

Шість розчисток було зроблено на поселенні Малополовецьке-2А в траншеях розкопів 2006 та 2007 рр., а також у 4 шурфах, закладених з метою характеристики змін ґрунтів у катені.

Розчистка № 2 (МП-А2, шурф 1) розташована біля заплави р. Суботь (нині — каскад ставків). Заплаву періодично заливає водою. Рослинний покрив представлений лучною рослинністю (зонтичні, різнотрав'я, пирій та ін.). У шурфі 2 × 2 м простежено два лучні ґрунти, розділені світлим прошарком, сильно оглеєні.

Спостережено 2—3 генерації ґрунтів, у породі численні чорні кротовини. Скипає з поверхні. Загалом це *лучний засолений (солончаковий) ґрунт*, представлений такими горизонтами (рис. 3):

Hd — 0—0,05 м — світло-сірий, з корінням трав, пластинчасто-зернистий.

HEgl — 0,05—0,2 м — палево-світло-сірий, солончаковий горизонт, пухкий, піщано-пилуватий легкий суглинок. З цього шару походять вінце, денце, 6 стінок від посуду білогрудівського типу (XII—XI ст. до н. е.), 2 кістки тварин.

Ihglk — 0,2—0,4 м — сизувато-темно-сірий до чорного солонцевий горизонт, темнішає до низу, в нижній частині має різку горизонтальну межу, темніший за попередній. У вологому стані — ущільнений, у сухому — світло-сірого кольору з міцними горіхувато-призматичними окремостями, з ознаками засолення і сизими плямами, перемішаний, з численними червоними зі світлим матеріалом породи, корінням рослин. Перехід і межа різкі, добре помітні за освітленням забарвлення і полегшенням механічного складу, обманганений, піщано-пилуватий середній суглинок. З цього шару походять денце та стінка посудин білогрудівського типу, стінка «друшляка», що, ймовірно, також належить до білогрудівського горизонту, дрібна стінка столової посудини черняхівської культури, 3 кістки тварин, 2 шматки печини.

Hpkgl — 0,4—0,7 м — світліший за вищезалягаючий, пухкий, грудкувато-розсипчастий, зі світлими кротовинами, заповненими палевим матеріалом (7—15 см у діаметрі), з манга-

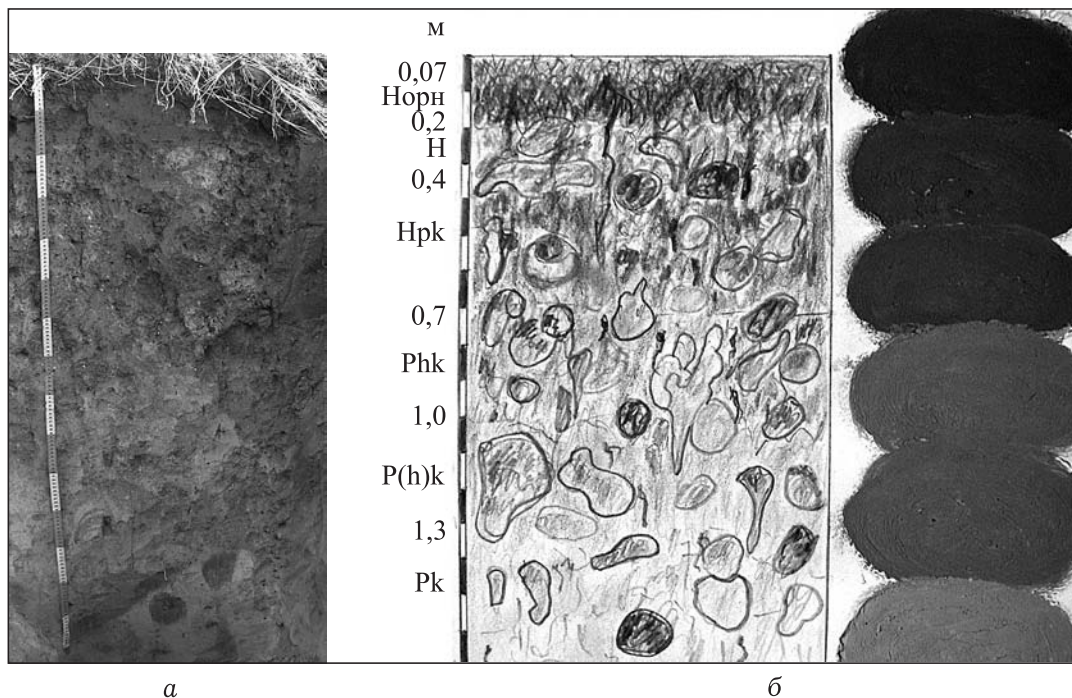

Рис. 4. Профіль ґрунту в розчистці № 3: а — фото; б — польова зарисовка з примазками натурального матеріалу

новими примазками у верхній і середній частинах, піщано-пиловатий легкий суглинок, до низу підвищується частка піщаних зерен, з корінням рослин, черворіями. У вологому стані — палево-сизувато-темно-сірий, у сухому — брудно-світло-сірий, оглеєний. Це кротовинний горизонт. Структура матеріалу — зернисто-великогрудкувата, нечітко шарувата, з напливами гумусу. Перехід поступовий. З цього шару походять вінце та дві стінки посуду білогрудівського типу, стінка посудини з псевдоваликами та дрібними розчосами зсередини, що може належати до раннього малополовецького типу (XVII—XVI ст. до н. е.), а також кістка тварини.

Phkgl — 0,7—0,9 м — палево-сірий, на палевому фоні строкатість утворюють темно-сірі кротовини, пухкий, піщано-пиловатий, легкосуглинистий, з мангановими примазками у вигляді концентрацій. Перехід і межа поступові — за освітленням забарвлення.

Pkgl — 0,9—1,7 м — сизувато-палевий, оглеєний, лесоподібний суглинок, з численними чорними кротовинами (до 15 см у діаметрі), окремими черворіями, сизуватістю від оглеєння, грудкувато-розсипчастий, алювіальний матеріал заплави. У верхній частині цього шару знайдено стінку посудини білогрудівського типу.

ґрунт лучний, легкосередньосуглинистий, на палевому суглинку, солончаковий.

Розчистка № 3 (МП-2А, шурф 2) розташована за 50 м у напрямку вододілу від розчистки

№ 2, під лучною рослинністю. Розчистку виконано в місці давнього поселення, в ній матеріал значною мірою перемішаний, з кротовинами, гумусовий горизонт в інтервалі від 20 до 40 см. Скипає з поверхні. Зверху вниз профіль має такі горизонти (рис. 4).

Nd — 0—0,07 м — сірий, дернина, з численним корінням рослин.

Норн.к — 0,07—0,2 м — темно-сірий до чорного, пухкий, зернисто-грудкуватий, однорідний за забарвленням, піщано-пиловатий легкий суглинок, пронизаний корінням трав. З цього шару походять 2 стінки посудин білогрудівського типу, 5 шматків печини, 2 кістки тварин.

Нк — 0,2—0,4 м — сірий, палево-сірий, перемішаний матеріал, зернисто-великогрудкуватий, ущільнений, з черворіями, піщано-пиловатий легкий суглинок, структура якого зумовлена діяльністю черв'яків, з кротовинами, заповненими гумусовим і лесовим матеріалом. Перехід і межа поступові, помітні лише за збільшенням кількості кротовин, трапляються дрібні фрагменти кераміки. З цього шару походять стінка посудини білогрудівського типу та стінка ліпної посудини, ймовірно, черняхівської культури.

Нрк — 0,4—0,7 м — сірий, світліший за вищезагагаючий, інтенсивно переритий кротовинами, пухкий або слабоущільнений, зернисто-грудкуватий, пиловатий легкий суглинок. З цього шару походять денце ліпної посудини черняхівської культури (?), зуб бика, печина.

Phk — 0,7—1,0 м — сірувато-палевий, кротовинний горизонт, пухкий, з карбонатами у ви-

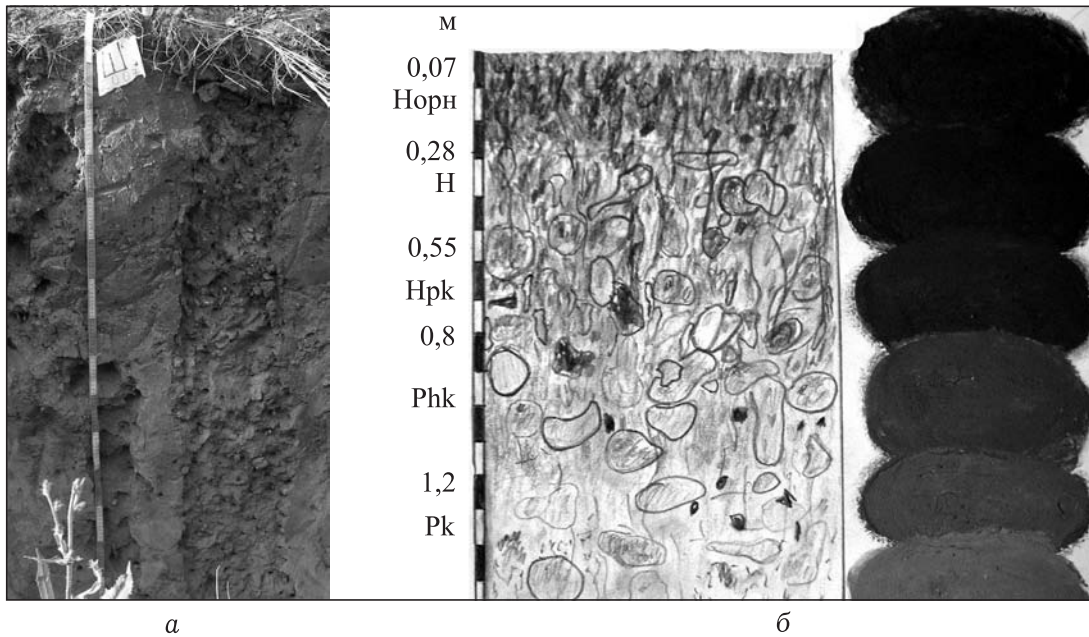

Рис. 5. Профіль ґрунту в розчистці № 4: а — фото; б — польова зарисовка з примазками натурального матеріалу

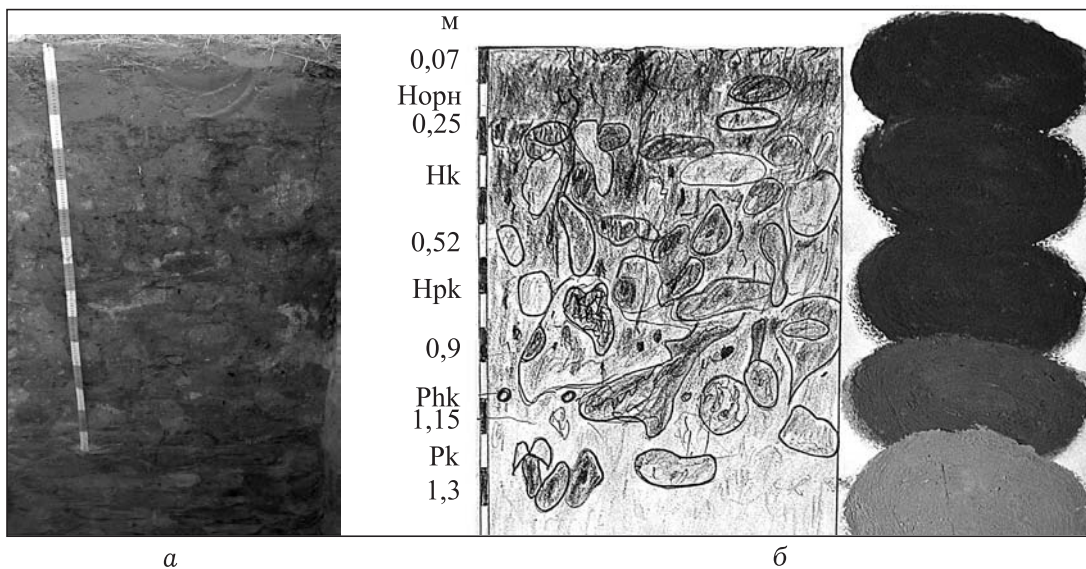

Рис. 6. Профіль ґрунту в розчистці № 5: а — фото; б — польова зарисовка з примазками натурального матеріалу

гляді міцелію, з темно-сірими та палевими кротовинами (від 10 до 15 см у діаметрі), зернисто-грудкуватий. Перехід і межа поступові.

P(h)k — 1,0—1,3 м — палевий, неоднорідного забарвлення, грудкувато-розсипчастий, без видимих виділень карбонатів, з численними чорними і світлими кротовинами, піщано-пиловатий легкий суглинок. Перехід і межа помітні за освітленням забарвлення. З цього шару походять вінце ліпної банки, деще та дві стінки кухонних посудин черняхівської культури, два шматки печини та залізний штир, імовірно, занесені сюди землекопами.

Рк — 1,3—1,7 м — світло-палевий, лесоподібний суглинок, однорідний за кольором, лег-

косуглинистий, піщано-пиловатий, просочений карбонатами, грудкувато-розсипчастий. Ґрунт близький до антропогенно зміненого *типового чорнозему*.

Розчистка № 4 (МП-2А, квадрат Ш/25) розміщена в межах давнього поселення на схилі, на тому самому геоморфологічному рівні, що й розчистка № 3 (рис. 5). На глибині 0—1,2 м у квадраті трапляються фрагменти посуду білогрудівського типу. За 5 м на захід від розчистки (кв. Ш/23) на глибині 0,5 м розміщено об'єкт № 20 — виносне вогнище білогрудівського горизонту (XII—XI ст. до н. е.). Поряд, у квадратах Ч/25 та Ш/23, розташовані ями цього самого періоду (об'єкти № 19 та 23), рівень фіксації

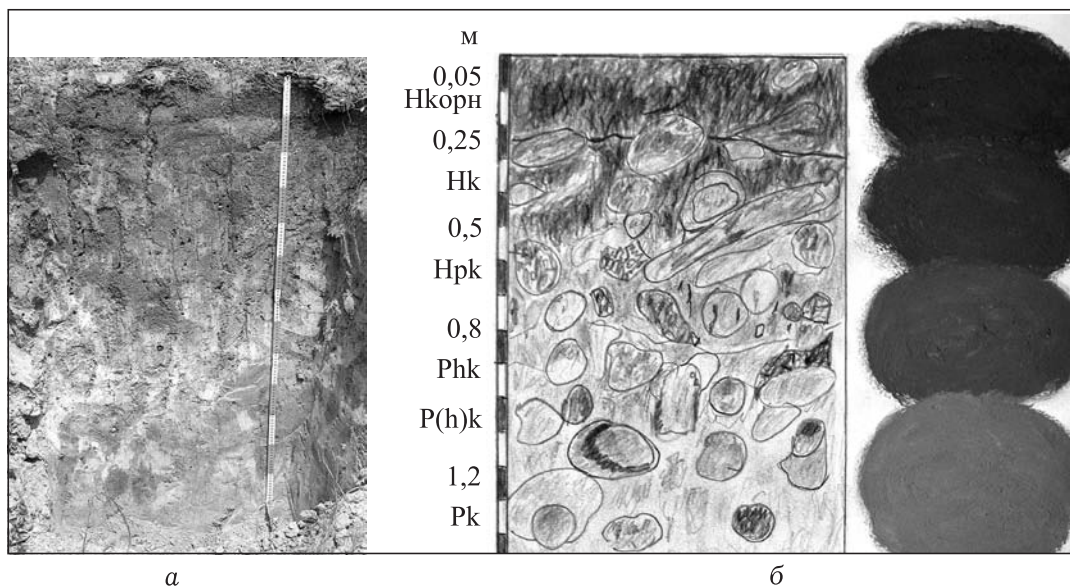

Рис. 7. Профіль ґрунту в розчи́стці № 6: а — фото; б — польова зарисовка з примазками натурального матеріалу

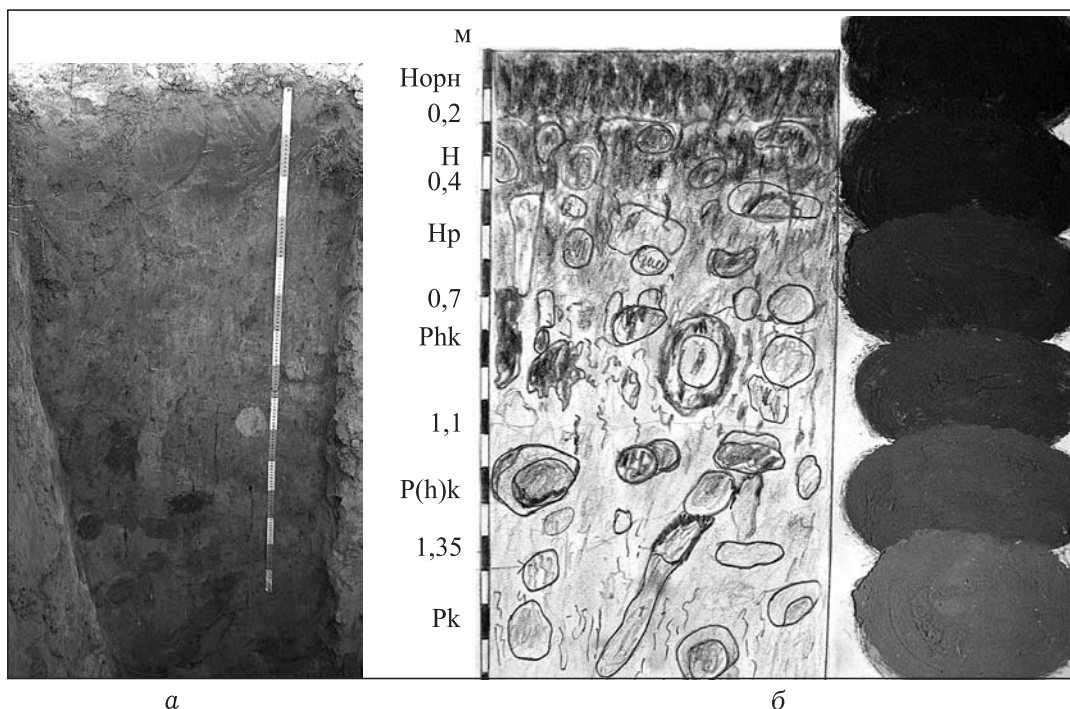

Рис. 8. Профіль ґрунту в розчи́стці № 7: а — фото; б — польова зарисовка з примазками натурального матеріалу

яких становить близько 0,4 м від сучасної поверхні.

Нд — 0—0,07 м — сірий, пухкий, піщано-пилуватий середньосуглинистий.

Норн. — 0,07—0,28 м — темно-сірий до чорного, ущільнений або пухкий, зернистий, з корінням рослин, пилуватий середній суглинок з чіткою (у вигляді смуги) нижньою межею, що визначається глибиною оранки. Подекуди трапляються дрібні фрагменти кераміки. Перехід і межа горизонтальні.

Н — 0,28—0,55 м — темно-сірий до чорного, донизу світлішає, слабо ущільнений, пилуватий середній суглинок, зернисто-великогрудкуватий, з корінням рослин, перемішаний, з численними кротовинами, заповненими темно-сірим та лесовим матеріалом. Матеріал ґрунту вилугуваний, але скипає у черворіях із лесовими часточками та вицвітах карбонатів. Перехід і межа поступові, з напливами. Біля східної стінки квадрата в цьому шарі на глибині 0,33 м лежали великі випалені камені (очевид-

но, рештки виносного вогнища), що маркують давню поверхню.

Нрк — 0,55—0,8 м — сірий до темно-сірого, скипає з глибини 0,7 м, бурхливо кипить з 0,9—1,0 м, неоднорідно забарвлений, з напливами гумусу і численними сірими кротовинами (до 10—20 см у діаметрі), карбонати наявні у вигляді дрібних плям, крупногрудкуватий, середній суглинок. Перехід і межа поступові, помітні за забарвленням і значним кипінням маси, з напливами гумусу.

Phk — 0,8—1,2 м — палево-сірий, з кротовинами і черворіями, пухкий, з великими фрагментами кераміки білогрудівського типу. В інтервалі 0,8—1,05 м *Рк* ґрунту з численними карбонатами у вигляді виділень у тріщинах, окремих пухких включень (1—3 мм), білозірки. Перехід і межа поступові.

Р(н)к — 1,2—1,6 м — сірувато-палевий, пухкий, грудкувато-розсипчастий легкий суглинок, з міцелярними формами карбонатів, численними кротовинами, що створюють сіруватість забарвлення.

Рк — 1,6—2,1 м — світло-палевий лесоподібний суглинок, пухкий, просочений карбонатним міцелієм, з сірими кротовинами, грудкувато-розсипчастий легкий суглинок.

Ґрунт — антропогенно перероблений *типовий чорнозем*.

Розчистка № 5 (МП-2А, південна частина квадрата И/1.зах) закладена поряд із об'єктом № 17 (2006 р.), за 60 м на південний захід від попередньої розчистки. Об'єкт — вогнище білогрудівського горизонту — залягав на глибині 0,9 м. За 4 м на південний схід від розчистки розташоване житло білогрудівського горизонту (об'єкт № 14), а за 10 м на схід—південний схід — виносне вогнище того самого часу (об'єкт № 15). Глибина залягання останнього — 0,28 м — відповідає рівню давньої поверхні в цій частині поселення. Зверху вниз профіль представлено такими горизонтами (рис. 6):

Нд — 0—0,07 м — світло-сірий матеріал, дернина з корінням трав.

Норн.к — 0,07—0,25 м — сірий до темно-сірого, пухкий, зернистий, піщано-пиловатий легкий суглинок. Перехід і межа горизонтальні, помітні за забарвленням. У прилеглому квадраті 3/1.зах з цього горизонту походять стінка посудини білогрудівського типу, два перепалені камені, печина.

Нк — 0,25—0,52 м — сірий, донизу світлішає, пухкий, грудкувато-зернистий, піщано-пиловатий легкий суглинок, з численними чорними кротовинами та чорними і палевими черворіями, з напливами гумусу. У прилеглому квадраті 3/1.зах з цього горизонту походять 2 вінця та 4 стінки посудин білогрудівського

типу, 3 кістки тварин, перепалений камінь, печина.

Нрк — 0,52—0,9 м — палево-сірий, пухкий, піщано-пиловатий, зернисто-грудкуватий легкий суглинок, з палевими та чорними кротовинами. Перехід поступовий з напливами гумусу. На нижньому рівні цього горизонту розміщувався об'єкт № 17.

Phk — 0,9—1,15 м — сірувато-палевий, пухкий, піщано-пиловатий легкий суглинок, грудкувато-розсипчастий, з окремими карбонатними конкреціями, міцелярними карбонатами, палевими кротовинами.

Рк — 1,15—1,3 м (помітно) — світло-палевий лесоподібний суглинок, вертикально-стовпчастий, грудкувато-розсипчастий, піщано-пиловатий легкий суглинок, з чорними кротовинами (10—15 см у діаметрі) та дрібними рештками вугілля.

Розчистка № 6 (МП-2А, шурф 3) розміщена на захід від розчистки № 5 в напрямку до вододілу. Зверху вниз профіль має такі горизонти (рис. 7):

Нд — 0—0,05 м — темно-сірий, однорідний за забарвленням, пухкий, з корінням трав.

Норн.к — 0,05—0,25 м — темно-сірий, пухкий, піщано-пиловатий легкий суглинок, зернистий, з численним корінням рослин. Перехід різкий за забарвленням, межа слабкохвиляста, матеріал скипає з поверхні.

Нк — 0,25—0,5 м — сірий, світліший за вище залягаючий, перемішаний матеріал, неоднорідний через численні темно-сірі та палеві кротовини, з черворіями, пухкий, зернисто-грудкуватий, піщано-пиловатий легкий суглинок. Це кротовинний горизонт. Простежуються карбонати у вигляді міцелію, білозірки, скупчень; межа хвиляста. З цього шару походить стінка посудини білогрудівського типу.

Нрк — 0,5—0,8 м — палево-світло-сірий, карбонатний, неоднорідний, перемішаний, грудкувато-зернистий, з численними палевими, сірими, чорними кротовинами, зрідка корінням рослин, виділенням гумусу у черворіях. Перехід поступовий, межа хвиляста, помітна за забарвленням, пухкістю, підвищенням вмісту карбонатів. З цього шару походить стінка посудини білогрудівського типу.

Phk — 0,8—0,9 м — брудно-палевий з сірими округлими кротовинами, грудкувато-розсипчастий, зернистий легкий суглинок, наявність карбонатів надає профілю сизуватості забарвлення. Карбонати у вигляді борошнистих виділень і міцелію, гумус виділяється у черворіях, перехід і межа поступові.

Рк — 0,9—1,5 м — сірувато-палевий, однорідний за забарвленням, з меншою частотою кротовин порівняно з горизонтами, що

залягають вище, карбонати у вигляді просочень і міцелію, піщано-пилуватий, грудкувато-розсипчастий легкий суглинок. Ґрунт близький до *типового чорнозему*, значною мірою змінений людиною, вторинно окарбоначений (скипає з 10%-м розчином HCl з поверхні).

Розчистка № 7 (МП-2А, шурф 4) розташована на рівній поверхні вододілу, за 50 м на захід від розчистки № 6. Ґрунт меншою мірою змінений людиною, ближчий до природного типового чорнозему.

Зверху вниз профіль має такі горизонти (рис. 8):

Nd — 0—0,05 м — темно-сірий, дернина з корінням рослин.

Норн. — 0,05—0,2 м — темно-сірий, слабоушільнений, піщано-пилуватий легкий суглинок, зернистий, однорідний, з корінням рослин, численними черворіями. З цього шару походять стінка посудини білогрудівського типу (?) та необроблений камінь.

H — 0,2—0,4 м — темно-сірий до чорного, зернисто-грудкуватий, слабоушільнений, піщано-пилуватий середній суглинок, з численними черворіями, заповненими гумусовим матеріалом, темно-сірими кротовинами з гумусовими напливами на корінцях рослин. Перехід і межа поступові.

Нр — 0,4—0,7 м — палево-сірий, пухкий, зернисто-грудкувато-розсипчастий, піщано-пилуватий середній суглинок, переритий округлими кротовинами (8—10 см у діаметрі), з темно-сірими черворіями. Перехід і межа слабохвилясті, не рівні, поступові, скипає з глибини 0,7 м.

Phk — 0,7—1,1 м — брудно-палевий з сіруватим відтінком, пухкий, грудкувато-розсипчастий, піщано-пилуватий легкосуглинистий, CaCO_3 у вигляді інтенсивного просочення, напливів міцелію, з чорними та палевими кротовинами. Перехід і межа поступові.

P(h)k — 1,1—1,35 м — брудно-палевий, розсипчастий, з чітким міцелієм і численними черворіями, за якими концентрується гумусовий матеріал, з темно-сірими, сірими, палевими кротовинами, поодинокими камерами кротів до 0,4 м у діаметрі, грудкувато-розсипчастий, піщано-пилуватий легкий суглинок. Перехід і межа поступові, чіткі, за збільшенням частки карбонатів та їх борошнистих виділень.

Рк — 1,85—1,9 м — сірувато-світло-палевий, пухкий, грудкувато-розсипчастий, піщано-пилуватий легкий суглинок, карбонати у вигляді просочень, міцелію, борошнистих виділень у тріщинах.

Цей профіль найбільш природний, меншою мірою антропогезований, без артефактів (за винятком орного шару). Ґрунт — *типовий чорно-*

зем, легкосуглинистий, скипає з глибини 0,7 м, з міцелярними формами карбонатів. У розчистці помітні найбільш поступові переходи між горизонтами. Швидше за все, цей профіль ґрунту є фоновим для цього району.

Загалом за катеном простежено такі зміни ґрунтів. На заплаві (шурф 1) — солончаковий лучний ґрунт, у середній частині (шурфи 2, 3 та розчистки у розкопах 2006 та 2007 рр.) профілі подібні між собою — чорнозем типовий, що скипає з поверхні, значно змінений людиною. Лише на вододілі (шурф 4) профіль чорнозему типового зберігся майже в природному вигляді за використання добрив. Переважна більшість знахідок у розчистках належить до білогрудівського горизонту (XII—XI ст. до н. е.).

Серед досліджених розчисток лише в № 2 (шурф 1 біля заплави р. Суботь) представлено інший тип ґрунту, не характерний для інших розчисток, тобто відмінний від чорнозему типового. В розчистці № 7 виявлено типовий чорнозем, не змінений давньою людиною. У розчистках № 3—6 представлено антропогенно змінені варіанти ґрунтів з розтягнутими гумусовими горизонтами, артефактами, що трапляються потужністю близько 0,7 м, з перемішаним матеріалом. Нерідко спостерігається не поступовий перехід між горизонтами, а шаруватий матеріал, що більш характерно для могильників. Ґрунти слабо змінюються за рельєфом, лише на найвищих ділянках відзначено меншу потужність ґрунтів, на схилах ґрунти мають більш розтягнутий профіль. Різко відрізняється лише профіль на заплаві, ґрунти тут близькі до супіщаних, але навіть за такого механічного складу вирізняється пухкіший верхній і щільніший перехідний горизонти, що пояснюється засоленістю ґрунтів з формуванням елювіального горизонту розсолення і щільнішого солонцевого горизонту. Про розвиток лучного ґрунтоутворення свідчить глибоке та інтенсивне забарвлення матеріалу гумусом на фоні інтенсивного розвитку лучної рослинності в умовах деякого перезволоження. Характерна інтенсивна переробленість матеріалу кротою (надзвичайно велика кількість кротовин), чіткий карбонатний ілювій, участь у формуванні профілю інших солей тощо. Профілі ґрунтів, не змінені артефактами, відрізняються глибокою та інтенсивною гумусованістю, поступовими переходами між генетичними горизонтами, нерідко вторинно окарбоначені. Ґрунти мають чіткий карбонатний ілювій з різноманітними формами виокремлень білозірки, просочення маси CaCO_3 , карбонатного міцелію та ін., що проявляються навіть за опіщаненості матеріалу. Ґрунти характеризуються наявністю великої кількості кротовин, що свідчить про степовий або лучно-степовий ре-

жим їх формування. Серед досліджених на цій ділянці ґрунтів не зафіксовано профілів лісових ґрунтів. Антропогенно змінені ґрунти на поселенні та могильнику характеризуються шаруватістю, змішаністю матеріалу, розміщенням артефактів та вугілля на різних рівнях (частіше в інтервалі до 0,7 м від сучасної поверхні). Характерні фрагменти з неоднорідним ступенем гумусованості матеріалу, що, ймовірно, пов'язано з додатковим постачанням органічного матеріалу від діяльності людини (зокрема сміття).

Природні умови різних культур в інтервалі 3200—2100 років тому не дуже різнилися порівняно з сучасними, ландшафти були лісостеповими (зафіксовано ґрунти лучно-степові й типові чорноземи, але в комплексі з останніми спостережено й сірі, темно-сірі опідзолені ґрунти, що формувалися переважно на лесах,

а не на супіщаних відкладах). У катені ґрунти змінюються від лучних, нерідко солонцюватих або солончакуватих під лучною рослинністю, до типових чорноземів на схилах і поверхні терас на відкритих просторах. Умови північного і середнього лісостепу були сприятливими для проживання людей (луки біля водойми використовували як пасовища, схили і низькі тераси — для примітивного землеробства); можливо, на пониженнях і високих вододілах існували ділянки лісових масивів — деревину використовували під час будівництва. В цілому як природні, так і антропогенно змінені ґрунти на археологічних пам'ятках відбивають процес формування на цій території типових чорноземів, однак розрізнити стадії давнього і сучасного ґрунтоутворення дуже важко внаслідок інтенсивної зоотурбаційної діяльності ґрунтової фауни.

Герасименко Н.П., Матвійшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Ландшафтно-кліматичні зміни голоцену у Середньому Придніпров'ї, відображені у стабільності розвитку ґрунтів // Фіз. географія та геоморфологія. — 2005. — Вип. 47. — С. 93—100.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Матвишина Ж.Н., Пархоменко А.Г., Литвинова Л.В., Гаскевич Д.Л., Балко А.И. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2005 году // АДУ 2004—2005 гг. — Запорожжя, 2006. — Вип. 8. — С. 258—265.

Матвишина Ж.Н., Пархоменко А.Г. Голоценовые почвы Киевщины // Проблемы древнего земледелия и эволюции почв в лесных и степных ландшафтах Европы: Материалы междунар. науч. семинара. — Белгород, 2006. — С. 98—105.

Матвійшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Дослідження голоценових ґрунтів на ключових ділянках Середнього Придніпров'я // Географія. Економіка. Екологія. Туризм: Регіональні студії. Зб. наук. праць / За ред. І.В. Смаля. — Ніжин, 2007. — С. 56—65.

Матвійшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Лисенко С.Д. Палеопедологічне вивчення голоценових відкладів археологічних пам'яток Середнього Придніпров'я (на прикладі Малополовецького археологічного комплексу) // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. — Херсон, 2005. — С. 28—32.

Матвійшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Лисенко С.Д. Археологічні пам'ятки Київщини і природні умови проживання людини з пізнього палеоліту // Київ. геогр. щорічник. Наук. зб. — 2006. — Вип. 6. — С. 82—101.

Одержано 17.06.2008

Ж.М. Матвишина, С.Д. Лысенко, А.Г. Пархоменко

РЕЗУЛЬТАТЫ ПАЛЕОПЕДОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПАМЯТНИКОВ МАЛОПОЛОВЕЦКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА В 2007 г.

В 2007 г. были продолжены палеопедологические исследования на ключевых памятниках Малополовецкого археологического комплекса — поселении Малополовецкое-2А и могильнике Малополовецкое-3. Профили почв исследовались на различных геоморфологических элементах от поймы искусственного водоема до уровня высоких террас. В катене почвы изменяются от луговых, нередко солонцеватых или солончакуватых под луговой растительностью до типичных черноземов на склонах и поверхности террас.

Zh.M. Matviyishyna, S.D. Lysenko, O.H. Parkhomenko

THE RESULTS OF THE 2007 PALAEOPEDOLOGIC RESEARCH OF MALOPOLOVETSKIE SITE MONUMENTS

In 2007, the palaeopedologic research continued at Malopolovetske 2A settlement and Malopolovetske 3 burial ground, the key sites of Malopolovetske archaeological complex. Soil profiles were studied on the various geomorphologic elements from the pond valley to the high terraces level. Within catena soils change from the meadow ones, often Solonetz or Solonchac with the meadow vegetation, to the typical black earth on the terraces' slopes and surfaces.

ТЕХНОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ БРОНЗОВИХ ВИРОБІВ ІЗ БУЗЬКОГО СКАРБУ

Статтю присвячено технологічному аналізу бронзових виробів зі скарбу, знайденого на поселенні сабатинівської культури Бузьке IV.

Сабатинівська культура відома своєю високо-розвиненою металообробкою. Багато праць присвячено дослідженню решток майстерень, скарбів ливарних форм та їх продукції. Однак, на превеликий жаль, досі немає жодної праці, у якій було б розглянуто технологію виготовлення металевих виробів із застосуванням металографічного аналізу.

Ми розглянемо невелику колекцію бронзових виробів — скарб металевого лому, знайдений у Надбужжі, на поселенні Бузьке IV Арбузинського р-ну Миколаївської обл., на території «кварталу» металургів (Клюшинцев 1995, с. 17). До скарбу входять уламки 9 серпів, наконечника списа, кинджала і двох ножів (Клюшинцев 1995, с. 40). Попередні результати дослідження цих виробів (переважно візуального) було викладено Д.П. Недопако на польовому семінарі, присвяченому сабатинівській та зрубній культурам (Недопако 1997, с. 17—20). На сьогодні основна складність полягає у тому, що скарб втрачено (залишилися лише вирізані з предметів зразки для металографічного аналізу та рисунки в публікації В.Н. Клюшинцева).

Більшість дослідженої колекції складають серпи (8 екз.), із яких типологічно визначити можна три (рис. 1, 6, 9, 12). Це серпи з гудзиком, виділені І.М. Шарафутдіновою у VIII тип (Шарафутдінова 1971, с. 32, рис. 5, 4—6). За В.О. Дергачовим і В.С. Бочкарьовим, ці серпи належать до типу Дичево нижньодунайської серії (Дергачов, Бочкарев 2002, с. 263, табл. 88, 1221—1223). У Східному Передкарпатті та Північному Причорномор'ї поширення серпів цього типу частково припадає на ареал культури Ноа та переважно на ареал сабатинівської культури. Дослідники вважають, що ареали цих культур потрібно розглядати як зону реалізації продукції нижньодунайських майстрів (Дергачов, Бочкарев 2002, с. 273).

Уламок серпа (рис. 1, 11) з отвором В.О. Дергачов і В.С. Бочкарьов віднесли до прикарпатсько-трансильванської серії східнокарпатських серпів із отворами на руків'ї типу Хелештень, варіанта Хелештень (Дергачов, Бочкарев 2002,

с. 243, табл. 83, 1146). Можливо, до серпів із отворами на руків'ї належить і фрагмент знаряддя з вузьким прямим носиком (рис. 1, 10), який В.О. Дергачов і В.С. Бочкарьов віднесли до гачкоподібних (Дергачов, Бочкарев 2002, с. 222, табл. 78, 1032).

До прикарпатсько-трансильванської серії гачкоподібних серпів умовно включено три фрагменти (рис. 1, 7—8) (Дергачов, Бочкарев 2002, с. 222, табл. 78, 1031, 1034, 1033).

Ножі представлено двома типами: дволезовим (рис. 1, 4) та черешковим однолезовим (рис. 1, 5). У попередніх публікаціях останній було названо серпом. Найближчою аналогією йому є ніж із поселення білозерської культури Дикий Сад (Горбенко, Гошко, у друці).

Визначити типи виробів, від яких збереглися нижня частина шестигранного в перерізі кельта (рис. 1, 3) та верхня частина наконечника списа з листоподібним пером (рис. 1, 1), через фрагментарність неможливо.

Кинджал (рис. 1, 2) із листоподібним клинком і чітким кільцевим упором навколо черешка типу Н-36 (Черных 1976, с. 120—121). Черешок розкований.

Спектральний аналіз виробів здійснено в Інституті геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України.

Ан. 183. Уламок серпа (не опублікований). Шліф зроблено на поперечному перерізі. До травління спостережено мікропори, здебільшого розташовані біля поверхні виробу (не пласкої) та значну кількість дрібного евтектоїду, витягнутого в напрямку кутання леза. Чим ближче до леза, тим більше він витягнутий. Після травління проявилася дендритна структура, яка від спинки в напрямку леза поступово набуває деформованого вигляду. Найбільшу деформацію відзначено на кінчику леза (рис. 2, 1—2). Від середини до кінчика леза на тлі дендритів проступають рекристалізовані зерна з двійниками завбільшки 0,015—0,025 мм (рис. 2, 3). Мікротвердість на вістрі 200, посередині леза — 120, на спинці — 170 кг/мм².

Висновок. Виріб відливали в кам'яній формі (величина дендритів). Литво було піддано не повному холодному куванню за температури

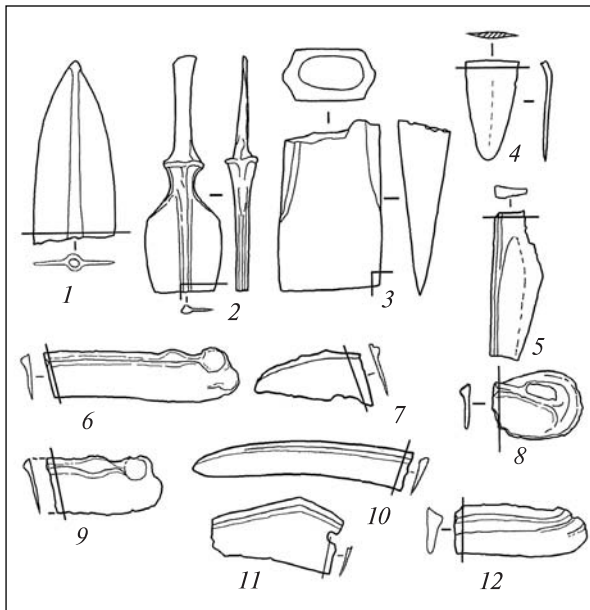

Рис. 1. Розташування шліфів на виробах

до 400 °С зі ступенем обтиску металу ~40 %. Найбільша деформація припала на лезо. Можливо нагрівання металу мало одноразовий характер. Метою кування були зміцнення леза й ліквідація ливарних пороків.

Ан. 184. Фрагмент серпа (рис. 1, 11). До травління спостережено евтектоїд, помітно витягнутий на кінчику леза. Після травління відкрилася дендритна вилита структура (рис. 2, 5), яка поступово у напрямку леза набуває деформаційного вигляду. На лезі деформація особливо істотна, тому дендрити тут мають витягнуту форму (рис. 1, 4). Мікротвердість на вістрі 226, посередині леза — 144,3, на спинці — 189,6 кг/мм².

Висновок. Литво було піддано неповному холодному (~300 °С) куванню (форма дендритів, відсутність рекристалізованих зерен), можливо, з одноразовим нагріванням виробу. Кування здійснено для зміцнення леза й ліквідації ливарних вад. Особливу увагу приділено лезу і спинці, що засвідчує мікротвердість металу.

Ан. 185. Фрагмент однолезового ножа (рис. 1, 5). Шліф зроблено на поперечному перерізі руків'я. До травління спостережено значну пористість (рис. 2, 6). Після травління на тлі залишкових дендритів відкрилася частково рекристалізована структура із зернами округлої форми й незначною кількістю двійників у середині них (рис. 2, 8). На спинці є зона з лініями зсуву (рис. 2, 7). Величина зерна 0,045 мм, мікротвердість 120—150 кг/мм².

Висновок. Відсутність можливості особисто оглянути виріб обмежує інтерпретацію технологічного процесу виготовлення ножа. Один бік клинка плоский, інший має виїмку. Отже,

ливарна форма, швидше за все, була однобічною з кришкою. Є два варіанти отримання такої ливарної форми: за восковою моделлю та відбитком готового виробу в глині. В цьому випадку не можна однозначно відповісти на це питання. Зауважимо лише, що ножі такого типу досі не відомі серед металевих виробів сабати-нівської культури.

Вилиту заготовку було піддано ковальській доробці гарячим куванням чи холодним куванням із відпалюванням. Подібна структура на руків'ї могла утворитися під час нагрівання виробу близько 700 °С для оформлення леза. У першому випадку, за гарячого кування, метал, що містить 0,2 % свинцю, міг дати тріщини, а в другому — за холодного кування з відпалюванням, його можна було кувати. Спинку руків'я проковано в холодному стані, можливо, для надання йому більшої міцності, чому на перешкоді ставала пористість. Ступінь деформації 20 %.

Ан. 186. Фрагмент серпа (рис. 1, 10). Шліф зроблено на поперечному перерізі. До травління спостережено значну пористість, зосереджену переважно з боку плоскої поверхні, та дрібний евтектоїд, міждендритних проміжках. На лезі він помітно витягнутий у напрямку кування. Після травління відкрилася частково рекристалізована поліедрична структура з двійниками на тлі залишкових дендритів. На спинці дендрити майже відсутні. Ближче до леза, на тлі витягнутих у напрямку деформації дендритів, видно лінії зсуву. Величина зерна 0,045 мм (рис. 3, 1—2). Мікротвердість на вістрі 274, посередині леза 135, на спинці — 105 кг/мм².

Висновок. Литво було піддано одноразовому короточасному високотемпературному нагріванню до 600 °С (форма рекристалізованих зерен) зі ступенем обтискування на лезі 60 %. Кування було спрямовано на ліквідацію ливарних вад, загострення й зміцнення леза та закінчувалося по остиглому металу (форма дендритів, лінії зсуву).

Ан. 187. Фрагмент серпа (рис. 1, 12). Шліф зроблено на поперечному перерізі виробу. Після травління відкрилася дендритна вилита структура, не порушена куванням (рис. 3, 3). Мікротвердість на вістрі 175, посередині леза — 155, на спинці — 170 кг/мм².

Висновок. Жодних слідів додаткової обробки литва на мікроструктурі не спостережено. Порівняння візуального огляду серпа (Недопако 1997, с. 19) та металографічного дослідження дають змогу стверджувати, що виріб трохи прокували. Такий висновок підтверджує незначна різниця у мікротвердості в різних частинах шліфа.

Ан. 188. Фрагмент серпа (рис. 1, 6). Шліф зроблено на поперечному перерізі леза. До

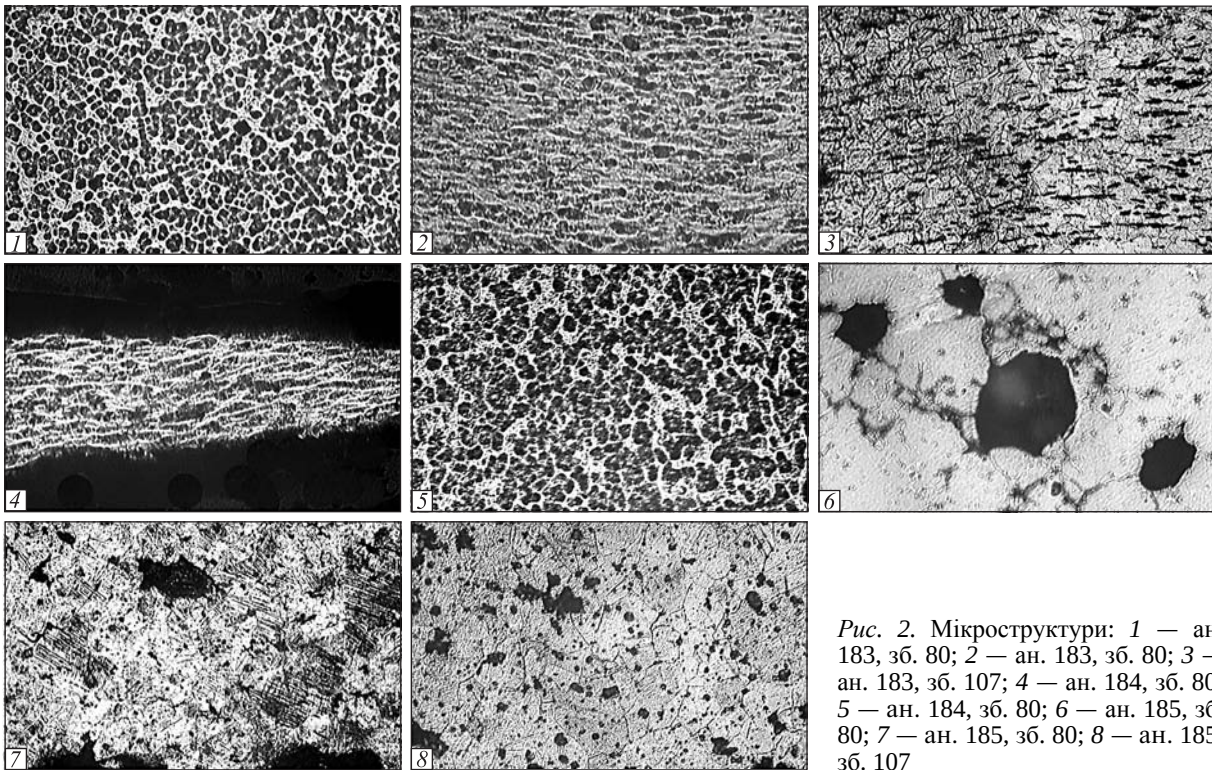

Рис. 2. Мікроструктури: 1 — ан. 183, зб. 80; 2 — ан. 183, зб. 80; 3 — ан. 183, зб. 107; 4 — ан. 184, зб. 80; 5 — ан. 184, зб. 80; 6 — ан. 185, зб. 80; 7 — ан. 185, зб. 80; 8 — ан. 185, зб. 107

травління спостережено газові пори, сконцентровані на спинці. Після травління стало видно вилиту дендритну структуру. На спинці, між дендритами, подекуди проступають дрібні поліедричні кристали з округлими гранями розміром 0,015—0,025 мм (рис. 3, 5). На вістрі структура набуває сильно деформованого витягнутого вигляду (рис. 3, 4). Мікротвердість на вістрі 261,3, посередині леза — 140,3, на спинці — 143,6 кг/мм².

Висновок. Заготовку серпа вилито в однобічний кам'яній (?) з кришкою формі (форма перерізу). Під час заливання металу форму було розташовано спинкою відливки догори (скупчення газових пор на спинці). Кування литва провадили з метою зміцнення леза та ліквідації ливарних пороків на спинці. Йому передувало короточасне нагрівання до температури 700 °С (відсутність евтектоїду та ліній зсуву, витягнута форма дендритів і поліедрів). Найбільше уваги приділено проковуванню леза. Тут ступінь деформації сягає 60 %.

Ан. 189. Носик серпа (рис. 1, 7). Шліф зроблено на поперечному перерізі. До травління спостережено великі газові пори, здебільшого в приповерхневій зоні, та незначну кількість евтектоїду в міждендритних проміжках, яка не відбиває деформаційного впливу. Після травління відкрилася вилита дендритна структура без видимих слідів кування (рис. 3, 6—7). Мікротвердість на вістрі 145,6, посередині леза — 143,3, на спинці — 138,6 кг/мм².

Висновок. Серп відлито в однобічний з кришкою кам'яній ливарній формі. Литво було піддано незначній доробці куванням, від якого на поверхні спостерігалися нечіткі сліди (Недопако 1997, с. 19), але це не відбилося на мікроструктурі. Незначна кількість евтектоїду за вмісту олова в металі 9,376 % та скупчення ливарних пор біля поверхні литва дає змогу припустити швидке затвердіння металу (холодна кам'яна ливарна форма). Кування (~300 °С) було спрямовано на ліквідацію ливарних вад і не мало на меті зміцнення леза. Ступінь деформації ~20 %.

Ан. 190. Фрагмент серпа (рис. 1, 9). Шліф зроблено на поперечному перерізі ближче до тупого кінця. До травління на шліфі спостережено трохи запресовані куванням мікропори та незначна кількість евтектоїду, витягнутого куванням. Після травління відкрилася вилита структура з подрібненими дендритами по всьому полю шліфа (рис. 4, 1). Сліди деформації особливо помітні на лезі. Тут дендрити витягнуті в напрямку кування. На лезі вздовж шліфа виявлено мікротріщину. За великого збільшення стають помітними дрібні зерна (0,10—0,15 мм) первинної рекристалізації (рис. 3, 8). Мікротвердість на вістрі 283,3, посередині леза — 166,6, на спинці — 131 кг/мм².

Висновок. Заготовку відлито в однобічний з кришкою ливарній формі й проковано по всій поверхні. Особливу увагу приділено лезу для його зміцнення (форма дендритів, мікротвер-

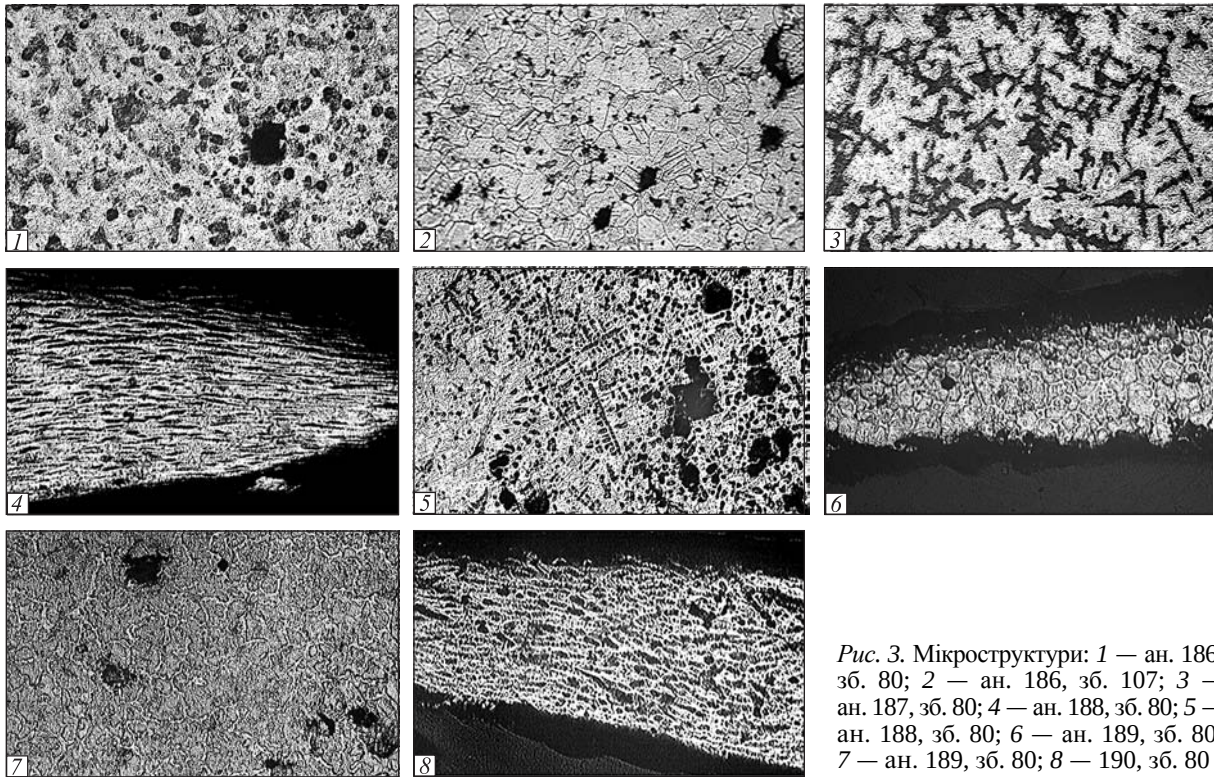

Рис. 3. Мікроструктури: 1 — ан. 186, зб. 80; 2 — ан. 186, зб. 107; 3 — ан. 187, зб. 80; 4 — ан. 188, зб. 80; 5 — ан. 188, зб. 80; 6 — ан. 189, зб. 80; 7 — ан. 189, зб. 80; 8 — 190, зб. 80

дість). Температурний режим — неповне холодне кування (300—350 °С) зі ступенем обтиснення на лезі до 60 %.

Ан. 191. Фрагмент кинджала (рис. 1, 2). Шліф зроблено на поперечному перерізі клинка. До травління спостережено незначну кількість евтектоїду. Посередині він має недеформований вигляд, а ближче до лез плавню видовжується. Після травління відкрилася вилита дендритна структура. У напрямку лез дендрити під дією деформації поступово видовжуються (рис. 4, 2). Мікротвердість на лезах 195, посередині — 135 кг/мм².

Висновок. За рисунком кинджал відлито у чотирискладовій ливарній формі (не збігаються ливарні шви на перехресті). Далі литво було піддано куванню, спрямованому на формування й загострення лез. Кування провадили з неодноразовим нагріванням усієї заготовки (початкова рекристалізація та залишкові дендрити посередині шліфа, що відповідає ребру жорсткості на виробі) за невисокої температури (подрібнений характер евтектоїду). Зміцнення холодним куванням лез не спостережено. Температура кування не вища за 450 °С.

Ан. 192. Фрагмент п'ятки серпа (рис. 1, 8). До травління спостережено значну кількість евтектоїду у міждендритних проміжках та три великі пори, що залягають уздовж шліфа ланцюжком. Після травління відкрилася вилита дрібна дендритна структура (рис. 5, 3). Мікротвердість металу 155—165 кг/мм².

Висновок. Серп відлито в однобічній кам'яній формі (розміри дендритів). Додатковій обробці куванням виріб у цьому місці не піддавали.

Ан. 193. Уламок дволезового ножа (рис. 1, 4). Шліф зроблено на поперечному перерізі клинка. До травління на шліфі спостережено кілька мікропор та дуже дрібний, трохи витягнутий евтектоїд. Після травління відкрилася вилита дендритна структура, що на лезі набуває деформованого вигляду. Вздовж одного боку леза вдалося простежити дрібні зерна на стадії початкової рекристалізації, деформовані куванням. Мікротвердість на вістрі 207,6, посередині леза — 146, на спинці — 163,5 кг/мм² (рис. 4, 3—4).

Висновок. Вилитий у двобічній ливарній формі виріб кували за температури 300—400 °С з метою оформлення та загострення леза. Найбільша деформація припадає на лезо й досягає 60 %.

Ан. 194. Уламок наконечника списа (рис. 1, 1). Шліф зроблено на повному перерізі. До травління спостережено велику пористість та поздовжні тріщини, особливо на перах (рис. 4, 5). Після травління відкрилася поліедрична структура з двійниками рекристалізації на тлі залишкової вилитої структури, деформованої куванням. Рекристалізація проходила по всій площі неоднаково. Більш рекристалізовані ділянки розташовані в районі втулки та прилеглих ділянок обох пер. Одне перо деформовано сильніше за друге (рис. 4, 7—8; 5, 1). Величи-

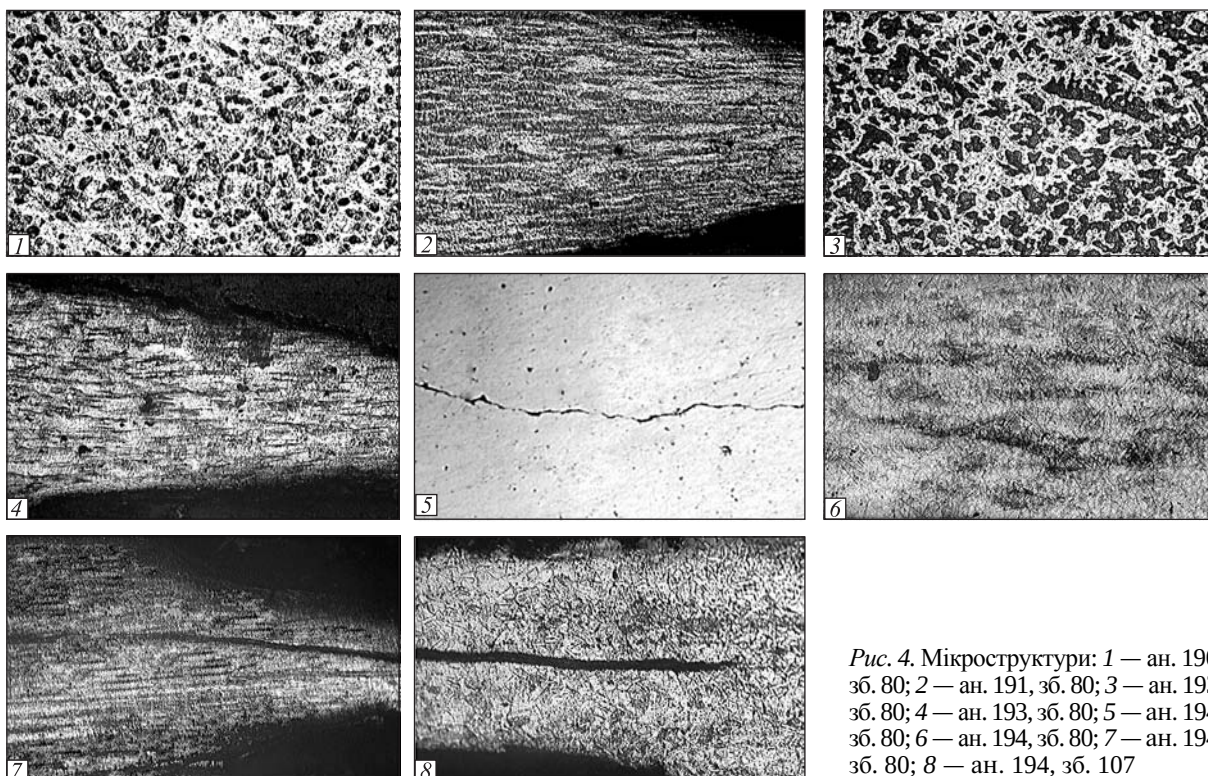

Рис. 4. Мікроструктури: 1 — ан. 190, зб. 80; 2 — ан. 191, зб. 80; 3 — ан. 193, зб. 80; 4 — ан. 193, зб. 80; 5 — ан. 194, зб. 80; 6 — ан. 194, зб. 80; 7 — ан. 194, зб. 80; 8 — ан. 194, зб. 107

Рис. 5. Мікроструктури: 1 — ан. 194, зб. 107; 2 — ан. 195, зб. 80; 3 — ан. 192, зб. 80

на зерна 0,045 мм. Мікротвердість на вістрі — 190, посередині — 155 кг/мм².

Висновок. Асиметричність центральної частини (там, де втулка) і всього перерізу спису свідчать про недостатньо точно підігнані стулки двобічної форми. Вилита заготовка наконечника бракована через велику кількість ливарних пор. Можливо, щоб урятувати литво, майстер прокував пера зі ступенем обтиснення ~60 % (волокниста форма дендритів), нагріваючи виріб до невисоких температур, у наслідок чого тут утворилися деформаційні тріщини. Поява поліедричної структури біля втулки, особливо з одного боку, свідчить про переважно одностороннє нагрівання литва.

Ан. 195. Уламок кельта (рис. 1, 3). Шліф зроблено на поздовжньому перерізі робочої поверхні. До травління спостережено значну кількість евтектоїду, плавно витягнутого вздовж шліфа. Після травління відкрилася рекристалізована поліедрична структура на тлі залишкових ден-

дритів. Зерна рівноосні, з невеликою кількістю двійників рекристалізації (рис. 5, 2). Величина зерна 0,035 мм. Мікротвердість у напрямку леза трохи збільшується — від 160 до 170 кг/мм².

Висновок. Литво піддано незначному проковуванню (~20 %) із короткочасним нагріванням металу в межах 600 °С. Кування було спрямовано на ліквідацію ливарних вад. Невелике збільшення мікротвердості на лезі може свідчити про зменшення температури кування. Особливої уваги зміцненню леза не надавалося.

Спектральний аналіз металу Бузького скарбу показав, що вироби переважно відлито з олов'янистої бронзи (Sn 2,256—9,521 %). Ніж (ан. 193) відлито з арсенової бронзи (As 4,798 %). З олов'янисто-арсенової бронзи виготовлено наконечник списа (ан. 194). Метал кинджала (ан. 192) містить 2,522 % нікелю. У дев'яти випадках виявлено підвищений вміст свинцю (від 0,028 до 0,562 %). Результати спектральних аналізів наведено в таблиці.

Результати спектральних аналізів, %

Номер аналізу	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	Al	Mn
183	2,256	0,028	0,482	0,0005	0,049	0,254	0,432	0,085	0,677	0,02	0,064	—
184	3,351	—	—	0,003	0,008	0,229	0,463	0,112	0,584	0,03	0,03	0,002
185	6,685	0,056	—	0,001	0,013	0,154	0,335	0,004	0,333	0,01	0,008	0,009
186	9,521	0,014	—	0,005	0,05	0,243	0,394	0,002	0,595	0,04	0,047	—
187	6,793	0,05	0,016	0,001	0,008	0,243	0,405	0,113	0,334	0,01	—	—
188	9,376	0,562	—	0,0006	0,051	—	0,306	0,029	0,076	0,015	0,101	—
189	9,063	0,125	0,013	0,004	0,051	0,028	0,38	0,016	0,422	0,015	0,08	—
190	9,532	0,094	0,019	0,0003	0,013	0,025	0,205	0,058	0,118	0,015	0,112	—
191	3,297	0,028	—	0,01	0,04	0,171	3,002	0,051	0,035	0,02	0,006	—
193	0,045	0,056	—	0,002	0,007	—	4,798	0,008	0,133	0,005	0,009	—
194	3,374	—	—	0,0005	0,015	0,067	2,274	0,033	0,108	0,001	—	0,01
195	7,987	0,08	—	0,0002	0,023	0,528	0,284	0,219	0,537	0,015	0,016	—
192	5,034	—	—	0,0001	0,023	—	0,113	0,267	2,522	0,05	0,092	—

За хімічним складом метал належить до карпато-трансильванської групи, виділеної С.М. Черних (Черных 1976).

У цілому технологічне дослідження скарбу з поселення Бузьке IV дає змогу зробити такі висновки.

Під час доробки литва використано чотири технологічні схеми:

- неповне холодне кування (~300 °C) вилитої заготовки із деформацією металу 20, 60 % (ан. 183, 184, 187, 189, 190, 193, 194);
- неповне гаряче кування (400—500 °C) із деформацією 60 % (ан. 191);
- гаряче кування за температури 500—600 °C із деформацією 20 % та 60 % (ан. 186, 195);
- кування за передплавильної температури 700 °C із деформацією 60 % (ан. 188).

Отже, найпоширенішим температурним режимом під час доробки литва було неповне холодне кування із невисоким ступенем обтиснення. Такий висновок суперечить припущенню В.О. Дергачова й В.С. Бочкарьова про специфічну манеру обробки лезової частини серпів типу Дичево (ан. 187, 188, 190), яка напевно полягала в поздовжньому грубому проковуванні лезової частини, в результаті чого на ній утворювалися дві-три поздовжні додаткові рельєфні грані, які зміцнювали серпи (Дергачов, Бочкарев 2002, с. 259). Проведене технологічне дослідження не показало високої деформації по всьому перерізі литва, лише на лезах вона досягала близько 60 % (ан. 188, 190). На третьому серпі (ан. 187) структура взагалі має недеформований вигляд.

Встановлено, що вибраний майстрами температурний режим не залежав від типу серпів.

Труднощі виникають під час визначення температурного режиму ковальської доробки

однолезового ножа (ан. 185): було воно гарячим чи холодним із відпалюванням.

Робочі поверхні на всіх виробках зміцнювали зменшенням температури кування відливої заготовки.

Під час відливання використовували форми таких видів: однобічні з кришкою, двоскладові, двоскладові зі вставним стрижнем та чотирискладові.

Із 13 досліджених виробів на 7 (ан. 183, 185, 186, 188, 189, 192, 194) виявлено ливарний брак у вигляді пор. Особливо виділяється наконечник списа (ан. 194). Простежено ковальський брак у вигляді тріщин на двох предметах — серпі (ан. 190) та наконечнику списа (ан. 194). Слід відзначити, що ковалі знали, як обробляти метал з підвищеним вмістом свинцю (9 з 13 виробів). Режим кування за невисокої температури такого металу виправданий, оскільки гаряче кування призводить до розтріскування бронз через оплавлення свинцю, якщо його кількість перевищує 0,03—0,05 %.

Для характеристики металообробки кожної культури недостатньо знати хімічний склад металу, оскільки, як наголошує Н.В. Риндіна, навіть у разі використання однорідного металу методи його обробки в різних культурах у процесі виготовлення виробів могли бути різними (Риндіна 2005, с. 114). Зважаючи на це, металографічні дані щодо технології його формування є необхідним доповненням до аналізу сировини. Вони — важливе джерело для з'ясування походження виробів, яке встановлюється за єдністю їхньої форми та технології.

Отже, відсутність інших металографічних досліджень сабатинівського металу унеможливило на сучасному етапі виділення виробів, виготовлених місцевими майстрами. Сподіваємося, що зі збільшенням аналітичних матеріалів можна буде наблизитися до розв'язання цієї проблеми.

- Дергачев В.А., Бочкарев В.С. Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы. — Кишинев, 2002.
- Ключинцев В.Н. Поселения земледельцев и скотоводов позднего бронзового века гранитно-степного Побужья. — Киев; Южноукраинск, 1995.
- Недопако Д.П. Исследование изделий из цветного металла Бугского клада у г. Южноукраинска (предварительные результаты) // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей востока и Запада в эпоху поздней бронзы: Тез. докл. 1-го всесоюз. полевого семинара 10—18 сент. 1990 г. — Николаев, 1997. — С. 17—20.
- Рындина Н.В. Возможности металлографии в изучении древних изделий из меди и ее сплавов (эпоха раннего металла) // Археология и естественнонаучные методы. — М., 2005. — С. 114—138.
- Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976.
- Шарафутдінова І.М. Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я (кінець II — початок I тисячоліття до н. е.) // Археологія. — 1971. — № 1. — С. 26—43.

Одержано 31.03.2008

Т.Ю. Гошко

ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ БРОНЗОВЫХ ИЗДЕЛИЙ ИЗ БУГСКОГО КЛАДА

В статье впервые рассмотрена технология изготовления бронзовых изделий сабатиновской культуры из клада, найденного на поселении Бугское IV. Установлено, что металл клада относится к карпато-трансильванской химической группе. Большая часть отлитых заготовок изделий подверглась неполной холодной ковке с невысокой степенью обжатия. Прослежены четыре вида литейных форм. Отсутствие подобных исследований сабатиновского металла препятствует выделению изделий, изготовленных местными мастерами.

Т.Yu. Hoshko

TECHNOLOGICAL RESEARCH OF BRONZE WARES FROM BUZKE TREASURE

The article for the first time deals with the technology of bronze wares production of Sabatynivka culture from the treasure found in Buzke IV settlement. It is determined that the metal of the treasure belongs to the Carpathian-Transylvanian group. Most of the cast billets received the short cold smithery with not a high level of reduction. The four types of casts are evolved. The absence of such study of Sabatynivka culture metal hinders the author from allotting the items produced by the local craftsmen.

В.І. Полтавець

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПЕРЕДСКІФСЬКОГО І СКІФСЬКОГО ЧАСІВ У БАСЕЙНІ ТЯСМИНУ

Наведено основні результати досліджень природного середовища басейну р. Тясмин передскіфського та скіфського часів. Подано особливості історичного розвитку регіону.

У сучасній археологічній науці поступово збільшується кількість досліджень, присвячених ролі фізико-географічного середовища в давній історії. Ще наприкінці XIX ст. у руслі так званого географічного детермінізму з'явилася нова наукова дисципліна антропогеографія, яка вивчала вплив фізико-географічного фактора на розвиток і долі людства (праці Ф. Ратцеля, Т. Бокля, Ж. Мішле, Л.І. Мечнікова та ін.). При-

чому визнавалося, що вплив цього фактора залежить від ступеня соціальної еволюції людства і є неоднаковим у різні періоди історії (див.: Мечников 1924, с. 89—90, 128—129). Під час археологічного дослідження конкретних мікрорегіонів сучасні вчені широко застосовують концепцію «природної географічної структури» Ф. Броделя, яка є подальшим розвитком згаданого наукового напрямку (див.: Красножон 2005, с. 155). Комплексне вивчення мікрорегіонів по'єднує не лише археологічні пам'ятки та

© В.І. ПОЛТАВЕЦЬ, 2008

їх просторову структуру, а й ландшафти, гідросистеми, шляхи сполучення, поклади корисних копалин тощо. Деякі природні чинники мікрорегіонів є загальними для великих територій і зумовлені типами ґрунтів та відповідної рослинності, рельєфом, мікрокліматом. Вони визначають напрями господарства і тип розселення, які в однотипових природних умовах є подібними. Особливості розвитку мікрорегіонів зумовлені дещо іншими, змінними, факторами (точніше, єдиним у кожному випадку поєднанням різних чинників), зокрема близькістю до осередків цивілізації і центрів металообробки та контактами з ними, особливо за наявності зручних шляхів сполучення і, зрештою, наявності чи відсутності сильних ворогів. Усі ці умови позначалися на соціальному розвитку суспільства.

Головні культурні осередки епохи пізньої бронзи Дніпровського Правобережжя розташовувались у басейнах Південного Бугу та Дністра відповідно до локалізації сабатинівсько-білогрудівських центрів металообробки. На зламі бронзового і залізного віків відбулися важливі зміни у розвитку окремих мікрорегіонів Північного Причорномор'я, зумовлені вищезгаданими чинниками, з'явилися нові місцеві культурні осередки. Одним із таких «нових» мікрорегіонів на початку залізного віку став басейн р. Тясмин. Його дослідження пов'язані насамперед з іменами О.О. Бобринського, І.В. Фабріціус, Є.Ф. Покровської, О.І. Тереножкіна. Як зазначає Є.Ф. Покровська, яка вперше ґрунтовно дослідила пам'ятки початку залізного віку в цьому регіоні, у VIII—VI ст. до н. е. племена басейну р. Тясмин розвивалися значно швидше порівняно з більш віддаленими лісостеповими територіями, у той період територія басейну була одним із головних центрів культури усього Лісостепоного Подніпров'я. На думку дослідниці, цьому насамперед сприяло зручне географічне розташування цих земель на порубіжжі Лісостепу і Степу з одного боку і Дніпровського Правобережжя і Лівобережжя — з іншого, а також зручні водні шляхи меридіонального напрямку (Покровская 1953, с. 12—13). І.В. Фабріціус також відзначає «географічну своєрідність» басейну р. Тясмин і значущість його як стародавнього водного шляху (Фабріціус 1949, с. 110). Під географічною своєрідністю дослідниця розуміла, певно, різноманітність ландшафтів і побудову тясминського річища (див. нижче).

Басейн р. Тясмин, дійсно, є одним із провідних в археології раннього залізного віку на території України. Географічні межі: система р. Тясмин (Черкаська обл.), а також території, де притоки верхів'їв Тясмину близько підхо-

дять до приток системи Південного Бугу (Гірський Тікич, Синюха) і верхів'їв Інгулу та Інгульця в північній частині Кіровоградської обл. (Іллінська, Тереножкін 1983, с. 230). Саме тут розташовані епонімні пам'ятки, що дали назву цілому етапу перехідного до скіфської культури часу (Жаботинське поселення і кургани), етапам культури ранньоскіфського часу (Журовські кургани), а також низці визначних пам'яток чорноліської культури та скіфського часу (Суботівське, Мотронинське та Пастирське городища, кургани на р. Тенетинка, біля с. Костянтинівка та ін.). Лише в басейні р. Тясмин виразно простежено безперервну лінію розвитку культур від передскіфського часу (чорноліська культура) до найранішого скіфського (так званий жаботинський етап) і власне скіфського (журовський етап) часу. Тут найраніше і найвиразніше на Дніпровському Правобережжі проявилися новації, які вивели цей регіон у лідери. Серед них — зумовлена постійною воєнною загрозою поява озброєного вершництва як панівної верстви суспільства, що супроводжувалося значними соціальними змінами, що засвідчують поховання VIII — початку VII ст. до н. е. Чорноліське городище (ще одна епонімна пам'ятка) розташоване біля витоків р. Інгулець (басейн Південного Бугу), але ця місцевість разом із верхів'ями Тясмина належить до одного археологічного ареалу й одного району за фізико-географічним районуванням.

За цим районуванням басейн р. Тясмин належить до Центральної (Правобережної) провінції, а в її межах — до районів (підрозділів) трьох різних областей: Дніпровської, Дніпровської височини та Південного Лісостепу (Чижов 1961). Дніпровська область — це досить ізольована територія Дніпро-Тясминського межиріччя близько 120 км завдовжки і 60 км завширшки. Зі сходу вона обмежена долиною Дніпра, з півдня — спільною заплавою Тясмину і Дніпра, а на півночі поєднується з просторою низовиною між Ірдинем (притока Тясмину), Вільшанкою і Дніпром. Із заходу до нього прилягає річище Тясмину, що утворює луку (заворот), відкриту з півдня. Лука Тясмину та переважна більшість його приток належать до Тясмин-Вільшанського району Дніпровської височини, а місцевість, що прилягає до пониззя Тясмину (зокрема м. Чигирин та с. Суботів), — до Південного Лісостепу (район Придніпров'я), разом із верхів'ями Інгульця та Інгулу в межах Олександрійського, Олександрівського та Знаменського р-нів Кіровоградської обл. (Чижов 1961, с. 159—161).

Отже, басейн р. Тясмин являє собою поєднання кількох значущих природних факторів, головними з яких є Дніпро — одна з най-

більших річок Східної Європи з розвинутою заплавою, розмаїттям ландшафтів, ґрунтів і рослинності на відносно невеликій території (Полтавець 2003, с. 43—44), а також розташування на порубіжжі зі Степом. Суттєвим є також наявність смуги степових ґрунтів (степові коридори) вздовж верхів'їв Тясмину, що з'єднують басейн цієї річки зі Степом. Місцевість усередині тясминської луки через наявність зручного для захисту дрібноскладчастого рельєфу іноді вважають своєрідною природною фортецею, що пізніше відіграла значну роль у зародженні козацтва й постанні української козацької держави (Рець 2000; 2002, с. 20). Звичайно, самих цих особливостей було б недостатньо для початку державотворення. Наявність постійної воєнної загрози з боку Степу виявилася тим чинником, що врешті-решт об'єднав населення для загальної справи (необхідна умова прискорення соціального розвитку) — створення системи укріплень, одночасно з якою формувалася і центральна влада. На думку дослідників, почалася постійна боротьба між мирними землеробами Лісостепу і степовими кочовиками, що найбільше відбилася на долях населення басейну р. Тясмин. Саме тут найвиразніше в усьому Причорноморському Лісостепу «проявилися» номади ранньої хвилі (новочеркасько-жаботинської або РСК-1), а також наступних хвиль — до кінця скіфського періоду. З настанням сарматського періоду територія басейну р. Тясмин опинилася в тривалій стагнації приблизно до XVII ст. Отже, початок раннього залізного віку в басейні р. Тясмин — час найвищого піднесення суспільного життя за весь період давньої історії. Винятком є виразні, але територіально обмежені осередки ранньослов'янської пенківської культури та пам'ятки типу Луки Райковецької у пониззі р. Тясмин у VII—VIII ст.

Серед праць, присвячених дослідженню ландшафтів басейну р. Тясмин, слід насамперед відзначити фундаментальні праці М.П. Чижова та С.П. Романчука. Монографія М.П. Чижова «Український Лісостеп», яка видана у 1961 р., містить докладну характеристику не лише кліматичних умов, усіх складових ландшафту по окремих досить дрібних територіальних одиницях за фізико-географічним районуванням, а й особливостей господарства, притаманних різним місцевостям. Зокрема, М.П. Чижов відзначає, що Придніпров'я, тобто місцевість від верхів'їв Інгульця до долини Дніпра, де помітна посушливість клімату й остепненість лугів, є важливим тваринницьким регіоном, в якому поголів'я великої рогатої худоби є значно більшим порівняно з іншими частинами (Чижов 1961, с. 159, 161). Щодо Дніпро-Тясминського

межіріччя, то тут також була значна кількість поголів'я великої рогатої худоби, до того ж це — один із провідних регіонів лісостепової України за поголів'ям свиней, овець та кіз. Серед ґрунтів цього регіону переважають відносно малородючі супіщані дернопідзоли, значні площі вкриті лісами (Чижов 1961, с. 162). Характеристики, наведені М.П. Чижевим, можна з певними уточненнями застосовувати до господарської діяльності населення раннього залізного віку, оскільки її спрямованість зумовлена такими постійними чинниками ландшафтів, як ґрунти і рослинність, що сформувалися у сучасному вигляді в голоцені (Романчук 1998, с. 55—56), рельєф, річкова мережа й кліматичні особливості, які також не зазнали значних змін з того часу.

Працю С.П. Романчука «Історичне ландшафтознавство» присвячено антропогенно-ландшафтній реконструкції давнього природокористування від початку господарської діяльності до епохи Київської Русі. Автор дійшов висновку, що за способами використання ландшафтів (їх зведено до чотирьох головних типів) спостерігається подібність між періодами трипільської культури, скіфським та черняхівської культури (Романчук 1998, с. 130—131). Їх насамперед поєднує провідне місце землеробства як способу господарювання. Для скіфського періоду (до нього належать також часи чорноліські та жаботинські) відзначено такі домінуючі галузі господарства, як підсіка, лісовий переліг та полювання (Романчук 1998, с. 52, табл. 2). Тваринництво С.П. Романчук не вважає провідною галуззю господарства скіфського періоду, з чим не можна погодитися відносно басейну р. Тясмин — регіону з розвиненими традиціями скотарства. До речі, пам'ятки як трипільської, так і черняхівської (переважно землеробські) культур у басейні р. Тясмин нечисленні, тоді як для скіфських часів цю територію Середнього Подніпров'я дійсно можна вважати однією з найгустіше заселених (Романчук 1998, с. 46). Отже, територіальний збіг давніх антропогенних ландшафтів цих культур із відповідними ландшафтами скіфського періоду в басейні р. Тясмин, на наш погляд, не був значним. Цей збіг насамперед стосується придніпровських ділянок на відтинках Київ—Обухів—Трипілья та Трахтемирів—Канів—Пекарі. Саме тут простежено оптимальне для традиційного природокористування й оборони межування (поєднання) ландшафтів широколистяно-лісового типу з ландшафтами заплави Дніпра і його приток (Романчук 1998, с. 117, 130). Щодо регіону басейну р. Тясмин, то тут дніпровська заплава межувала переважно з лучно-степовими і мішано-лісовими ландшафтами (борова тераса)

Дніпро-Тясминського межиріччя. Заплава самої р. Тясмин не розвинена, за винятком тієї її частини, що утворює спільну Дніпро-Тясминську заплаву («велика тясминська заплава»). Інакше кажучи, ландшафтна структура не була оптимальною з погляду підсічного землеробства скіфського часу. Взагалі головним досягненням праці С.П. Романчука можна вважати удосконалення методики, що дає змогу виявляти закономірності ландшафтної приуроченості археологічних пам'яток і обчислювати розміри господарської території та людської спільноти, а також визначати провідний тип господарювання (див.: Романчук 1998, с. 56—57).

Вже перші дослідники курганів у басейні Тясмину зрозуміли і правильно інтерпретували причини їх концентрації на порубіжжі зі Степом. О.О. Бобринський в одній із праць, присвячених результатам розкопок журавських курганів (в ур. Криворукове), зробив припущення, що поблизу цього могильника було розташоване зимове стійбище якогось кочового племені, яке мало торговельні відносини з Ольвією, а іноді й грабувало античні міста (Бобринський 1905, с. 25). До речі, зона порубіжжя зі Степом у басейні р. Тясмин (а це гирло і верхів'я річки, що знаходяться приблизно на одній широті), де розташовані згадані могильники, завжди була найбільш населеною. Крім укріплених поселень на річкових мисах та відгалуженнях вододільного плато, існувала також значна кількість невеликих поселень на піщаних узвишсях Дніпровської та Дніпро-Тясминської заплави (Тереножкин 1952, с. 12; Даниленко 1959, с. 21). На цій широті — в межах одного зі «степових коридорів» (Бессонова 1999, рис. 1.) — розміщувалися і «центрально-місця» передскіфського часу (Суботів) і XVII ст. (Чигирин).

Серед досліджень археологічних пам'яток з погляду природокористування слід насамперед відзначити праці Є.Ф. Покровської та О.І. Тереножкина, присвячені переважно чорноліським пам'яткам. На Чорноліському городищі вперше серед пам'яток початку раннього залізного віку в Подніпров'ї ґрунтознавці П.С. Погребняк та А.І. Зражевський здійснили аналіз ґрунтів і дійшли висновку, що до виникнення городища на його місці був степ, і ця місцевість залишалася степовою ще деякий час після занепаду городища. В передскіфський час ліси лише починали виходити з ярів на плато, тому місцевості вздовж р. Тясмин були в той час більш степовими, ніж нині (Тереножкин 1961, с. 14 з посиланням на працю А.С. Скородумова). Протягом тривалого часу ці аналізи були єдиними, і ними широко користувалися інші дослідники. Є.Ф. Покровська та О.І. Тереножкин також зробили спостереження щодо топографічних умов укріп-

лень чорноліського часу в басейні р. Тясмин. Чорноліські городища було споруджено на високих мисах корінного берега, оточених обабіч ярами. Також було зроблено висновок, що саме на півдні Правобережного Лісостепу укріплені поселення виникли раніше, ніж в інших регіонах (Покровская 1953, с. 5; Тереножкин 1961, с. 13). Ймовірно, сильно пересічена місцевість на тясминському правобережжі приваблювала чорноліські племена особливо вигідними в плані захисту умовами (Тереножкин 1961, с. 14). Проте викликає заперечення інший висновок, згідно з яким ці чорноліські поселення створювали у південній частині Лісостепу захисну лінію із невеличких городищ, споруджених, певно, для захисту з боку Степу (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 257). Дійсно, басейн Тясмину вирізняється серед інших територій Середнього Подніпров'я початку раннього залізного віку кількістю укріплених поселень (Тереножкин 1961, рис. 1), однак переважна більшість цих городищ (незначних за розмірами (Тереножкин 1961, с. 14—15) і без належних захисних споруд) навряд чи мала власне фортифікаційне призначення. Це, швидше за все, схованки для мешканців поселень, розташованих поряд з «городками» (Московське, Тясминське, Калантаївське, Лубенецьке, Голов'ятинське городища), що власне відзначив і О.І. Тереножкин. Він реконструював на більшості городищ кругле укріплення, допоміжний рів з напільного боку, а також дерев'яний «оплот» вздовж нього (Тереножкин 1961, с. 15, 17). На підставі розкопок валу Тясминського городища дослідник припускав, що в усіх випадках ці споруди мали стіни з колод і кліті в основі (Тереножкин 1961, с. 28). На деяких городищах (у межах колових укріплень) не виявлено культурних шарів (Тереножкин 1952, с. 74; 1961, с. 28—31). Не виключено, що деякі круглі городища (з незначними культурними нашаруваннями) могли бути культовими центрами окремих територіальних громад, як це було, наприклад, у праслов'ян та кельтів (Русанова 1992; 2002, с. 18—19, 72—78). До того ж, чорноліські городки тясминського басейну, «розпорошені» переважно вздовж правого берега р. Тясмин, не створюють захисної лінії, оскільки не контролюють головних сухопутних шляхів, якими могли просуватися нападники з півдня. Кожна «фортеця» була спроможна хіба що захистити свою громаду від короткотривалого нападу невеликого загону воїнів. Надійніший захист могли надати навколишні ліси й очеретяні хащі у заплавах.

Найважливіші результати було отримано під час дослідження на Суботівському городищі, яке можна вважати «центрально-місцем» тяс-

минського басейну часів чорноліської культури. Розкопки тут проводили експедиції ІА АН УРСР у 1951, 1955, 1971 і 1972 рр. під керівництвом О.І. Тереножкіна, а в 1994—1995 рр. — спільна експедиція ІА НАН України і Німецького археологічного інституту під керівництвом В.І. Клочка та І. Мотзенбеккера. Ця пам'ятка вирізняється з-поміж інших чорноліських городищ досить великими розмірами: її площа становить 7,7 га. Місцевість є вигідною з погляду оборони. Проте існують різні припущення щодо призначення фортифікаційної системи городища. Якщо О.І. Тереножкін не сумнівався в її призначенні саме як оборонної споруди, то Я.П. Гершкович вважає, що фортифікаційну систему або не було побудовано, або її призначення взагалі було поза межами оборони (Гершкович 2007, с. 59). У матеріальному комплексі Суботівського городища найвиразніше визначено елементи карпато-дунайського походження, пов'язані з культурами раннього фракійського гальштату. Слід зазначити, що зв'язки цього центру з Карпато-Подунав'ям були досить інтенсивними, що пояснює тривале збереження тут і в сусідніх регіонах гальштатських традицій (Гершкович 2007, с. 59—60). Якщо згадати Жаботинське поселення, засноване дещо пізніше (Покровская 1973; Дараган 2006, с. 12), то саме у басейні р. Тясмин маємо два яскраві осередки впливу культури фракійського гальштату¹ початку раннього залізного віку в Лісостеповому Подніпров'ї. Обидва пов'язані з вихідцями із Карпато-Дунайського регіону, що належав до балкано-середземноморського ареалу, який можна вважати ще одним з «осередків міграції» на євразійському просторі (Красножон 2005, с. 161). Ймовірно, саме в цих тясминських центрах найраніше склався певний тип взаємовідносин прибульців не лише з місцевим населенням, а й зі східними номадами та античними причорноморськими містами. Згодом жаботинський центр став одним із головних осередків скіфських номадів не лише тясминського басейну, а й Правобережного Подніпров'я загалом. З кінця VII ст. до н. е. ця роль перейшла до Мотронинського городища, заснованого вихідцями з Жаботина. Все це засвідчує спадковість культурної і господарської традицій жаботинського етапу і скіфського періоду — з кінця VIII до початку VI ст. до н. е. Власне, ця спадковість стосується й періоду чорноліської культури, оскільки тип природокористування, виходячи із ландшафтної приуроченості пам'яток, суттєво не змінився, хоча чорноліському періоду й притаманна більш

різноманітна ландшафтна структура господарського середовища порівняно зі скіфським періодом (Полтавець 2007). Наприклад, С.П. Романчук не бачить принципової різниці між природокористуванням (типом господарювання) періоду чорноліської культури і скіфських часів, пам'ятки яких (зокрема, Суботівське і Мотронинське городища) він об'єднує в один скіфський період (Романчук 1998).

Щодо Суботова відзначимо результати дослідження цієї пам'ятки, що стосуються її специфіки та призначення. Розкопки виявили, що початок заселення майданчика Великого Городка припадає на період середньої бронзи — близько XVIII—XVII ст. до н. е., але появу стаціонарного поселення та інтенсивне освоєння господарської округи можна віднести до порубіжжя епохи пізньої бронзи та раннього заліза. Було зроблено палінологічний аналіз (дослідження пилку рослин) та аналіз давніх ґрунтів, результати яких, на жаль, ще не видано (Гершкович 2007, с. 59). Свого часу О.І. Тереножкін зробив висновок, що головним видом господарської діяльності населення лісостепового Правобережжя у передскіфські часи було землеробство. Зокрема, до землеробських знарядь він відніс мотики з рогів оленя та довгих кісток великих тварин, у значній кількості знайдені на Суботівському городищі (Тереножкін 1961, с. 175—176). Щоправда, на городищі виявлено лише один залізний серп, але ця знахідка могла належати й до зарубинецького періоду (Тереножкін 1961, с. 176). Серед знахідок бронзових серпів лісостепової смуги Причорномор'я, а також мотик і тесел, що могли бути знаряддями землеробства, з басейну р. Тясмин походять лише дві: один серп знайдено у с. Голов'ятине Смілянського р-ну і залізне тесло — на Суботівському городищі. Подібні знаряддя Б.А. Шрамко вважає мотиками для обробки посівів (Шрамко 1961, с. 89—90). На користь чорноліського їх походження свідчить знахідка на поселенні Велика Андрусівка у пониззі р. Тясмин. Ще один бронзовий серп походить із колишнього Черкаського повіту (Тереножкін 1961, с. 142—144, рис. 94, 96, 107, 2). Попри визначну роль землеробства у господарстві білогрудівсько-чорноліських племен, бронзові серпи, як зазначає дослідник, трапляються у Середньому Подніпров'ї рідко (Тереножкін 1961, с. 142). Можливо, це було пов'язано з нестачею бронзи, адже головні осередки металобробки в ранньочорноліські часи були розташовані за межами Потясминня. Ситуація змінилася лише у пізньочорноліські часи (див. нижче). Дані визначення остеологічного матеріалу, знайденого на чорноліських городищах, дали змогу зробити висновки відносно різкого

¹ Тобто культур орнаментованого й канельованого гальштату.

зростання ролі їздового коня в чорноліські часи. В харчуванні на першому місці було м'ясо великих рогатих тварин, потім овець, кіз та свиней (Тереножкин 1961, с. 178—179). Рибальство відігравало певну роль у господарській діяльності чорнолісців, які мешкали по берегах Тясмину і Дніпра (Тереножкин 1961, с. 181), але поодинокі знахідки відповідних знарядь і решток риб є характерними лише для пам'яток біля Дніпро-Тясминської заплави.

Цікаві дані було отримано під час вивчення металообробки. Зроблені раніше висновки щодо наявності в Суботіві значного центру з виготовлення бронзових знарядь чорноліської культури в Середньому Подніпров'ї, який існував протягом близько 400 років (Демченко, Ключко, Маничев 2000, с. 44), було «заперечено» Я.П. Гершковичем (Гершкович 2008). Дослідник не згодний насамперед із тезами щодо тривалості й масовості виготовлення бронзових виробів і звертає увагу на ту обставину, відзначену ще О.І. Тереножкіним і підтверджену в подальшому, що всі знахідки ливарних (глиняних) форм є виключно одноразовими, і вони переважають у верхніх частинах культурного шару певної ділянки Великого Городка, у заповненнях господарських ям і котлованах залишених жителів, зокрема горизонту Суботів III. Ця обставина разом із техногенним забрудненням ґрунту в місці найбільшого скупчення знахідок є свідченням інтенсивної, але короткочасної металообробки, що здійснювалася на заключній стадії існування городища (Гершкович 2003; 2007, с. 59). Крім того, Я.П. Гершкович висловлює припущення, що відлиті бронзові вироби навряд чи призначалися для продажу або обміну, а браслети слугували мешканцям Великого Городка сімейними або родовими реліквіями (Гершкович 2008, с. 38). Дослідник також припускає існування на території металообробної ділянки певного ритуалу, що поєднував відливку і потім поховання металевих виробів, що символізували жертвопринесення чоловічому і жіночому божествам. Цікавим є також спостереження, що серед бронзових браслетів Суботівського городища і Середнього Подніпров'я взагалі немає двох повністю тотожних (Гершкович 2008, с. 38), що виключає серійність виробництва і зводить їх до рангу суто особистих прикрас, зроблених на замовлення певного прошарку населення.

Інше важливе коло питань виникає з огляду на дослідження Жаботинського поселення та жаботинського етапу ранньоскіфського періоду загалом (Вязьмитина, Покровская 1950; Покровская 1973; Дараган 2004, 2006). Одну з праць М.М. Дараган присвячено ландшафтам Середнього Подніпров'я, характеристиці клі-

матичних змін на порубіжжі II—I тис. до н. е. й основних галузей господарства, а також хатнім виробництвом (Дараган 2004). Багато уваги приділено порівнянню чорноліського і жаботинського часів. Дослідниця доводить, що по відношенню до чорноліської культури жаботинські пам'ятки, особливо в керамічному комплексі, є окремим культурно-інноваційним горизонтом. На думку дослідниці, «між Чорноліссям та Жаботином відбулася культурна трансформація, яка відображає процес формування нової культури». Крім модифікації поховального обряду і культової сфери, відбулися також суттєві зміни матеріальної культури — зміна місць поселень, поява нових типів жителів, зміни на рівні хатніх промислів і ремесел. Зокрема, в жаботинський час зникла вся серія бронзових виробів чорноліської культури. Натомість спостережено широке впровадження заліза із застосуванням нових технологій (зварювання, гартування і т. д.). Слід констатувати кризу в бронзоліварництві (Дараган 2004, с. 46—47; 2006, с. 9). Хронологічно ці зміни від Чорнолісся до Жаботина збігаються з кліматичними змінами фіналу суббореалу — початку субатлантикуму. Ці зміни, на думку М.М. Дараган, яка посиляється на дослідження кліматологів та ґрунтознавців, полягали у настанні більш вологого і прохолодного періоду. Зважаючи на наявність у басейні р. Тясмин великих масивів луків та остепнених луків, М.М. Дараган визначає панівну систему землеробства в басейні р. Тясмин як переліг (Дараган 2004, с. 38—39). Проте навряд чи ці важкі ґрунти були придатні для обробки тогочасними знаряддями. Можна припускати наявність лісового перелогу як проміжної форми між вирубним землеробством і звичайними формами перелогу (Романчук 1989, с. 27).

Про зміну типів поселень (малі городища-сховища чорнолісців) великими неукріпленими селищами з настанням жаботинського етапу пише також Є.Ф. Покровська (Покровская 1953, с. 8). Проте висновки щодо локальності жаботинського етапу (значної замкненості його культури), нетривалості і незавершеності процесу формування нового культурного утворення (Дараган 2006, с. 15) потребують деяких уточнень. Дійсно, окрім Жаботинського поселення, безумовно, значного культового осередку (як і Суботів), поки що не відомі інші повністю синхронні йому поселення з таким самим комплексом матеріальної культури, зокрема зі столовим посудом, прикрашеним канелювано-жолобчастою орнаментациєю. В окрузі Жаботинського поселення (Тарасова Гора), за даними завідувача Кам'янського краєзнавчого музею Ю.Ю. Ляшка, відомо не менше 20 поселень

різних періодів скіфського часу, серед яких деякі синхронні принаймні пізньому етапу Тарасової Гори (Ляшко 1992). В басейні р. Тясмин відомо ще кілька поселень переважно, ймовірно, пізньожаботинського часу (Тереножкин 1954, с. 71—72; Ковпаненко 1999, с. 183). Однак щодо горизонту Жаботин III епонімного поселення, то цей комплекс матеріальної культури продовжується без особливих змін у ранньоскіфський період. Швидше за все, процес змін матеріальної культури під впливом елементів карпато-дунайського походження, який почався ще у чорноліський період, торкнувся на *жаботинському етапі* насамперед самого Жаботинського поселення, яке стало новим «центрально-мисцем» тясминського басейну і, можливо, ще кількох великих поселень. Значення Жаботинського поселення і загалом жаботинського етапу як окремого історико-культурного явища полягає у тому, що тут (в окрузі цього поселення) найвиразнішою в усьому Північному Причорномор'ї виявилася «зустріч» східної хвилі центральноазіатських номадів (періодів РСК-2 та РСК-3, які ототожнюються з історичними скіфами) з нащадками пізньочорноліського населення, культура якого вже трансформувалася в культуру жаботинського етапу з «гальштатським забарвленням». Центральним місцем цих контактів, щодо характеру яких ще немає єдиної думки, був саме регіон Жаботинського поселення, виходячи з локалізації тут курганних поховань знатних вершників скіфського типу жаботинського (Жаботинські кургани № 1, 2, 524) та журівського (синхронного келермеському) етапів (Червона Могила у с. Флярківка). В будь-якому разі найраніші пам'ятки культури номадів центральноазіатського походження скіфського часу найвиразніше у Північному Причорномор'ї локалізуються саме в басейні р. Тясмин (Костянтинівські кургани). У місцевому середовищі відбулося прискорення соціальних процесів (Покровская 1952, с. 60) і насамперед в ареалі «центрального місця».

На пізньому етапі існування Жаботинського поселення виникло Мотронинське городище, засноване, як визначила свого часу Є.Ф. Покровська, вихідцями із Жаботина (Покровская 1973, с. 186). Відстань між цими двома пунктами на карті становить близько 6 км, вони були з'єднані дорогами, вздовж яких пізніше утворилися ланцюжки курганів. Це наводить на думку, що спочатку на місці Мотронинського городища, ймовірно, була одна із господарських територій «жаботинців», а може, й місце відправлення обрядових дій. Переселення «жаботинців» могло бути зумовлене як господарськими потребами (виснаження угідь навколо Жаботинського поселення і зведення лісів), так і

необхідністю знайти більш захищене місце для життя. Місцевість багата на джерела, з одного з яких (у глибокій балці) витікає невелика річка Онуфріївка. Слід зауважити, що рельєф місцевості дещо нагадує рельєф у районі Чорноліського городища — широке плато між двома глибокими довгими ярами на березі р. Чорноліска (Тереножкин 1961, с. 14, рис. 15). Різниця полягає у потужній захисній системі Мотронинського городища, але захисні властивості рельєфу й тут використано повною мірою.

План городища разом із докладним його описом було складено під час розвідок О.О. Бобринського у 1890 р. (Бобринский 1894, с. 53—60) (докладніше див.: Бессонова, Скорый 2001, с. 3—6.). Пізніше на городищі проводили шурфування В.В. Хвойка (1899 р.), О.І. Тереножкин та В.А. Іллінська (1950, 1970 рр.), В.П. Григор'єв та Г.П. Ребедайло (1985 р.). З 1988 до 1996 рр. тут працювала експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом С.С. Бессонової. Результати досліджень було видано у вигляді монографії (Бессонова, Скорый 2001), в додатках до якої наведено аналізи складу кісток тварин (О.П. Секерська), решток рослин (Г.О. Пашкевич), технології виготовлення залізних (Д.П. Недопако) та кістяних і рогових (А.Н. Усачук) виробів. З огляду на ці дані автори монографії подали своє бачення господарства населення городища (скотарство, землеробство, хатні промисли), економічних зв'язків з античними містами. Зроблено висновки відносно провідної ролі скотарства, оскільки склад сучасних ґрунтів і рельєф місцевості навколо городища не дуже сприятливі для землеробства (Бессонова, Скорый 1999; 2001, с. 115). Серед зернових культур переважали просо та ячмінь, отже, їх вирощували для внутрішнього споживання, а не заради торгівлі з античними містами. Роль полювання в господарстві була досить значною, на відміну від рибальства. Велика кількість кісток свійських та диких тварин засвідчує значну господарську освоєність території навколо городища. Важливі дані отримано й щодо існування на території городища виробництва з плавлення бронзи та видобутку й обробки заліза (Бессонова, Скорый 2001, с. 113—120, 123, 127—144).

Пізніше роботи на Мотронинському городищі та курганному могильнику у 2001—2003 рр. продовжила спільна українсько-польська експедиція (керівники С.А. Скорый та Я. Хохоровські). Було зроблено новий, уточнений, план городища з використанням даних аерофотозйомки. Уточнено дати першого заселення території городища — кінець VII ст. до н. е., а також з'ясовано конструкції захисних споруд, час їх зведення та етапи руйнації і відновлення (Хо-

хоровски, Скорый 2006). Дуже важливі дані отримано під час розкопок курганного могильника, зокрема дослідження одного з великих насипів (Скіфська Могила). Встановлено перебування кочових скіфів у першій половині V ст. до н. е. на городищі або у безпосередній близькості від нього (Скорый, Хохоровский 2004). Уперше за всю історію дослідження городища виявлено знахідки інших хронологічних періодів — пізнього палеоліту, енеоліту, епохи бронзи, що свідчить про дуже давнє освоєння цієї місцевості (Бессонова, Романюк 2004). Отже, можна припустити помірне антропогенне навантаження на довкілля вже на момент заснування городища.

Територію городища та його околиць постійно обстежують співробітники Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Головна мета цих обстежень — визначення господарської округи Мотронинського городища, а також інших поселенських осередків раннього залізного віку. Складний рельєф і значна залісненість місцевості не дають змоги окреслити всі господарські угіддя, але загальна картина поступово з'ясовується (Полтавець 2007). Мотронинське городище розташоване в північній частині великого мисоподібного підвищення (плато?) в центрі тясминської луки й орієнтоване майже з півночі на південь (висота 200—250 м над рівнем моря). Незважаючи на наявність глибоких ярів навколо городища, плато в цілому слабо розчленоване (пор. із Чорноліським городищем) і має зручне сполучення з територіями на південь—південний захід (район Жаботина) і далі до верхів'їв Ингульця (район Чорноліського городища і Мельгунівського кургану).

Донедавна більшу частину Мотронинського городища, зокрема й вали, вкривав широколистяний дубово-грабовий ліс. Нині ліс зберігся між валами внутрішнього і зовнішнього укріплень та на валах. За нашим замовленням у 2006 р. співробітники Інституту географії НАН України Ж.М. Матвіїшина та О.Г. Пархоменко здійснили аналіз ґрунтів під внутрішнім валом Мотронинського городища. Всі три розрізи — на поверхні валу, всередині та під валом — засвідчують формування ґрунтів у помірно-теплому кліматі. Ґрунт під валом визначено як близький до чорноземів вилугованих глибокогумусних, перехідних до опідзолених важкосуглинистих. Зроблено висновок, що ґрунт формувався за наявності великих ділянок високотравних степів і лук у режимі достатньої заволоженості. Розріз усередині валу (підсипка до первинного валу) виявив, що повнопрофільний ґрунт тут не встиг сформуватися (Матвіїшина, Пархоменко 2006, с. 18—19). Це відповідає встановленому археологами не-

значному часовому інтервалу між двома періодами спорудження валу, перший із яких датовано серединою — другою половиною VII ст. до н. е. (Скорый, Хохоровски 2004, с. 76—77), тобто спорудження захисної системи почалося одночасно із заселенням території городища або навіть передувало йому. На поверхні валу виявлено інший ґрунт: у нижній частині профілю зафіксовано бурий горизонт, що, можливо, відбиває первинну стадію лісового ґрунтоутворення (Матвіїшина, Пархоменко 2006, с. 18—19). Отже, вали Мотронинського городища, принаймні внутрішні, було зведено на лукоstepових ґрунтах, що нагадує ситуацію перед спорудженням Чорноліського городища (Тереножкин 1961, с. 14). До того ж у нижніх профілях розрізу мотронинського валу траплялися кротовини, а поряд із валами споруджено курганий могильник з великими насипами. Обидва показники не притаманні типовим лісовим ґрунтам (Докучаев 1953, с. 89). На підставі дослідження ґрунтів Чорного Лісу було зроблено припущення, що місцевості вздовж р. Тясмин у передскіфські часи були більш степовими, ніж нині (Тереножкин 1961, с. 14). В обох випадках (Чорний Ліс і Мотронин) немає підстав припускати значне антропогенне навантаження на сільськогосподарські ландшафти (зведення лісів за підсічного землеробства чи випасу худоби) у попередні часи. Отже, певно, мають рацію дослідники, які доводять, що вихід лісів на вододільні простори відбувся лише у перших століттях нашої ери, а до цього, приблизно з часів середньої бронзи, на місці сучасних лісів формувалися степові ландшафти (Чендеев и др. 2001, с. 176). Звичайно, на широких вододілах цей процес був повільнішим порівняно з невеликими за площею вододілами басейну р. Тясмин.

Порівняно з періодом чорноліської культури в скіфські часи (включаючи жаботинський етап) спостерігалось зменшення використання заплав (особливо заплави Дніпра) і надзаплавних територій (Полтавець 2007). Відбулося перенесення життєдіяльності переважно всередину тясминської луки, на більш віддалені від заплав підвищені місця, що мали надійніший природний захист у вигляді лісових масивів. Це насамперед стосується великих поселень і городищ (Жаботин, Мотронин, Циганське, Любомирка, Янич)². Як у чорноліський, так і у скіфський період, для поселень обирали миси й мисоподібні підвищення — надзаплавні та на вододілах (останні особливо характерні для власне скіфського часу). У скіфські часи простежено певну структуру поселень — уздовж

² Дані щодо поселення Любомирка див.: Орлик 2007.

невеликих річок (нині балок) — приток р. Тясмин. Причому головне (стаціонарне) поселення розташовувалося біля витоку річки, а нижче за її течією — невеликі (сезонні?) поселення. Винятком є Мотронинське городище, розташоване біля витоків Креселки, що впадає до р. Сріблянка — притоки р. Тясмин. У балці, якою тече Сріблянка, до з'єднання її з Креселкою, виявлено низку невеликих поселень із незначними культурними нашаруваннями ранньоскіфських часів. У верхів'ях Сріблянки, на відстані близько 8 км від Мотронинського городища, нещодавно відкрито велике поселення в ур. Циганське, синхронне Мотронинському городищу. На його високий статус вказують знахідки фрагментів античних амфор, а наявність великого зольника є свідченням тривалості життя. На поселенні знайдено мідний шолом кубанського типу (Полтавець, Білецька, Легоняк 1998). До речі, це перша знахідка шолома кубанського типу на території України. Можливо, шолом потрапив на поселення внаслідок скіфського нападу або як трофей. Нижче за течією Сріблянки — ще одне городище невеликих розмірів у лісі в ур. Гришкове. Отже, існував «кущ» поселень різного рангу на чолі з Мотронинським городищем. На прикладі Мотронинського городища та його округи простежено закономірність: великі поселення розташовані на відгалуженнях мисоподібних плато у верхів'ях приток р. Тясмин, а невеликі (сезонні?) — нижче за течією цих приток. На цих поселеннях трапляється кераміка (уламки горщиків) переважно ранньоскіфського періоду, яку іноді важко відрізнити від пізньочорноліських.

На думку Ю.В. Павленка, Мотронинське городище, яке він вважає ранньоміським центром (принаймні, що формувалося), відразу будувалося як столичний центр певного ранньодержавного утворення. Віддалені підступи до нього вздовж Тясминсько (Дніпровського)-Південнобузького вододілу (звідки прямий шлях вів до степів та Ольвії) захищали добре укріплені городища площею 15—25 га: Пастирське, Шарпівське, Макеєвське. На думку дослідника, Мотронинське ранньодержавне утворення мало тричленну територіально-поселенську структуру: центральне укріплене поселення; укріплені протоміста-фортеці в найважливіших стратегічних пунктах; численні суто сільські поселення, яких у Потясминні відомо дуже багато (Павленко 1994, с. 145—146). Поки що це лише гіпотеза. Найслабшою її ланкою є друга, хоча згадані невеликі городища дійсно розташовані у стратегічному місці, як і курганні могильники так званого дружинного типу біля сіл Журовка, Турія, Капітанівка, Макіївка. Цей поселенський (південний) «кущ» (у ньому Пас-

тирське городище дещо вирізняється за топографією, а можливо, і за призначенням) становить інтерес насамперед з погляду взаємодії місцевого осілого населення з кочовиками. На сьогодні привабливою виглядає гіпотеза О.О. Бобринського відносно зимників степових номадів поблизу осередків осілости. Втім це могли бути також дружини місцевих тясминських володарів³. Значний інтерес становить велике поселення біля с. Капітанівка, частково досліджене Н.М. Бокий. Площа поселення близько 70 га, товщина культурного шару сягає 1,1—1,36 м (Бокий 1967; Орлик 1981)⁴. Сам факт існування великого відкритого селища на порубіжжі зі Степом підтверджує гіпотезу відносно зимувань тут кочовиків (скотарів) протягом тривалого часу.

Поступово політичний і економічний центри басейну р. Тясмин переміщувалися у південному напрямку і зосередились саме у «південному куші», деякі поселення якого функціонували до кінця скіфського періоду, а частина курганних поховань були суто степовою, катакомбними (див.: Ковпаненко та ін. 1989).

Отже, попередні дослідження пам'яток басейну р. Тясмин лише опосередковано торкалися питань природокористування й особливостей природного середовища цього регіону. Було наголошено на його географічній своєрідності: зручне розташування на порубіжжі зі Степом і Дніпровським Лівобережжям, значення водних шляхів для торговельних зв'язків із Північним Причорномор'ям, а також захисні властивості рельєфу. Все це сприяло значно швидшому порівняно з іншими лісостеповими територіями розвитку місцевих племен. Культура племен цієї території набула особливо багатих і різноманітних форм (Покровская 1953, с. 12—13).

Щодо природокористування, то всі дослідники відзначають сприятливі умови для землеробства і скотарства, «багаті» природні ресурси. Втім подібні умови були на той час і в інших регіонах Лісостепу, а умови для землеробства, можливо, ще ліпшими. З огляду на це передумови прискореного соціального розвитку населення басейну р. Тясмин у скіфський період навряд чи зводилися лише до багатства природних ресурсів.

Специфіка природокористування в басейні р. Тясмин, що вирізняє його серед інших регіонів Середнього Подніпров'я, насамперед пов'я-

³ Припущення Д.С. Раєвського відносно скіфських найманців на службі у місцевих вождів у ранньоскіфські часи (Раевский 1995).

⁴ Можливо, шурф було закладено на місці ями або якогось заглиблення в ґрунті.

зана з великою часткою прирічкових ландшафтів (серед них найбільше значення мала заплава Дніпра, особливо в місці впадіння Тясмину), розвинутою гідросистемою (Дніпро, Тясмин, сітка дрібних річок, значна кількість джерел). Особливе значення мала різноманітність ландшафтів на обмеженій території тясминської «луки» і прилеглого Дніпро-Тясминського межиріччя. Крім дніпровської заплави, значну господарську цінність мала велика безлісна рівнинна низовина в північній частині тясминської луки й на північ від неї (зокрема нижня частина заболоченої долини р. Ірдинь) — приблизно на північ від лінії Сміла — Вергуни — Леськи до Дубіївка — Черкаси. На захід від Сміли, найбільшого транспортного вузла басейну р. Тясмин, розташовується долина річок Сріблянка з притоками Мідянкою та Балаклеєю (Костянтинівські кургани). Тут — велике скупчення курганів скотарів, за якими можна реконструювати проходження важливих шляхів. Потребує особливої уваги пошук можливих осередків обробки металів, насамперед заліза (знахідки ранніх залізних знарядь на Суботівському городищі, залізної криці — на Мотронинському,

рештки видобутку заліза у Холодному Яру навколо Мотронинського городища (на жаль, не датовані), а також на Шарпівському городищі (Фабріціус 1949, с. 90—92). Усе це приваблювало прийшлих номадів. Порубіжне місцезнаходження басейну р. Тясмин сприяло активним обмінним процесам, які контролювали завойовники. Його відкритість з боку Степу і водночас ізольованість окремих дрібних мікрорегіонів давали змогу останнім постійно контролювати місцевих землеробів та скотарів, а їм — почуватися у відносній безпеці, звичайно, за умови «розумного» співвідношення сил. Його забезпечували не лише природні захисні властивості рельєфу, а й наявність у суспільстві власного прошарку вершництва і загальна підвищена войовничість населення, що поступово складалася в умовах постійного очікування нападу з боку Степу і готовності до опору. Саме за таких ландшафтних та історичних умов склалися стан «озброєного нейтралітету» двох різних за господарсько-культурним типом суспільств, а також передумови до консолідації суспільства, утворення більш раннього порівняно з сусідами політичного об'єднання.

- Бессонова С.С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 148—160.
- Бессонова С.С., Скорый С.А. Хозяйственная деятельность обитателей Мотронинского городища // Скифы Северного Причерноморья в VII—V вв. до н. э. (проблемы палеоэкологии, антропологии и этнографии): Тез. докл. межд. конф. — М., 1999. — С. 17—19.
- Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.). — Киев; Краков, 2001.
- Бессонова С.С., Романюк В.В. Раскопки Мотронинского городища 2001—2002 гг. (раскопы XXI—XXIII) // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років відділу скіфо-сарматської археології: Матеріали міжнар. наук. конф. — К., 2004. — С. 10—14.
- Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела. — СПб., 1894. — Т. 2.
- Бобринский А.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Чигиринском уезде Киевской губернии // ИАК. — 1905. — Вып. 14. — С. 1—43.
- Бокий Н.М. Охранные работы в Кировоградской области // АИУ 1965—1966. — К., 1967. — Вып. 1. — С. 110—114.
- Вязьмитина М.И., Покровская Е.Ф. Отчет об археологических работах, проведенных в окрестностях с. Жаботин Каменского района Кировоградской области // НА ІА НАНУ. — № 1950/24.
- Гершкович Я.П. Суботовское городище в свете новых исследований // Ранній залізний вік Євразії. До сторіччя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна: Матеріали міжнар. наук. конф. — Чигирин; Київ, 2007. — С. 58—60.
- Гершкович Яков. Специализированные производственные участки Суботовского городища // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва. — К., 2008. — С. 37—38.
- Даниленко В.Н. Археологические исследования 1956 года в Чигиринском районе // КСИА. — 1959. — № 8. — С. 18—21.
- Дараган М.М. Палеоэкономика населения Жаботинского поселения // Палеоэкономика раннього залізного віку на території України. — К., 2004. — С. 32—65.
- Дараган М.М. Жаботинський етап раннього залізного віку Дніпровського Правобережного Лісостепу (за матеріалами Жаботинського поселення): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2006.
- Демченко Л.В., Ключко В.И., Маничев В.И. Геохимические исследования остатков бронзолитейного производства Суботовского городища XII—IX вв. до н. э. // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 2000. — № 4. — С. 29—47.

- Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь. — М., 1953.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Ковпаненко Г.Т. Поселение жаботинского этапа у с. Орловец на Черкашине // Евразийские древности. 100 лет Б.Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи. — М., 1999. — С. 178—184.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Красножон А.В. Естественная географическая структура (историография вопроса) // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2005. — Т. 12. — С. 155—163.
- Ляшко Ю.Ю. Новые поселения скифского времени в районе Жаботина // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. междунар. науч. конф., посвящ. памяти А.И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 51—53.
- Матвійшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Педологічне дослідження ґрунтів захисного валу Мотронинського городища на Черкащині // Науковий архів НІКЗ «Чигирин». — 2006.
- Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки. — М., 1924.
- Назаров О.В. Нововиявлені пам'ятки скіфського періоду в межиріччі Росі та Тясмину // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років відділу скіфо-сарматської археології: Матеріали міжнар. наук. конф. — К., 2004. — С. 56—57.
- Орлик А.П. Поселение скифского времени у с. Капитановка // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. конф. — К., 1981. — С. 55—56.
- Орлик О.П. Поселення ранньоскіфського часу Любомирка-1 у верхів'ї р. Тясмин // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 31—36.
- Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994.
- Покровська Є.Ф. Поселення VII—VI ст. до н. е. на Тясміні // Археологія. — 1952. — 7. — С. 43—65.
- Покровская Е.Ф. К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья (бассейн р. Тясмин) в VIII—VI вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1953.
- Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973. — № 4. — С. 169—188.
- Полтавець В.І. Археологія Кременчуцького «моря» // Пам'ятки України. — К., 2003. — № 4. — С. 41—51.
- Полтавець В.І. Ландшафтне середовище пам'яток передскіфського та скіфського часів басейну Тясмина // Ранній залізний вік Євразії. До 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкина: Матеріали міжнар. наук. конф. — Київ; Чигирин, 2007. — С. 120—122.
- Полтавець В.І., Білецька О.В., Легоняк Б.В. Шолом кубанського типу в Правобережному Лісостепу // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 147—148.
- Раевский Д.С. Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип // ВДИ. — 1995. — № 4. — С. 87—95.
- Рець С. До проблем вивчення, охорони та відтворення історичного середовища прабатьківщини держави // Пам'ятки культури. — К., 2002. — № 2. — С. 18—21.
- Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство: теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. — К., 1998.
- Русанова И.П. Культовые места и языческие святилища славян VI—XIII вв. // СА. — 1992. — № 4. — С. 50—67.
- Русанова И.П. Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — Черновцы, 2002.
- Скорый С.А., Хохоровски Я. Мотронинский проект украинских и польских археологов // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 75—79.
- Тереножкин А.И. Поселения и городища в бассейне реки Тясмина // КСИИМК. — 1952. — Вып. 43. — С. 71—76.
- Тереножкин А.И. Археологические исследования близ Смелы в 1952 году // КСИА АН УССР. — 1954. — Вып. 3. — С. 71—76.
- Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
- Фабріціус І.В. Тясминська експедиція // АП. — 1949. — Т. 2. — С. 80—111.
- Хохоровски Я., Скорый С. Оборонительная система Мотронинского городища // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2006. — № 1. — С. 74—84.
- Чендев Ю.Г., Медведев А.П., Матвеев Ю.П. Изучение почв курганных систем и реконструкция изменения природной среды в бассейне нижнего течения Воронежа // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2001. — Вып. 2. — С. 168—179.
- Чижов М.П. Український Лісостеп. — К., 1961.
- Шрамко Б.А. К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе // СА. — 1961. — № 1. — С. 89—90.

Одержано 28.05.2008

В.И. Полтавец

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ
ПРЕДСКИФСКОГО И СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В БАССЕЙНЕ ТЯСМИНА

Естественная среда бассейна р. Тясмин во многом определила хозяйственный уклад населения этого региона и особенности его исторического развития. Решающее значение имели характер рельефа и речной сети, а также нахождение на порубежье со Степью.

V.I. Poltavets

FROM THE HISTORY OF RESEARCH OF THE PRE-SCYTHIAN
AND SCYTHIAN MONUMENTS IN THE TYASMYN RIVER BASIN

Habitat in the Tyasmyn River basin defined in many ways the husbandry mode of the region and the peculiarities of its historic development. The character of relief and the river system, and bordering with the Steppe were of critical importance.

О.Д. Могилов, А.Ф. Гуцал

ПРО ОДИН ИЗ РІЗНОВИДІВ РАННЬОСКІФСЬКИХ ЗООМОРФНИХ ВУЗДЕЧНИХ ПРИКРАС

Статтю присвячено вивченню характерних ранньоскіфських деталей вузди: пряжок-пронизок, прикрашених голівкою грифобарана. З'ясовано ареал і хронологію зазначених предметів.

Оригінальне мистецтво звіриного стилю, предмети озброєння та спорядження коня по праву вважають своєрідною візитною карткою скіфських племен, що наприкінці VIII — на початку VII ст. до н. е. прийшли у Північне Причорномор'я. Експансивні дії кочовиків на тлі переймання передового обладунку й озброєння степових воїнів-вершників місцевим населенням зумовили поширення зазначеної «тріади» на широких просторах: у Степу і Лісостепу Північного Причорномор'я, на Північному Кавказі, у Закавказзі й Передній Азії, Середній Європі. Вказані компоненти тісно переплітались у побуті племен раннього залізного віку. Так з'явилися й вуздечкові предмети, оформлені у звіриному стилі. Характерними ранньоскіфськими деталями спорядження коня були так звані пряжки-пронизки, значну частину яких прикрашено тваринними мотивами: фігурками згорнутого у кільце хижака, копитної тварини з підігнутими ногами і повернутою головою, дзьобом, голівками барана, коня, хижого птаха, ведмеда, а також фантастичної тварини — грифобарана. Характеристиці останньої з груп речей і присвячено цю працю.

Образ грифобарана (відомий переважно у вигляді голівок) поєднує риси двох характерних

для ранньоскіфського мистецтва тварин — голову барана, морду якого замінено на дзьоб хижого птаха. Свого часу Б.Б. Піотровський, описуючи знахідки із закавказького Кармир-Блура, висловив думку, що образ грифобарана з'явився у скіфському мистецтві під впливом трансформованого образу передньоазійського грифона (Піотровский 1950, с. 96—97). Не погодилась із цією ідеєю В.А. Іллінська, яка вважала цей образ цілком самостійним для ранньоскіфських старожитностей (Ильинская 1965, с. 100—102). Дійсно, поширення складного образу, що увібрав частини характерних скіфських зображень барана і птаха, з великою ймовірністю можна пов'язувати з власним розвитком мистецтва Північного Причорномор'я VII—VI ст. до н. е.

Характерною особливістю пряжок-пронизок із голівкою грифобарана є наявність двох перпендикулярних отворів в основі. Виготовляли їх переважно з кістки (за винятком бронзових екземплярів із Норшун-Тепе у Передній Азії).

Уперше пряжки-пронизки з голівками грифобаранів було виявлено ще наприкінці XIX ст. У 1888 р. тодішній голова Імператорської Археологічної комісії, граф О.О. Бобринський, розкопав к. 211 на р. Тенетинка у Дніпровському Правобережному Лісостепу. З-поміж нечисленного інвентарю тут було знайдено кістяну пряжку-пронизку (рис. 1, 1), що вирізнялася розташу-

© О.Д. МОГИЛОВ, А.Ф. ГУЦАЛ, 2008

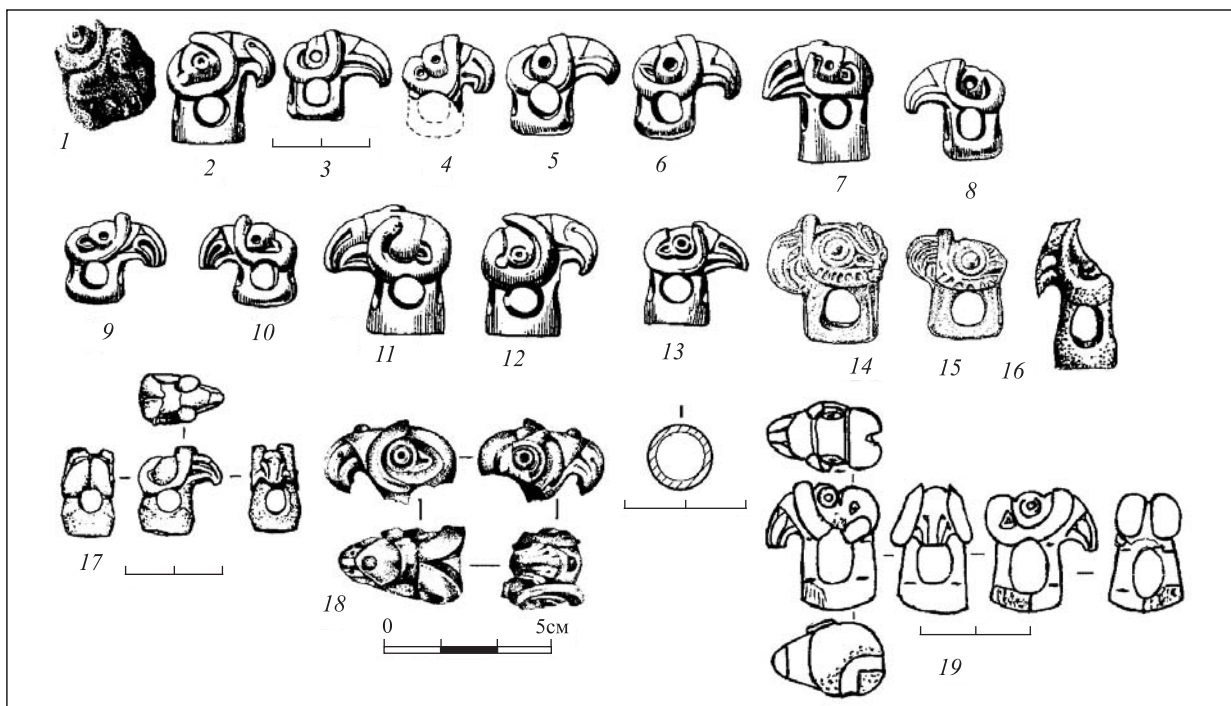

Рис. 1. Пряжки-пронизки з зображенням грифобарана (1—13, 16—19 — кістка; 14, 15 — бронза): 1 — Тенетинка, к. 211 (за О.О. Бобринським); 2—13 — Келермесський могильник (за Л.К. Галаніною); 14, 15 — Норшун-Тепе (за Н. Hauptmann); 16 — Краснознаменський могильник, к. 1 (за В.Г. Петренко); 17 — Пожарна Балка (за В.П. Андрієнко); 18 — Новопавлівськ-3, к. 1 (за А.Р. Канторовичем, В.Г. Петренко, В.Є. Масловим); 19 — Сокіл

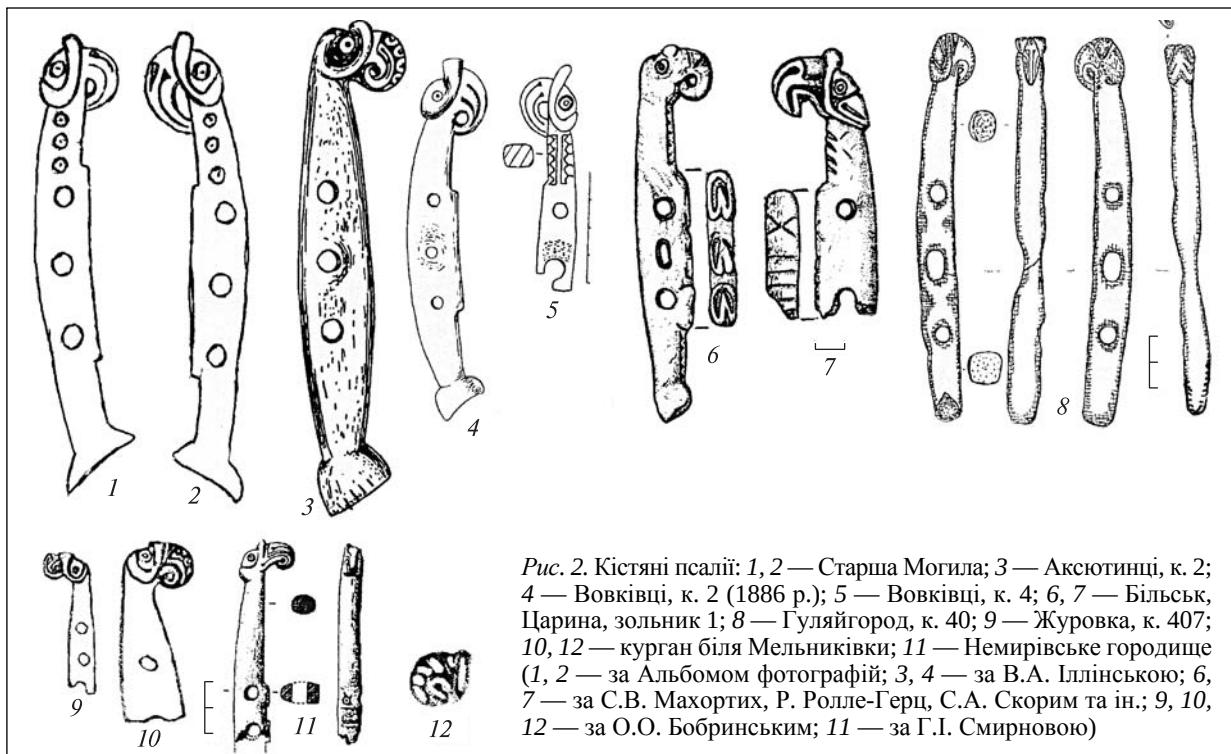

Рис. 2. Кістяні псалії: 1, 2 — Старша Могила; 3 — Аксютинці, к. 2; 4 — Вовківці, к. 2 (1886 р.); 5 — Вовківці, к. 4; 6, 7 — Більськ, Царина, зольник 1; 8 — Гуляйгород, к. 40; 9 — Журовка, к. 407; 10, 12 — курган біля Мельниківки; 11 — Немирівське городище (1, 2 — за Альбомом фотографій; 3, 4 — за В.А. Іллінською; 6, 7 — за С.В. Махортих, Р. Ролле-Герц, С.А. Скорим та ін.; 9, 10, 12 — за О.О. Бобринським; 11 — за Г.І. Смирноюю)

ванням голівки тварини одним боком до основи (Бобринської 1894, табл. IV, 2).

Досить репрезентативну підбірку зазначених речей вдалося виявити у 1904 р. М.І. Веселовському у Келермесському могильнику (рис. 1, 2—13). У к. 1 і 2 поховані супроводжувались

кінськими жертвоприношеннями. Серед обладунку останніх були й предмети, що нас цікавлять (Галаніна 1997, табл. 21, 171—173, 188, 189; 22, 235—238, 240, 275, 289).

Пару подібних знахідок було виявлено у 1970 р. у гробниці Норшун-Тепе у Передній

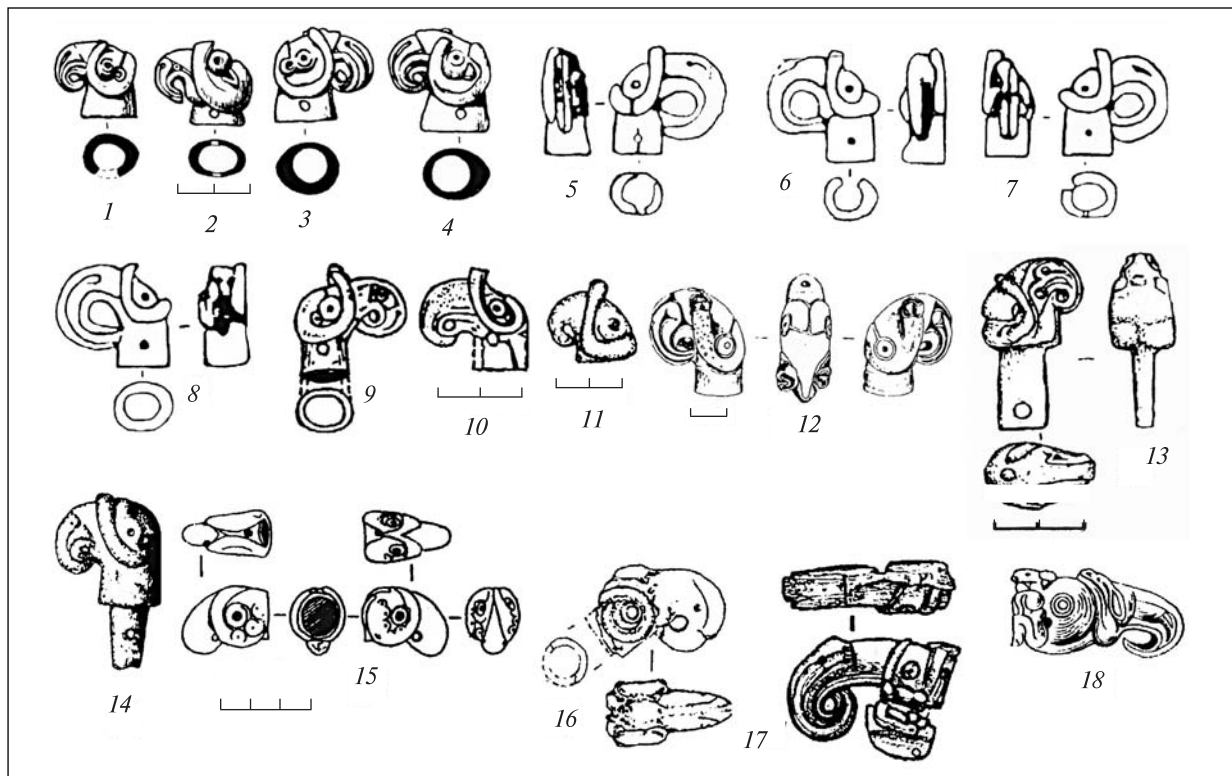

Рис. 3. Кістяні наконечники псаліїв (1—14) та наконечники луків (15—18): 1—4 — Келермесський могильник; 5—8 — Новозаведене II, к. 14; 9—11 — Реп'яховата Могила; 12 — Нівра; 13 — Новозаведене II, к. 7; 14 — Кармир-Блур; 15 — Височино I, к. 2, пох. 3; 16 — VII Кореновський могильник, к. 2, пох. 1; 17 — Новозаведене II, к. 13; 18 — Темир Гора (1—4 — за Л.К. Галаніною; 5—8, 13, 17 — за В.Г. Петренка, В.С. Масловим, А.Р. Канторовичем; 9—11 — за В.А. Іллінською, Б.М. Мозолевським, О.І. Тереножкіним; 12 — за М.С. Бандрівським; 14 — за Б.Б. Піотровським; 15 — за В.А. Кореняко, С.І. Лук'яшко; 16 — за Т.В. Рябковою; 18 — за Е.В. Яковенко)

Рис. 4. Карта поширення ранньоскіфських пряжок-пронизок із голівкою грифобарана: 1 — Сокіл; 2 — Тетинські могильники; 3 — Пожарна Балка; 4 — Келермесський могильник; 5 — Краснознаменський могильник; 6 — Новопавлівськ; 7 — Норшун-Тепе

Азії (Hauptmann 1983, Abb. 4, 8a—b). Поховання, що містило предмети скіфських типів, стало ще одним свідченням близькосхідних походів номадів (рис. 1, 14, 15).

Кістяний предмет вдалось виявити експедиції під керівництвом В.Г. Петренка під час

дослідження у 1973—1974 рр. відомого Першого Краснознаменського кургану (рис. 1, 16). У південній гробниці разом із ним було знайдено численні вуздечні набори келермесських типів (Петренко 2006, табл. 48, 62).

Цікавою і ще не повністю введеною у наукову літературу пам'яткою є поселення Пожарна Балка у Поворсклі. Під час розкопок, здійснених там у 1980 р., було знайдено вуздечну деталь із голівкою грифобарана (рис. 1, 17) (Андриєнко 2001, рис. 2, 9).

Дві пряжки-пронизки (рис. 1, 18) було виявлено у 2006 р., під час дослідження московськими археологами к. 1 групи Новопавлівськ-3 на Ставрополлі (Канторович, Петренко, Маслов 2007, с. 194—195, рис. 39). На думку авторів розкопок, голова баранопахта з цього поховання належить до ранніх зразків подібного образу.

Ще один екземпляр із розкопок 1970-х рр. на Західному Поділлі залишається невідомим для широкого кола спеціалістів. У той час через будівництво Новодністровської ГЕС до Середнього Подністров'я було прикуто підвищену увагу дослідників. У 1974 р. Сокільський загін Дністровської новобудовної ранньослов'янської експедиції під керівництвом Л.В. Вакуленко досліджував багаточислове поселення біля

с. Сокіл Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.¹.

Під час розчистки житла № 5 ранньоскіфського часу було знайдено кістяну пряжку-пронизку з голівкою фантастичної істоти (Вакуленко 1974, с. 1, 10, 11; табл. 26, 4). Предмет виготовлено з трубчастої кістки. Висота 2,4 см, ширина і товщина основи 1,4 см, довжина голівки 2,1, ширина 1,5 см. На основі виробу, частину якої пошкоджено, наявні перпендикулярні бічні отвори². Отвір знизу відсутній. Врізними лініями позначено очі. Ззаду трикутними зображеннями передано вуха. Починаючись позаду голови, роги огинають знизу вуха й очі та піднімаються вгору. Вперед виступає дзьоб, на якому лініями виділено рот та наддзіб'я. Позначення ліній очей, основи і кінців рогів зверху створює враження тричленного поділу голови (рис. 1, 19).

Загалом стиль зображення на ранньоскіфських пряжках-пронизках з голівками грифобаранів є типовим для ранньоскіфського часу і має численні аналогії, насамперед на кістяних псаліях з аналогічними образами (рис. 2). Останні широко відомі на ранньоскіфських пам'ятках середини VII—VI ст. до н. е. у Дніпровському Лісостепу: Старша Могила (Альбом ... № 1407), к. 2 біля Аксютинців (Бобринской 1901, табл. VII, 6), Вовківці, к. 2 (1886 р.) (Ильинская 1968, табл. XXXIV, 1) у Посуллі; Більське городище, урочище Царина, зольник № 1 у Поворсклі (Мурзин, Ролле, Херц и др. 1999, рис. 19, 9; Махорты, Ролле-Герц, Скорый и др. 2006, рис. 37, 1, 2); к. 407 поблизу Журовки та біля Мельниківки у Тясминській підгрупі (Бобринской 1887, табл. XI, 16; 1905, рис. 76); на Немирівському городищі у Побужжі (Смирнова 2002, рис. 3, 9). Знайдено їх і на Північному Кавказі: к. 15 поблизу Нартана (Батчаев

1985, табл. 39, 44, 45), к. 16 могильника Ново-завержене II (Петренко, Маслов, Канторович 2000, рис. 3); у Передній Азії: Хасанлу, Чавуштепе (Hauptmann 1983, Abb. 5, 12, 16); Південному Приураллі: Рисайкіно (Чежина 1987, рис. 1). Близькими є і подібні наверх псаліїв (рис. 3, 1—14). Дещо більшими є образи грифобаранів на наконечниках луків (рис. 3, 15, 18).

Показово, що ареал зазначених псаліїв збігається з територією поширення пряжок-пронизок з основною концентрацією в Українському Лісостепу і на Північному Кавказі та окремими знахідками у Передній Азії. У Степовому Причорномор'ї вони поки що не відомі. Нечисленними на цій території є і ранньоскіфські пам'ятки взагалі, на відміну від Українського Лісостепу й Північного Кавказу. Це, очевидно, відбиває складну картину початкового просування кочовиків у Північне Причорномор'я з різноплановими відносинами з місцевим населенням, що значною мірою вплинули на матеріальну культуру й поховальний обряд.

Більшість описаних пряжок-пронизок (15) походять із Північного Кавказу, де їх виявлено у знаменитих Келермесському (12 предметів у к. 1 і 2 М.І. Веселовського) та Краснознаменському (південна могила першого кургану) могильниках. Одиначні предмети пов'язані з Українським Лісостепом, де вони відомі на Західному Поділлі (с. Сокіл), Потясминні (к. 211 на Тенетинці), Поворсклі (поселення Пожарна Балка). Лише окремі знахідки відомі з Передньої Азії (2 екземпляри з поховання Норшун-Тепе). При цьому всі речі, за винятком двох із Українського Лісостепу, знайдених на поселеннях, походять із поховань (рис. 4).

Вказані екземпляри, як і образ грифобарана загалом, належать до ранньоскіфської доби, а у випадку, коли можливо більш-менш чітко датувати комплекси, — до келермесського часу (середина VII — середина VI ст. до н. е.).

Принесений у Північне Причорномор'я кочовиками образ грифобарана разом з іншими елементами швидко перейняли місцеві племена, що сприяло утворенню на величезній території колоритної і багатогранної скіфської культури.

¹ Висловлюємо щирі вдячності Л.В. Вакуленку за дозвіл на публікацію знахідки з с. Сокіл.

² Підовальна форма отворів вказує на використання в оголів'ї коня скручених у трубочку ремінів, відомих, наприклад, за рештками вузди з Шумейківського кургану (Древности ... 1900, табл. XL, 333).

Альбом фотографій планшетов коллекций Д.Я. Самоковасова, хранящийся в Кабинет археологии Московского университета.

Андриенко В.П. Детали конской узды с поселения Пожарная Балка // ДАС. — 2001. — Вып. 9. — С. 46—54.

Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1887. — Т. 1.

Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1894. — Т. 2.

Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1901. — Т. 3.

Бобринской А.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 г. в Черкасском уезде Киевской губернии // ИАК. — 1905. — № 14. — С. 1—43.

Батчаев В.М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. — Нальчик, 1985. — С. 7—115.

- Вакуленко Л.В. Отчет о работе Сокольского отряда Днестровской новостроечной экспедиции в 1974 г. // НА ИА НАНУ. — 1974/5а.
- Галанина Л.К. Келермесские курганы. — Москва; Берлин, 1997.
- Древности Причерноморья. — 1900. — Вып. 3. — табл. XL, 333.
- Ильинская В.А. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля // СА. — 1965. — № 1. — С. 86—107.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968.
- Канторович А.Р., Петренко В.Г., Маслов В.Е. Раскопки кургана раннескифской эпохи у г. Новопавловска (предварительная публикация) / Материалы по изучению историко-архитектурного наследия Северного Кавказа. — М., 2007. — Вып. 7. — С. 168—207.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — К., 1999.
- Махортых С.В., Ролле-Герц Р.А., Скорый С.А., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции 2005 г. — К., 2006.
- Петренко В.Г. Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. — Москва; Берлин; Бордо, 2006.
- Петренко В.Г., Маслов В.Е., Канторович А.Р. Хронология Центральной группы курганов могильника Новозаведенное // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. — М., 2000. — С. 238—248.
- Пиотровский Б.Б. Кармир-Блур. Результаты раскопок 1939—1949. — Ереван, 1950. — Т. 1.
- Смирнова Г.И. Немировское городище в хронологической схеме скифской архаики Северного Причерноморья // Северное Причерноморье: от энеолита до античности. — Тирасполь, 2002. — С. 217—233.
- Чежина Е.Ф. Раннескифские зооморфные псалии из Южного Приуралья и Нижнего Поволжья // СГЭ. — 1987. — Т. 52. — С. 25—28.
- Hauptmann H. Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien // Beitrage zur Altertumskunde Kleinasien. — Mainz, 1983. — Band. 1. — S. 251—270.

Одержано 26.02.2007

А.Д. Могилов, А.Ф. Гуцал

ОБ ОДНОМ ИЗ ВИДОВ РАНЕСКИФСКИХ ЗООМОРФНЫХ УЗДЕЧНЫХ УКРАШЕНИЙ

Одна из характерных особенностей скифских племен, пришедших в Северное Причерноморье, — использование предметов, декорированных в зверином стиле. Особый интерес вызывают характерные раннескифские пряжки-пронизки, украшенные головками фантастического существа — грифобарана. От скифов их быстро заимствовали местные племена, распространив их в Восточно-Европейской Лесостепи, на Северном Кавказе и даже в Передней Азии.

O.D. Mohylov, A.F. Hutsal

ABOUT ONE OF THE TYPES OF THE EARLY SCYTHIAN ZOOMORPHIC BRIDLE ADORNMENTS

One of the most characteristic features of Scythian tribes, which arrived to the north coast of the Black Sea, is the use of items decorated in animal style. There is a particular interest in the Early Scythian buckles decorated with heads of fantastic creatures — griffin-rams. They were borrowed from the Scythians by the local tribes and quickly spread in the Eastern Europe forest-steppe, the North Caucasus, and even in Southwest Asia.

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК ЦВИНТАРЯ НА ТЕРИТОРІЇ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ

Статтю присвячено антропологічному складу населення, похованого на могильнику доби пізнього середньовіччя з території Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві.

Антропологічний склад населення України доби пізнього середньовіччя вивчено недостатньо. Така ситуація склалась через брак в антропологічних колекціях матеріалу XIV—XVII ст., що гальмує вирішення низки важливих питань, зокрема, чи сталися зміни у краніологічній структурі населення різних регіонів України після монгольської навали, та на базі якого давнього населення формувався фізичний тип українців? З огляду на це поява кожної нової серії, датованої зазначеним часом, становить значний інтерес для дослідників.

У 1998 р. під час археологічних досліджень Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, а також прилеглої території було отримано антропологічний матеріал.

Нами було вивчено скелетні рештки 70 похованих. Збереженість матеріалу погана, він потребував ретельної реставрації, частину кістяків було зруйновано будівельними роботами. Основний масив скелетів (51 особа) походив із поховань, які археологи відносять до доби пізнього середньовіччя, але окремі могили датують трохи ширше — XVII — початком XVIII ст. (Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, Чекановський, Чміль 1999). Кілька поховань належить до давньоруської доби. Скелети з них мають дуже погану збереженість, що робить їх непридатними для краніологічних та остеометричних вимірів, а антропологів позбавляє можливості порівняти з ними кістяки з поховань доби пізнього середньовіччя. Зважаючи на це, ми оперуватимемо лише матеріалами з пізньосередньовічних могил (датованих XV—XVIII ст.) Михайлівського монастиря.

Придатними для вимірів за краніометричною програмою, прийнятою вітчизняною антропологічною школою, виявилися 14 чоловічих та 12 жіночих черепів.

Серія чоловічих черепів у середньому характеризується брахікранією, середнім поперечним діаметром за великого поперечного та висотного діаметрів. Діапазон варіацій ознак до-

сить значний: у серії наявні доліхокранні, мезокранні та брахікранні черепи. Лобна кістка середньоширока, кут профілю лоба — помірний. Обличчя середньошироке, середньовисоке, за показником мезен. Горизонтальне профілювання обличчя на назомаллярному рівні помірне, на середньому — сильне. Обличчя ортогнатне. Орбіти низькі. Ніс має середні ширину та висоту, за показником вузький. Кістки носа виступають сильно. Перенісся високе (див. таблицю).

Серія жіночих черепів характеризується середньою довжиною та висотою, значною шириною черепної коробки. Форма черепа брахікранна. Лоб середньоширокий, помірно похилий. Обличчя середньошироке (на межі з широким) та середньовисоке, за верхньолицьовим показником — низьке. Орбіти низькі. Ніс середньоширокий за показником. Профілювання обличчя в горизонтальній площині різке. Обличчя ортогнатне. Кістки носа виступають помірно, перенісся високе (див. таблицю).

Уже візуальний огляд серії демонструє її неоднорідність, що підтверджено результатами статистичного аналізу. Група відзначається завищеною варіабельністю більшості краніологічних ознак. Для перевірки її на однорідність емпіричні коефіцієнти варіації було порівняно зі стандартними (Алексеев, Дебец 1964). У більшості випадків у нашій групі вони виходили за межі стандартних, що засвідчує порушення та неоднорідність нормальної мінливості в популяції. Нами також було розраховано коефіцієнти кореляції. Під час порівняння їх зі стандартними зафіксовано розходження у вигляді зворотних знаків, занижених або завищених розмірах. Це також указує на неоднорідність популяції.

Логічно було б очікувати, що в середньому михайлівська серія виявить найбільшу подібність до груп доби пізнього середньовіччя з Києва та Київщини. На превеликий жаль, антропологічні матеріали, хронологічно близькі до нашої популяції та з близьких територій, представлено слабо. В одних групах стан збереженості кістяків незадовільний, в інших виявлено специфічний матеріал. Деякі дуже ши-

роко датовані групи включають черепи як домонгольського, так і пізньосередньовічного часу. Це не давало змоги антропологам аргументовано говорити про зміну населення або його спадковість у регіоні.

На основі сучасної бази даних можна стверджувати, що населення міста Києва було строкатим не лише в давньоруську добу, а й у добу пізнього середньовіччя. Так, серія з розкопок могильника XIV—XVII ст. на вул. Андріївській (Поділ) відзначається специфічною комбінацією ознак. Брахікранні з середньошироким різко профільованим обличчям черепи характеризуються досить значною висотою обличчя та орбіт, що не типово для слов'ян. П.М. Покас знаходив паралелі цій серії у пізньосередньовічних групах Закавказзя, опублікованих М.Г. Абдушелішвілі, та пов'язував її з вихідцями з Вірменії, які здавна селилися на київському Подолі (По-

кас 1993, с. 134—137). Михайлівська група, як і інші слов'янські популяції, суттєво відрізняється від зазначеної серії меншою висотою орбіт, обличчя та слабшим його профілюванням.

Антропологічні матеріали з розкопок Успенського собору Києво-Печерської Лаври дуже широко датовано, до того ж монастир приваблював людей з різних куточків православного світу, адже вважалося, що престижно бути похованим на його території. Вужче датовані поховання (XV ст.) належать, наприклад, вихідцям із литовської княжої династії і навряд чи можуть репрезентувати рядове населення міста. Збереженість матеріалів дуже погана, антропологи можуть констатувати лише належність їх до кола північних європеоїдів (Потехіна, Козак 1999, с. 87—97).

За середніми розмірами чоловіча група з Михайлівського монастиря найбільш морфо-

Середні розміри черепів із розкопок цвинтаря біля Михайлівського Золотоверхого монастиря

Ознака, за Мартіном	Чоловіки		Жінки	
	min—max	М	min—max	М
1. Поздовжній діаметр	167—206	180,8	164—184	172
8. Поперечний діаметр	137—162	147,6	132—150	141,3
17. Висотний діаметр b-br	129—162	141,2	124—134	128,4
20. Вушна висота p-br	111,1—130,9	117,5	104,5—117,6	111,2
5. Довжина основи черепа	97—114	104,9	95—100	98
9. Найменша ширина чола	92—102	97,2	91—107	94,6
10. Найбільша ширина лоба	117—137	125,4	110—137	118,2
12. Ширина потилиці	110—127	115,2	104—115	108,9
40. Довжина основи обличчя	88—110	96,4	88—99	92,5
43. Верхня ширина обличчя	100—109	104,9	98—110	102,2
45. Діаметр вилиць	123—147	135,6	123—133	127,9
46. Середня ширина обличчя	92—103	99,3	90—96	93,2
48. Верхня висота обличчя	67—77	70,6	61—71	65,6
55. Висота носа	49—57	52,6	45—53	49
54. Ширина носа	22—28	25	23—26	24,4
51. Ширина орбіти	40—46	42,4	39—44	41,8
52. Висота орбіти	28—38	32,9	29—35	32,5
SC. Симолична ширина	7—18	9,8	6—11	8,5
SS. Симолична висота	3—7	4,7	2—6	3,2
DC. Дакріальна ширина	18—28	21,4	21—27	22,8
DS. Дакріальна висота	10—18	13,3	11—14	12,2
32. Кут лоба (nasion-met.)	76—88	82,2	80—94	85,9
77. Назомалярний кут	136,5—147	140,8	127,5—144	136
Zm. Зигомасиллярний кут	116—131,5	123,4	119—135	128,6
72. Загальний кут обличчя	82—91	85,6	85—93	88,3
75.1. Кут носа	24—38	31,7	21—23	22
Показники:				
Черепний	74,4—91,5	81,4	77,4—86,1	81,8
Верхньолицевий	49,2—57,5	51,9	47,3—55	51,1
Носовий	42,1—51	46,7	43,4—57,7	50,8
Орбітний	66,6—90,4	78,9	70,7—81,3	77,7
Кількість спостережень	14—5		12—7	

логічно близька до груп з Чигирин (XVI—XVII ст.), Вишгорода (XVII ст.), Меджибожа (XIV—XV ст.), хоча в згаданих популяціях, особливо в перших двох, відчувається присутність степового компонента. Досить подібна михайлівська група і до збірних краніологічних серій українців Центральної, Західної, Південної та Східної України, в яких, щоправда, домінує матеріал кінця XIX — початку XX ст.

Від груп домонгольської доби з Києва та полянських земель наша серія істотно відрізняється цілою низкою таксономічно важливих ознак: значним черепним показником (брахікранією), ширшим обличчям, але вузким носом, вищою черепною коробкою. Однак брахікефалізація вважається загальною морфологічною тенденцією доби пізнього середньовіччя, хоча причини її виникнення досі дискутуються. Отже, цю відмінність нашої та інших українських серій XIV—XVII ст. від східнослов'янських груп давньоруської доби можна пояснити епохальною мінливістю. Населення середньовічних міст, крім брахікефалізації, відзначається збільшенням діаметра вилиць, але це не супроводжується збільшенням висоти черепа, обличчя, орбіт, а навпаки, оскільки іншим проявом епохальної мінливості є граціалізація.

Отже, збільшення висотних розмірів черепа, обличчя та його деталей у киян, похованих на пізньосередньовічному михайлівському цвинтарі, порівняно з населенням полянських земель давньоруської доби не можна пояснити епохальною мінливістю. Це дає змогу припустити, що в цьому випадку йдеться про вихідців або нащадків вихідців з інших територій. Розглянемо можливі варіанти.

Відомо, що східнослов'янські групи давньоруської доби суттєво різнилися між собою і зробили різний внесок у формування населення України післямонгольської та козацької доби.

В.П. Алексєєв вважав, що у формуванні антропологічного типу українців домінуючу роль відіграв морфологічний тип древлян. Учений не відкидав можливості участі нащадків полян та сіверян у цьому процесі, але «морфологических оснований для признания этого факта меньше, чем для установления преобладания древлян и современных украинцев» (Алексєєв 1969, с. 195). Дійсно, з огляду на епохальну мінливість (брахікефалізацію та граціалізацію) широколиці черепи українців легше пов'язати з широколицими древлянськими, ніж з більш вузьколицими полянськими та сіверянськими.

Проте останнім часом, зі збільшенням джерельної бази та нагромадженням результатів нових досліджень, картина виявляється дещо складнішою. Поява антропологічного матері-

алу з розкопок великого козацького цвинтаря XVI—XVII ст. у Чигирині за результатами внутрішньогрупового аналізу дала змогу виділити морфологічний компонент, який належав нащадкам вихідців із древлянських, волинських та тиверських земель (Рудич 2000). Однак значну ширину обличчя в серії з Чигирин, а також хронологічно близької групи із Суботова забезпечила наявність у них обох значного широколицького кочового компонента. Матеріали з середньовічного Вишгорода XVII ст. також демонструють наявність значного відсотка черепів зі «степовим» комплексом (широке обличчя з послабленим горизонтальним профілюванням). На окремих черепках із розкопок Меджибожа XIV—XV ст. зафіксовано поєднання значної ширини та сплюснення обличчя, що також варто пов'язувати з кочовими впливами (Рудич, Толкачев 2006).

Отже, відносна широколицість середньовічних українців може мати різні витoki й бути пов'язаною як зі значною участю вихідців із древлянських, волинських, тиверських територій, так і з впливами нащадків степняків у формуванні морфологічного типу українців. З'ясувати, в якому конкретно випадку ми маємо справу з нащадками масивних давньоруських груп або кочовиків, не дуже складно. Ми оперуємо стійкими та досить добре дослідженими комплексами ознак, пов'язаними історичними кореляціями.

З огляду на це люди, поховані на пізньосередньовічному могильнику Михайлівського монастиря, були вихідцями з північно-західних районів України. Це засвідчують відносна широколицість у поєднанні зі значною висотою черепа, виразним горизонтальним профілюванням обличчя, вузким носом, що характерно для серій черепів із волинсько-древлянських та тиверських земель давньоруської доби.

Для визначення місця населення, похованого біля Михайлівського Золотоверхого собору в колі близьких за часом популяцій, було проведено зіставлення середньостатистичних показників низки краніологічних серій за допомогою методів багатовимірної статистики (Деряби 1982), які завдяки високій точності краніологічних вимірів сприяють значній об'єктивізації висновків.

Групи порівнювали за низкою таксономічно важливих ознак: шириною та висотою обличчя, шириною лоба, висотою черепа, нозомаллярним та зигомаксиллярним кутами обличчя, кутом носа, черепним, орбітним та носовим показниками. До аналізу було залучено збірні серії чоловічих черепів східнослов'янських земель. Збірні групи X—XIII ст. репрезентують території різних племен: полян київських, чернігівських, переяславських (Алексєєва 1973),

древлян-волинян (Рудич 2003, с. 202—204), тиверців (Великанова 1975), а також населення міст Києва, Чернігова, Любеча, Вітачева (Алексеева 1973), Галича (Рудич 1998). Степовий регіон було представлено могильниками XII—XV ст. осілого населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка (Кондукторова 1957), Каїри (Зіневич 1960), Мамай-Сурка (Литвинова 2006), Благовіщенка (Круц, Литвинова 2003), а також збірними групами половців півдня України, печенігів України, ногайців Північного Криму та Херсонщини (Круц 2003), кочовиків півдня України, що не мають чіткої етнічної інтерпретації (Круц 2003), серією з могильника Лимбар у Молдові, який пов'язують із болгарами (Великанова 1975). Найбільш хронологічно близькими до нашого матеріалу були серії з Чигирини (Рудич 2000), Меджибожа (Рудич, Толкачев 2006), Вишгорода (Рудич, у друці), збірні серії українців XVII—XX ст. Західної, Центральної, Східної та Південної України (Алексеев 1971).

За результатами міжгрупового факторного аналізу статистично найближчими до чоловіків із могильника Михайлівського Золотоверхого монастиря виявилися серії з Чигирини, Вишгорода, збірні серії українців Центральної, Західної, Південної України. Із серій давньоруської доби найближчими, як і очікувалося, виявилися серії древлян-волинян та Галича.

Однак для чіткого з'ясування антропологічної ситуації необхідно звернутися до порівняльного аналізу не лише чоловічих, а й жіночих серій. Чоловічі групи вважаються більш мобільним і кращим матеріалом для вивчення міграційних процесів, а жіночі — точніше характеризують тип субстратного населення даної території.

Жінки, поховані на цвинтарі Михайлівського Золотоверхого монастиря, характеризуються відносно широколицією за різкого горизонтального профілювання обличчя, широким носом. Така комбінація ознак у давньоруську добу характеризувала досить значний масив жіночих серій — древлянсько-волинських, тиверських та галицьких територій. Жінки із земель полян київських відзначалися вужчим обличчям, гірше профільованим у горизонтальній площині, але більшим виступанням носа (Рудич 2007; 2007а).

Отже, за результатами аналізу населення, поховане на цвинтарі XVII—XVIII ст. Михайлівського Золотоверхого монастиря, було переважно нащадками мешканців північно-західних або західних регіонів України. На матеріалах цього могильника та козацького цвинтаря у Чигирині можна стверджувати, що в добу пізнього середньовіччя у Середнє Подніпров'я відбувалися значні міграції із західних та північно-

західних територій України, які колись займали племена древлян, волинян, тиверців та східних хорватів.

Зріст чоловіків, похованих на пізньосередньовічному могильнику Михайлівського Золотоверхого монастиря, за формулою М. Троттера та Г. Глезера, становить 173,2 см. За рубрикаціями Р. Мартіна, ця група належить до категорії високих на зріст. Чоловіки, поховані в Києві на могильнику XV—XVII ст. на вул. Андріївській, мають середній зріст 166,3 см, але цю популяцію пов'язують з вихідцями із Вірменії, а південні європеїди відрізняються меншим зростом. Група з Меджибожа XIV—XV ст. характеризується високим зростом (чоловіки — 172,9 см). Середній зріст чоловіків із поховань міського населення давньоруської доби коливається в межах 168—174,1 см (Бужилова 1993, с. 118; Рудич 2005, с. 420—424; Danilova 1979, с. 91—97; Козак, Потехіна 2003, с. 113—129).

Зріст михайлівської популяції вписується в межі міжгрупових варіацій як давньоруських, так і пізньосередньовічних серій. Отже, говорити про динаміку зросту населення від давньоруської доби до пізнього середньовіччя на нашому матеріалі не можна.

Нами було досліджено рештки кісток із 51 пізньосередньовічного поховання. Через погану збереженість матеріалу статеві-вікові визначення було зроблено не в усіх випадках.

Можна відзначити дуже незначний відсоток дитячих поховань (9,8 % загальної кількості). Кількість дитячих поховань на слов'янських могильниках X—XIII ст. України та близьких територій дещо більша, хоча також має відносно низькі показники: від 13,1 % на могильнику Бучак до 34,1 % на могильнику Григорівка (Козюба 2001, с. 33). На території Європи VII—XVI ст. відсоток дітей суттєво коливається: від 6,2 % на могильниках Данії доби вікінгів VIII—XI ст. до 60,7 % на могильнику Воєзеро, що належав слов'янам півночі (Алексеева, Богатенков, Лебединская 2003, с. 34—35).

Низький відсоток дитячих поховань на середньовічних могильниках завжди викликає багато запитань та гіпотетичних відповідей. Кількість жіночих поховань на могильнику також невелика. З поховань дорослих, в яких можна було визначити стать померлих, лише 28,2 % належать жінкам, а 72,8 % — чоловікам, тобто наявна дуже сильна диспропорція між кількістю чоловічих та жіночих поховань. На могильниках середньовічної Європи також відзначено певний перекис у бік більшої кількості чоловіків, але не такий значний. Часто це пояснюють хронічною нестачею харчів, що призводило до скорочення кількості саме жінок. Існують й інші припущення. На цвинтарях давньоруської

добі з Верхнього Києва диспропорція не менш вражаюча (69 % чоловічих і 32 % жіночих поховань). Дослідниця матеріалів О.Д. Козак пояснює таку ситуацію присутністю в Києві значної кількості чоловіків активного віку — воїнів та купців (Козак 2005, с. 116—121).

У нашому випадку ми більше схилиємося до думки про своєрідність цвинтаря Михайлівського Золотоверхого монастиря. Можливо, ми маємо справу зі специфічним могильником, де ховали переважно доросле чоловіче населення, або жіночі та дитячі могили було сконцентровано на окремих ділянках, де не проводилося археологічних досліджень. Зразком специфічного поховального комплексу є середньовічні склепи та саркофаги Успенського собору Києво-Печерської лаври, де 72,3 % поховань дорослих належать чоловікам, 27,7 % — жінкам і близько 10 % — дітям (Потехіна, Козак 1999, с. 87—97). Важко уявити, що ці дані відбивають реальну ситуацію у Києві та його околицях протягом середньовіччя.

Більшість людей, похованих на території Михайлівського монастиря, померла у зрілому віці. Середня тривалість життя (без урахування дитячої смертності) становить 40,3 року для чоловіків та 41 рік для жінок. Як правило, тривалість життя чоловіків у добу середньовіччя була більшою, ніж у жінок, багато з яких помирало у фертильному віці. Виняток становлять лише окремі популяції, наприклад, вибірки з могильників вікінгів (Алексеева, Богатенков, Лебединская 2003). Більшу тривалість життя жінок порівня-

но з чоловіками відзначає на матеріалах давньоруської доби з Верхнього Києва та Щекавиці дослідниця О.Д. Козак (Козак 2005, с. 117).

Підбиваючи підсумки, відзначимо, що за антропологічним матеріалом населення міста Києва вирізнялося строкатістю як у давньоруський, так і пізньосередньовічний період, та формувалося з груп, що мали різне генетичне походження. Однак визначено певні зміни напрямку міграційних потоків, які поповнювали склад населення міста. У давньоруську добу в Києві антропологи переважно фіксують вихідців з полянських земель та територій, розташованих дещо північніше: кривичів смоленських, дреговичів, радимичів (Алексеева 1973; Рудич 2005). Із північних територій мігрували групи переселенців. У випадку з людьми, похованими в XVII ст. на території Михайлівського монастиря, можна визначити їхні генетичні зв'язки з населенням, предки якого в добу Київської Русі мешкали в більш західних та північно-західних районах України — древліани, волиняни, тиверці та східні хорвати. Ймовірно, подібною ситуація була не лише в Києві, а й на території усього Середнього Подніпров'я. На антропологічному матеріалі чіткіше встановлено генетичні зв'язки частини населення Середнього Подніпров'я: у давньоруську добу — зі слов'янськими землями, розташованими дещо північніше (Рудич 2007а), а в добу пізнього середньовіччя (на матеріалах з Києва, Чигирин, Суботова) — з більш західними територіями східнослов'янського масиву.

Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы. — М., 1969.

Алексеев В.П. Матеріали до антропологічної характеристики українського народу // Матеріали з антропології України. — 1971. — Вип. 5. — С. 30—545.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М., 1973.

Алексеева Т.И., Богатенков Д.В., Лебединская Г.В. Власти: антропо-экологическое (по материалам средневекового некрополя Мистихали). — М., 2003.

Бужилова А.П. Оценка палеопатологических характеристик у древнерусского городского и сельского населения (в сравнительном аспекте) // Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы. — М., 1993. — С. 110—122.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983.

Зіневич Г.П. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника X—XIII ст. // Матеріали з антропології України. — 1960. — Вип. 1. — С. 98—101.

Зіневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. // НА ІА НАНУ, Ф. № 26497.

Козак О.Д. Особливості демографічної структури населення середньовічного Києва за даними антропології // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 116—121.

Козак О.Д., Потехіна І.Д. Мешканці «Града Володимира» за даними антропології // Археологія. — 2003. — № 1. — С. 113—129.

- Козюба В.К. Историко-демографическая характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 29—41.
- Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника // СА. — 1957. — № 1. — С. 55—59.
- Круц С.И. Антропологическая характеристика ногайцев XVI—XVIII вв. // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. Антропология ногайцев. — 2003. — Вып. 4. — С. 206—239.
- Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка // Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр. — К., 2003. — Вип. 5. — С. 143—149.
- Литвинова Л.В. Население эпохи средневековья юга Украины (по материалам грунтовых могильников XII — начала XV вв. // Вестн. антропологии. — 2006. — Вып. 14. — С. 52—60.
- Покас П.М. До палеоантропології київського Подолу XV—XVII ст. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993. — С. 134—138.
- Потехіна І.Д., Козак О.Д. Антропологічні дослідження поховань в Успенському соборі Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. — 1999. — Вип. 2. — С. 87—97.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. — К., 1998. — С. 119—124.
- Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI—XVII вв. // Степи Украины в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // Vita antiqua. — 2003. — № 5 / 6. — С. 202—214.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Києві // Археологічні дослідження в Україні 2003—2004. — Запоріжжя, 2005. — С. 420—424.
- Рудич Т.О., Толкачев Ю.І. Антропологічні матеріали з Меджибожа // Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 446—448.
- Рудич Т.О. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I — початку II тис. н. е. // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 47—58.
- Рудич Т.А. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) // Вестник антропологии. — М., 2007а. — № 15. — Ч. 2. — С. 400—406.
- Daniliva E.I. The Body Length of the Male Rural and Urban Population in the Middle Podneprovij Territory during the Middle Ages // Antropos. — 1979. — 6. — P. 91—97.

Одержано 28.05.2008

Т.А. Рудич

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ РАСКОПОК МОГИЛЬНИКА НА ТЕРРИТОРИИ МИХАЙЛОВСКОГО ЗЛАТОВЕРХОГО МОНАСТЫРЯ

В статье проанализирован антропологический материал, происходящий из погребений эпохи позднего средневековья на территории Михайловского Златоверхого монастыря в Киеве. Материал прекрасно демонстрирует неоднородность населения позднесредневекового Киева. У людей, похороненных на этом могильнике, доминируют генетические связи с популяциями, антропологический тип которых в период Киевской Руси был характерен для населения более западных земель (древлянских, волынянских, тиверских). Возможно, они являлись выходцами или потомками выходцев из этих территорий.

T.O. Rudych

ANTHROPOLOGIC MATERIALS FROM THE EXCAVATIONS OF THE CEMETERY ON THE TERRITORY OF ST.MICHAEL'S GOLDEN-DOMED MONASTERY

The article presents the analysis of anthropological material from the Late Mediaeval burials on the territory of St.Michael's Golden-Domed Monastery in Kyiv. The material provides an excellent evidence of spottiness of the population of the Late Mediaeval Kyiv. People buried in this burial ground have the predominant genetic links with the populations which anthropological type in Kyiv Rus period was typical for the habitants of the lands to the west (Drevlyan, Volhynian, and of Tivertsi). Perhaps they were natives or the descendants of emigrants from these territories.

ОСНОВНІ ТИПИ КЕРАМІКИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XV — ПОЧАТКУ XVI ст.

На основі опублікованих типологій кераміки із залученням результатів нових або неопублікованих досліджень зроблено спробу визначити особливості основних типів пізньосередньовічної кераміки Середньої Наддніпряниці другої половини XV — початку XVI ст.

Період другої половини XV — початку XVI ст. є досить цікавим часом у розвитку пізньосередньовічної кераміки Середньої Наддніпряниці. Адже саме у той час відбувалися, хоча й поступові, проте суттєві зміни у розвитку провідної категорії гончарних виробів — горщиків. То був час трансформації традицій розвитку кераміки. С.О. Беляєва, проаналізувавши значну кількість південноруських пам'яток, зазначила, що у XV ст. сформувався новий тип кераміки, а протягом XIII—XIV ст. відбувалося лише нагромадження окремих ознак (Беляєва 1979, с. 40). З огляду на це згаданий період можна назвати перехідним у розвитку кераміки — від еволюції другої половини XIII — першої половини XV ст. до значних змін у принципах профілювання, особливостях формування стінок та інших ознаках у середині — наприкінці XVI ст. (імовірно, це можна пов'язати зі змінами у міському гончарному виробництві, адже з першої половини XVI ст. походять перші звістки про цехові об'єднання ремісників (Яковенко 2006, с. 170)). Слід зауважити, що період побутування типів кераміки, що розглядаються, не обмежується зазначеним відрізком часу, деякі з них з'явилися ще на початку XV ст., деякі продовжували побутувати до кінця XVI ст. Проте саме на вказаний хронологічний відрізок припадає зародження нових форм горщиків та елементів їх оздоблення.

Зауважимо, що цей період характеризується і суттєвими змінами у політичному та економічному житті: від відносного спокою та розвитку економічного і культурного життя другої третини XV ст. до розгрому Києва Менглі-Гіреєм у 1482 р. та подальшими майже щорічними набігами кримчаків (Івакін 1996, с. 94—104). Крім того, на зазначений період припадає ліквідація Київського удільного князівства і перехід Київщини у безпосереднє підпорядкування Віленської адміністрації.

Дослідники вже розглядали схеми розвитку гончарних виробів у пізньому середньовіччі. Зокрема, за класифікацією середньовічної ке-

раміки, розробленою Л.І. Виногородською за матеріалами розкопок у Новгороді-Сіверському, хронологічно зіставними з періодом, що розглядається, є горщики з профілюванням вінець кількох типів (період 3 — XV—XVI ст.): з відігнутими назовні короткими вінцями, дуже короткою шийкою; із потовщеними вінцями у вигляді козирка, що переходить у циліндричну шийку; зі злегка відігнутими назовні вінцями з незначним потовщенням із внутрішнього боку, край якого округлий; із вертикальними вінцями, що переходять у круте плічко з ребром. У декорі кераміки зазначеного періоду переважає орнамент у вигляді вдавнень паличкою по плічку (Виногородська 1988, с. 51—52, рис. 3). Аналогічні типи профілювання — валикоподібні, у вигляді козирка, дзюбоподібні — як найхарактерніші для XV—XVI ст. наведено і в узагальнювальній праці з археології доби українського козацтва (Виногородська 1997, с. 70). Окрему публікацію дослідниці присвячено трьом типам XIV — XV ст.: із потовщеним зовні вінчиком у вигляді козирка, із потовщеним зсередини вінчиком у вигляді трикутника та із виразним потовщенням із зовнішнього боку вінця, часто із пальцевими заціпами по потовщенню (Виногородская 1990, с. 96—98, рис.).

У розробці Ю. Омельченка, І. Тесленко та Л. Чміль наголошено, що наддніпрянській кераміці кінця XV—XVI ст. властиві такі особливості: вінця мають ромбічне або прямокутне в розрізі потовщення, форма — овоїдна зі слабкопрофільованими плічками, основний елемент декору — рифлення по тулубу, іноді прокреслені лінії. До того самого періоду, за київськими матеріалами, авторами віднесено кераміку з ромбоподібними вінцями з пальцевими заціпами (Омельченко, Тесленко, Чміль 1994, с. 14—15, рис. 3—6).

Нагромадження археологічних знахідок та збільшення кількості публікацій протягом останніх десятиліть дає змогу детальніше розглянути датування наддніпрянської кераміки другої половини XV — початку XVI ст.

У запропонованому нами огляді кераміки в основу виділення типів традиційно покладе-

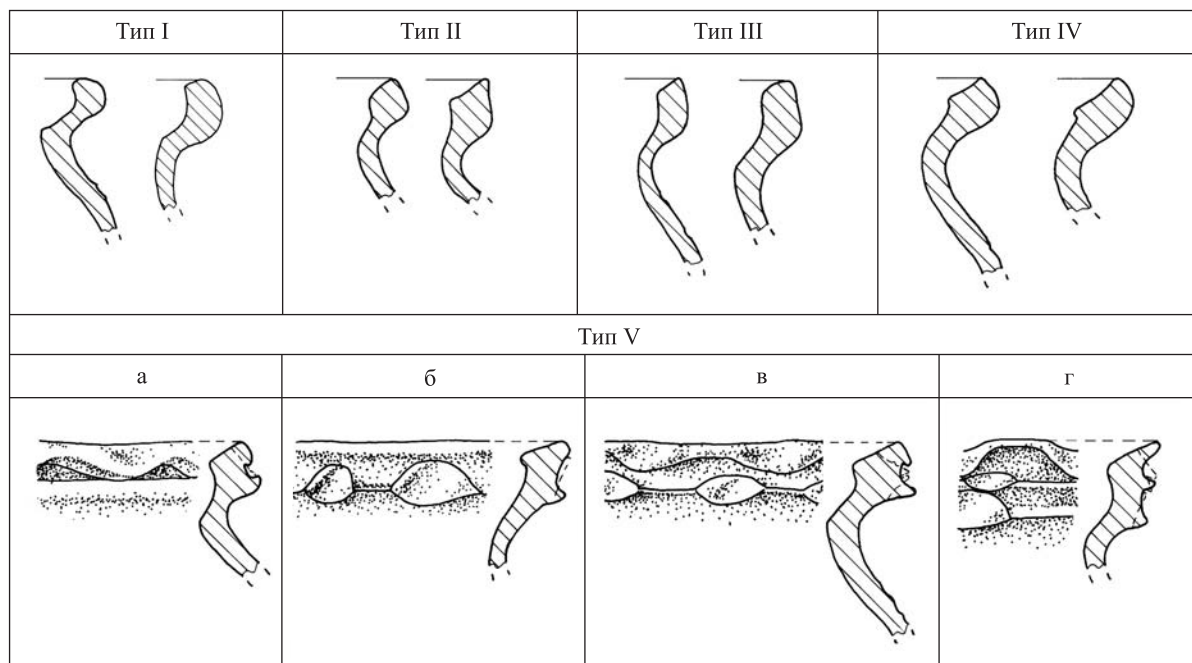

Рис. 1. Зразки найхарактерніших типів профілювання вінець другої половини XV — початку XVI ст.

но особливості профілювання вінець горщиків — найінформативнішої та найкраще представлені в археологічних комплексах категорії глиняних виробів. Запропоновані нами типи є найпоширенішими у багатьох досліджених комплексах*. Оскільки шари та об'єкти другої половини XV — початку XVI ст. до сьогодні є досить рідкісними і фіксуються переважно на території Києва, більшість залучених нами матеріалів походить із комплексів на території цього міста. На жаль, «закриті комплекси» зазначеного часу — рідкісне явище для доби пізнього середньовіччя, тому нами було залучено комплекси, що мають кількісно та якісно репрезентативний керамічний матеріал (табл. 1). Звісно, це не повний перелік серед усіх відомих на сьогодні об'єктів післямонгольського часу, проте вважаємо таку вибірку досить репрезентативною та можливою до застосування для формулювання попередніх висновків. Важливою хронологічною ознакою для датування є відсутність певних типів у ранніх комплексах та їх незначний відсоток серед кераміки з пізніших об'єктів.

Отже, за результатами попередніх досліджень, найхарактернішими для кераміки Середньої Наддніпрянщини періоду другої половини XV — початку XVI ст. є такі типи профілювання вінець (рис. 1).

* Наведений перелік опрацьованих комплексів не вичерпний. До уваги було взято знахідки із добре опублікованих комплексів та комплексів, з якими автору довелося працювати особисто.

Тип I: горщики з віnciaми, оформленими у вигляді масивного валика з виїмкою для покритишки. Цей тип, добре відомий за результатами досліджень комплексів кінця XIV—XV ст. (табл. 1), зберігався як елемент вінця до XVI і навіть початку XVII ст. (Чміль 2007, с. 375, рис. 3). Посудини такого типу мають масивні відхилені назовні вінця валикоподібної форми із вираженою виїмкою на внутрішній поверхні. Виїмка, що у зазначений період мала досить великий внутрішній кут (понад 90°), слугувала для розташування на ній покритишки. Перехід від виїмки до шийки часто різкий, у вигляді ребра. Товщина валика переважно у 1,5—2 рази більша за товщину шийки. Загальні пропорції оформлення верхньої частини таких посудин дають змогу припустити, що вони, ймовірно, стали прототипом підпрямокутних вінець (тип III).

Посудини цього типу виявлено майже в усіх розглянутих нами комплексах, окрім 3 (XIV—XV ст.), 10 та 12, датованих кінцем XV—XVI ст. (табл. 1), тобто є відносно більш ранніми та пізніми.

Кераміка цього типу широко представлена на пам'ятках Середньої Наддніпрянщини (Омельченко, Тесленко, Чміль 1994, с. 14—15, рис. 3—6; Виногородська 1997, с. 69—70, рис. 33). Л.В. Чміль вінця із цим типом профілювання відносить до XV ст. (Чміль 2001, с. 94—96), але звертає увагу на те, що у деяких комплексах цей тип побутовував значно довше (Чміль 2007, с. 375). Зауважимо лише, що, найімовірніше, з початку XVI ст. почався завершальний етап

розвитку цього типу горщиків, адже у більшості пізніших комплексів він трапляється досить рідко.

Аналогії кераміки цього типу, широко представлені у колекціях, зібраних під час досліджень різних пам'яток, мають переважно досить широкі межі датування. Наведемо стислий перелік цих комплексів: об'єкти XIV—XV ст., досліджені у Сокильцях та на хуторі Половецькому (Кучера 1969, рис. 5—6), XIV—XV ст. — у м. Старокосятинів Хмельницької обл. (Виногородська 2002, с. 107, рис. 3), XV—XVI ст. — у м. Остріг Рівненської обл. (Прищеп, Позіховський, Романчук, Чекурков 2005, с. 265, рис. 6). Дуже широко аналогії цього типу представлені в комплексах на території Польщі: у м. Варшава (XIV—XV ст.) (Kruppe 1967, гус. 40, 45), м. Каліш — XIV ст., м. Познань — кінець XIV—XV ст., м. Свєче — XIV—XV ст., м. Солец — кінець XV ст., м. Кельце — друга половина XV ст. тощо (Kruppe 1968, гус. 7, 10, 14, 15). Подібна кераміка відома і в Білорусі, де її датовано XV ст. (Левко 1983, с. 81, рис. 18). У Молдові горщики з аналогічним профілюванням побутували досить тривалий час і трапляються в комплексах від XIV до XVI ст. (Абызова, Бырня, Нудельман 1982, с. 56—57, рис. 47; Spinei 2006, fig. 4—6).

Тип II: горщики із ромбоподібним профілюванням верхнього краю (рис. 1, 2). Вінець цього типу нагадують ромб, напрямок довшої вісі якого дещо відігнуто назовні, максимальна ширина у 1,5—3 рази більша за товщину шийки. Обриси вінець можуть мати як досить чіткі контури із виразним кутом, так і дещо заокруглені (Оногда 2006, с. 419—423). Спостереження за археологічними комплексами, зокрема колекцією кераміки з комплексу 17 (табл. 1), дають змогу поточнити хронологічні межі побутування виробів цього типу. Нижня межа появи цього типу кераміки, на нашу думку, сягає другої половини — останньої третини XV ст.; верхня межа — середини XVI ст. Протягом XVI ст. горщики із ромбоподібним профілюванням продовжували побутувати, однак ромб став менш масивним, а в оздобленні посудин з'явилися елементи, характерні для декору наддніпрянської кераміки XVI—XVII ст. (описка, горизонтальне рифлення по тулубу, покриття внутрішньої поверхні коричневою поливою тощо).

Горщики типу II зрідка трапляються в об'єктах XIV—XV ст., проте більш широко представлені в комплексах кінця XV — початку (середини) XVI ст. (табл. 1). Подібне профілювання вінець відоме за результатами розкопок закритих комплексів на о-ві Байда, датованих кінцем XV—XVI ст. (Іллінський 1993, с. 43, 49). Л. Чміль відносить таке профілювання до

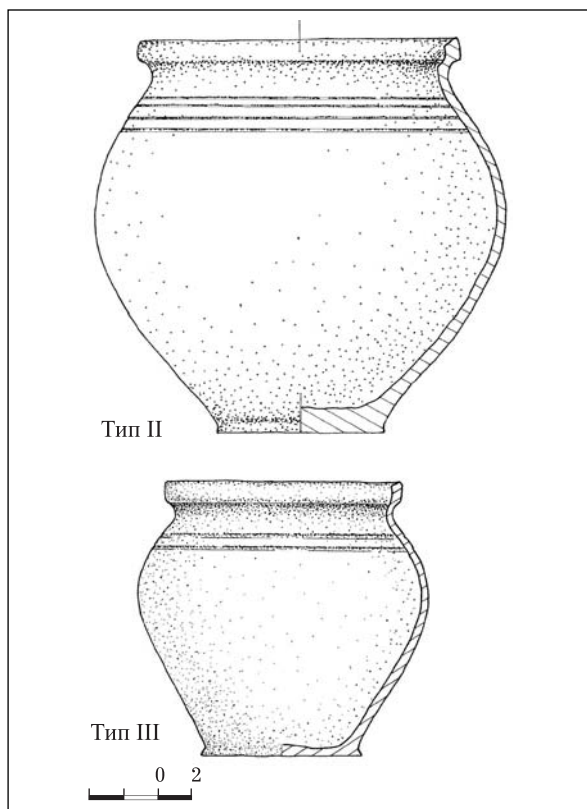

Рис. 2. Горщики з профілюванням вінець типів II та III (розкопки на території Старого Арсеналу в Києві під керівництвом Г.Ю. Івакіна)

XVI ст. (Чміль 2001, с. 94—96), однак наявність цього типу в багатьох раніших комплексах дає змогу наполягати на можливості датування часу появи цього типу дещо ранішим періодом, а саме — другою половиною XV ст.

Кераміка цього типу має аналогії у Польщі, зокрема, вона відома за результатами розкопок у м. Варшава (XV ст.) (Kruppe 1967, гус. 45), м. Познань (друга половина XV—XVI ст.), м. Шафляри (друга половина XIV — кінець XV ст.) (Kruppe 1968, гус. 16, 32). Подібне профілювання вінець горщиків у Молдові датовано XIV—XV ст. (Spinei 2006, fig. 4). Аналогії цього типу профілювання вінець горщиків відомі за результатами досліджень більш пізніх комплексів — кінця XV—XVII ст. — у Твері (Дашкова, Иванова, Хохлов 1996, рис. 8).

Тип III: горщики із підпрямокутним профілюванням вінець (рис. 1, 2). Верхня частина посудин цього типу у перерізі нагадує прямокутник, розташований майже паралельно відносно вертикальної вісі горщика, або ж дещо загнутий усередину, нижній зовнішній кут прямокутника трохи заокруглений. Внутрішній вигин прямокутника переходить під кутом у шийку, утворюючи виїмку. Товщина прямокутника у 1,5—2 рази більша за товщину шийки. Морфологічні особливості таких посудин дають змогу зро-

бити припущення, що вони є або різновидом, або результатом подальшого розвитку кераміки типу II. Горщики цього типу з'явилися в комплексах кінця XV ст., припинення їх побутування на сьогодні встановити важко, проте можемо припустити що з кінця XVI ст. на зміну їм прийшов добре відомий тип профілювання пізньосередньовічної і новочасної кераміки із прямими відігнутими назовні вінцями, що зламом переходять у плече.

Знахідки посудин типу III менш поширені, аніж типів I та II, й відомі насамперед за результатами розкопок об'єктів, датованих не раніше середини XV ст. (табл. 1).

Аналогічне оформлення вінець властиве посудинам, знайденим у ямі XV—XVI ст. у м. Острог (Прищепа, Позіховський, Романчук, Чекур-

ков 2005, с. 265, рис. 6). Подібне профілювання вінець притаманне деяким горщикам із Варшави, датованим XV ст. (Kruppe 1967, рис. 47), а також із Кракова (XV—XVI ст.) та м. Солець (Kruppe 1968, рис. 14, 16). У Молдові аналогії цього типу належать до XIV—XV ст. (Spinei 2006, fig. 6).

Tun IV: горщики із вінцями з профілем підтрикутно-валикоподібною форми. Особливістю профілювання верхньої частини посудин цього типу є майже пласка або дещо увігнута внутрішня поверхня, що переходить у шийку у вигляді незначного напливу. Внутрішня поверхня подібна до вінець із ромбоподібним профілюванням, однак зовнішня поверхня згладжена, майже пряма або трохи опукла, саме вінце відігнуте назовні. Час побутування типу IV за ана-

Таблиця 1. Пізньосередньовічні комплекси та основні типи кераміки

№ п/п	Місцезнаходження комплексу, рік розкопок	Тип пам'ятки	Хронологічні репери	Датування, століття	Репрезентативність типів (№ за табл. 1)				
					I	II	III	IV	V
1	Канів, гора Московка; 1948 (Фонд Юри, арк. 219)	Культурний шар	—	XIV—XVIII	+			+	+
2	Київ, Центральний ботанічний сад; 1971 (Чміль 2007, с. 372—378)	Гончарний комплекс (2 горни та глинище)	Монета Сигізмунда III (1608 р.) та солід Христини (1632—1654)	Початок XVII	+		+		
3	Біла Церква, Замкова гора; 1981 (Орлов 1981, с. 13—14, рис. 8)	Будівля	За порівняльною характеристикою керамічного матеріалу і стратиграфії	XIV—XV		+			+
4	Київ, вул. Андріївська, 7/9; 1984 (Івакін 1996, с. 143—146)	Могильник	Скарб празьких грошів (початок XV ст.)?	XIV—XV	+	+			
5	Переяслав, посад старого міста (Нариси ... 2007, с. 164)	Культурний шар	—	Друга половина XIII—XV	+			+	
6	Новгород-Сіверський, типологія Л.І. Виногородської (Виногородська 1998, с. 51—52; Виногородская 1990, с. 96—99)	Комплекс об'єктів	За порівняльною характеристикою археологічного матеріалу і стратиграфії	—	+				+
7	Київ, церква Феодосія Печерського; 1986—1988 (Балакін, Загребельний 1997, с. 102—106)	Могильник	Литовський денарій типу «колюмна-погонь»	XIV—XVI	+	+			
8	Київ, вул. Сагайдачного, 18; 1991 (Івакін, Козубовський, Герасімов, Чекановський, Чміль 1993, с. 14)	Житло	Стратиграфія	Кінець XV—XVI	+	+	+		+
9	Київ, Києво-Печерська лавра, поблизу корпусу № 68; 1991 (Сиром'ятников, Балакін 1993, с. 131—133)	Споруди (2)	За порівняльною характеристикою керамічного матеріалу і стратиграфії	XVI	+	+	+	+	+

логіями доцільно віднести до останньої третини XV—XVI ст.

З-поміж наддніпрянських комплексів горщики типу IV представлені лише у п'яти із розглянутих нами комплексів (табл. 1), більшість із яких датовано кінцем XV—XVI ст. Таке профілювання вінець досить детально описано у працях Л.І. Виногородської, зокрема, за матеріалами Новгород-Сіверського їх віднесено до XV — початку XVI ст. (Виногородська 1988, с. 52, рис. 3).

Аналогії типу IV відомі за матеріалами поселення Гори в Білорусі, де їх датовано у межах XV—XVI ст. (Левко 1992, табл. 4). На території Польщі подібне профілювання трапляється рідко, зокрема у м. Вілянув (XIV ст.) (Кгурре 1968, гус. 32). Принцип оформлення верхньої частини горщиків дещо нагадує досить поширений у Росії так званий трикутний

тип вінець червоноглиняної кераміки, властивий виробам кінця XIV—XV ст. (Бойцов 1991, с. 33—40, рис. 1), хоча особливості переходу від вінець до шийки московської кераміки (по майже прямій лінії, вертикально, або із незначним відхиленням назовні) відмінні від описуваного нами типу.

Tun V: *горщики із масивними вінцями, зовнішню поверхню яких оформлено у вигляді защипів.* Цей тип оформлення верхньої частини посудин є досить варіативним: защипи можуть бути розташовані як по верхньому, так і нижньому краях, або ж обабіч вінець, інколи навіть у три ряди. Крім того, їх взаєморозташування може бути чітко ритмічним або хаотичним, із різними відстанями та розмірами елементів оздоблення. Зауважимо, що для зазначеного періоду характерними рисами є масивність вінця із защипами, наявність виїмки для покривки

Закінчення табл. 1

№ п/п	Місцезнаходження комплексу, рік розкопок	Тип пам'ятки	Хронологічні репери	Датування, століття	Репрезентативність типів (№ за табл. 1)				
					I	II	III	IV	V
10	Чернігів, територія «окольного граду» (р-н сучасної Алеї Героїв); 1992 (Новик 2001, с. 76—79)	—	За порівняльною характеристикою керамічного матеріалу і стратиграфії	Кінець XV—XVI ст.		+		+	
11	Київ, Братський монастир; 1994 (Сагайдак, Тимошук, Башкатов 1995, с. 35—38)	Будівля	Кахлі «мискового» типу, особливості кухонної кераміки, залізний навісний замок	XVI	+	+			+
12	Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир; 1997 (Чміль 1998, с. 189—193)	Будівля, яма	Литовський півгріш Сигізмунда II Августа (1548)	XVI		+	+		+
13	Канівський р-н, колишнє с. Монастирьок; 1997 (Виногородська 1998, с. 131—138, рис. 3—4)	Культурний шар	Стратиграфія	XV—XVI	+				+
14	Київ, літописне ур. Угорське та Аскольдова могила; 2000 (Мовчан, Боровський, Писаренко, Гончар, Ієвлев, Архипова 2001, с. 168—171)	Житло	За порівняльною характеристикою керамічного матеріалу і стратиграфії	XIV—XV	+	+			
15	Київ, Києво-Печерська лавра, поблизу корпусу № 4; 2002 (Балакін 2004, с. 63—70)	Яма	Те саме	Друга половина XV	+		+		+
16	Черкаси, вул. Смілянська, 2; 2002 (Куштан 2004, с. 19—22)	Будівлі та ями	» »	XIV—XV	+				+
17	Київ, Старий арсенал (колишня територія Вознесенського монастиря); 2005	Будівля	Литовські денарії Олександра Ягеллона, монета карбування Менглі-Гірея, шахові фігурки та ін.	Кінець XV — початок XVI	+	+	+	+	+

та лаконічність декору загалом (крім защипів, посудини або не мають іншого оздоблення, або додатково оздоблені лінійним чи хвилястим лаконічним орнаментом по плечу). Вінця типу V мають потовщену основу, що нагадує типи II та III. Проте їх було виділено в окремий тип, оскільки ця основа досить різноманітна, тому часто важко визначити, має вона ромбічні, підпрямокутні чи підтрикутні обриси. Наявність особливого пластичного декорування по зовнішній поверхні та виїмки під покриття на внутрішній поверхні вінця дали підстави для виділення їх в окремий тип.

Вважається, що защипи з'явилися в XV ст. (Омельченко, Тесленко, Чміль 1994, с. 15), а Л.І. Виногородська датує їх появу XIV—XV ст. (Виногородская 1990, с. 98). Цей тип відомий за результатами розкопок багатьох комплексів, датованих як XIV—XV, так і XV—XVI ст., проте, на нашу думку, час найбільшого поширення цього типу припадає саме на другу половину XV — початок XVI ст. У пізніший час таке оформлення вінець не припинило свого побутування, навпаки, еволюціонувало у дуже поширений протягом другої половини XVI — початку XVIII ст. різновид оздоблення. Однак защипи більш пізнього часу значно витонченіші, ритмічніші, крім того, змінилися пропорції вінець: основа стала набагато тоншою, зникла виїмка по внутрішньому краю, додано інші типи оздоблення (описки, штампований орнамент, димлення поверхні посудин тощо).

Горщики типу V досить широко представлені у багатьох пізньосередньовічних комплексах на теренах Середньої Наддніпрянщини (табл. 1).

Таблиця 2. Співвідношення типів профілювання вінець на прикладі керамічного комплексу будівлі кінця XV — початку XVI ст. на території Вознесенського монастиря

Тип	Кількість вінець			%
	неполив'яних	полив'яних	усього	
I	15	4	19	16,2
II	33	7	40	34,2
III	6	—	6	5,1
IV	13	2	15	12,8
V, защипи:				
по верхньому краю;	—	2	2	1,7
по нижньому краю;	7	5	12	10,2
по верхньому та нижньому краях;	2	12	14	12
у три ряди	—	1	1	0,8
Інше	7	1	8	6,8
У сь о г о	83	34	117	100

Аналогії цього типу представлені у польських матеріалах: м. Серадз (перша половина XV ст.), м. Могіла (XIV—XV ст.) (Kruppe 1968, рис. 13, 36). У Молдові подібне профілювання вінець датовано XIV—XV ст. (Spinei 2006, fig. 6)

У цьому огляді не присвячено уваги поодиноким зразкам посудин, як-от із вінцями, що мають підквадратний профіль та виїмку по верхньому краю, вінцями із підтрикутним тонким валикоподібним профілем та загостреним верхнім краєм тощо. Подібні знахідки досить нечисленні й представлені у небагатьох комплексах, тому в подальшому потребуватимуть окремого розгляду.

Колір посудин зазначених типів кераміки представлено різними відтінками сірого, а також білоглиняними посудинами. Тісто здебільшого досить пісне, із додаванням річкового піску, зрідка — жорстви, вапняку тощо. У випадку збереженості повного профілю горщики характеризуються конічною або овоїдною формою з округлими плавними плічками. На сьогодні не можливо встановити, наскільки наявність полив'яних виробів може слугувати датувальною ознакою, адже всі основні типи посудин трапляються як без поливи, так і з поливою (знахідки комплексу 17, табл. 2). Єдиною спільною особливістю є переважання у зазначений період поливи різних відтінків зеленого кольору та покриття нею лише внутрішньої поверхні. Поширення жовто-коричневої поливи припадає на дещо пізніший час — XVI—XVII ст. (Виногородская 1998, с. 59).

Отже, основні типи профілювання вінець мали досить широкі хронологічні межі, тому визначальним під час датування комплексів другої половини XV — початку XVI ст. має бути максимальна репрезентативність посудин різних типів. Яскравим прикладом такого комплексу є колекція кераміки із заповнення об'єкта, датованого монетами кінця XV — початку XVI ст. Об'єкт досліджено в 2005 р. на території Старого Арсеналу в Києві (колишній Вознесенський монастир) під керівництвом Г.Ю. Івакіна (табл. 1, комплекс 17). У комплексі представлені всі описані нами типи. Найчисленніша група знахідок — горщики типу II із ромбоподібним профілюванням вінець та типу V — із защипами на основі масивного вінця (найбільше — вінець із защипами по нижньому та верхньому краях вінця). Досить добре репрезентовані вінця типів I та IV, найменше знайдено виробів типу III (табл. 2). Майже всі посудини виготовлено з білого, світло-сірого або сірого тіста із домішкою піску. Неполів'яних посудин майже у 2,5 раза більше, ніж полив'яних, вкритих по внутрішній поверхні поливою різних відтінків зеленого кольору.

Отже, для періоду другої половини XV — початку XVI ст. найбільш характерне валикоподібне та масивне із заціпами профілювання вінець (типи I та V). У той час також формувалися нові тенденції в оздобленні верхніх частин горщиків, виокремлених нами в умовні типи II—IV. Із запропонованих до виокремлення типів найширші межі побутування має кераміка із вінцями типів I та V — від початку XV і до початку XVII ст. Кераміка типів II та IV представлена у пізніших комплексах — від середини XV ст., а типу III — не раніше кінця XV ст. Час припинення побутування цих типів точно визначити неможливо. Найімовірніше, типи II та III продовжували побутовувати щонайменше до середини XVI ст. (Чміль 1998, с. 190). Час припинення побутування типу IV визначити важко, оскільки подібні знахідки нечисленні.

На користь запропонованих хронологічних меж та набору властивих для зазначеного часу типів вінець свідчать і набори знахідок форм із відносно чітко датованих комплексів більш раннього та пізнього часу. Наприклад, першою половиною XV ст. датовано комплекс (яма), досліджений на Десятинному провулку в Києві (датування за знахідками празького гроша Вацлава IV (1378—1419), литовського денарія типу «колонна — спис із хрестом», який більшість сучасних дослідників відносить до карбування Вітовта (1392—1430), а також залізного ключа, верхньою межею побутування якого є середина XV ст., за типологією Б. Колчина). У керамічній колекції представлені фрагменти вінця горщиків із профілюванням, віднесеним нами до типу I, тоді як типи II—V у ньому відсутні (Харламов, Сыромятников 1995, с. 131—142, табл. 2—3). Що ж до пізнішого часу, то на тлі поступового зникнення різних типів масивних вінців, загально визнаною вважається поява з кінця XVI ст. нового типу горщика — із прямими, ледве відігнутими назовні вінцями, з невеликим виступом посередині (Виногородська 1988, с. 52, рис. 3; Виногородська 1997, с. 70; Чміль 2001, с. 94—96; Омельченко, Тесленко, Чміль 1994, с. 18—19).

Хоча час існування описаних типів горщиків не обмежувався лише зазначеним періодом, а був дещо довшим для кожного із них, для розгляду було обрано період саме другої половини XV — початку XVI ст., оскільки типологічно він є перехідним у розвитку кераміки: від дав-

ньоруської традиції до формування особливостей української кераміки Нового часу, про що йшлося на початку публікації. Крім того, напевно чи був однаковим час використання певних груп кераміки у різних регіонах. Слід також зазначити, що тривалість побутування посуду могла різнитися. Кераміка могла бути у вжитку як досить довгий час, так і навпаки, адже під час певних катаклізмів (розгроми Києва 1416 та 1482 рр., набіги кочовиків початку XVI ст. тощо) більшість кераміки знищували, а відродження життя, побудова нових жител спонукали до виробництва нової кераміки та пошуку нових форм.

Значний інтерес становлять аналогії виробів із інших регіонів. Найбільше їх представлено у Польщі та Молдові, дещо менше — у Білорусі. Суттєвий вплив західних регіонів на розвиток західноукраїнської кераміки вже було відзначено дослідниками (Гупало 1993, с. 21). Кераміка північно-східних регіонів дає незначну кількість паралелей, причому переважно вони стосуються типу IV, хоча й ця аналогія до певної міри є умовною, адже з XV ст. панівним типом російської кераміки став підтрикутний вертикально-загострений профіль вінця (червоноглиняна кераміка) (Коваль 1996, с. 103—133, рис. 8—9; Чернов 1991, с. 50—54; Чернов 1992, с. 151—153, рис. 11—12). Для білоглиняної ж кераміки властиве валикоподібне вінце, проте, на відміну від кераміки Середньої Наддніпрянщини, воно не відігнуте назовні й не має заглиблення по внутрішньому краю. Литовська кераміка значною мірою подібна лише до своєрідної (за М.П. Кучерою) групи кераміки XIV—XV ст. (Mekas, Zalnieras 2005, pav. 2, 5—7, 9—11, 13—14, 17—18, 20; Вайткунскене 1988, с. 169—170, рис. 3; Центр ... рис.: latrina-11.jpg, buit-keram-9.jpg). Загалом дослідження шляхів культурних взаємовпливів потребує більш детального вивчення. Проте вже сьогодні можна припустити, що в розвитку кераміки зберігалися місцеві традиції, і разом з тим були тенденції до взаємовпливу із західними та східними регіонами (за аналогіями, у зазначений період переважав західний напрямок).

За умови подальшого накопичення знахідок запропонована схема може уточнюватись і вдосконалюватись і, зрештою, стати елементом хронологічної шкали для пізньосередньовічних археологічних комплексів.

Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхья. Молдавский период. — Кишинев, 1982.

Балакін С.А. Комплекс XIV—XV ст. з території господарського подвір'я Києво-Печерської Лаври // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2004. — Вип. 13. — С. 63—71.

Балакін С.А., Загребельний О. Дослідження церкви Феодосія Печерського // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1997. — Вип. 6. — С. 102—106.

- Беляєва С.О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII—XIV ст. // Археологія. — 1979. — № 31. — С. 36—45.
- Бойцов И.А. Московская красноглиняная керамика XIV — начала XVI вв. и возникновение Гончарной слободы в Москве // Московская керамика: новые данные по хронологии. — М., 1991. — С. 33—40.
- Вайткунскене Л. Культовые места — «алкветес» в могильнике Пагрибис Шилальского района // Древности Литвы и Белоруссии. — Вильнюс, 1988. — С. 167—174.
- Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського // Археологія. — 1988. — № 61. — С. 47—57.
- Виногородская Л.И. Некоторые типы керамики Чернигово-Сиверской земли второй половины XIII—XV в. // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы истор.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (Чернигов, 26—28 сент. 1988 г.). — К., 1990. — С. 96—99.
- Виногородська Л.І. Керамічний посуд. Кахлі // Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. — К., 1997. — Розд. 3, §1. — С. 69—73.
- Виногородская Л.И. Поливная керамика на Украине XIII—XVIII вв. (постановка проблемы) // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики: Тез. докл. науч. конф., Ялта, 25—29 мая 1998 г. — Симферополь, 1998. — С. 58—60.
- Виногородська Л.І. Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику у 1997 році // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1998. — Вип. 7. — С. 131—138.
- Виногородська Л.І. Розвідувальні археологічні роботи у м. Старокостянтинів в 2001 році // АБУ 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 105—108.
- Гупало В.Д. Средневековая керамика Запада Украины (конец VIII — XV вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1993.
- Дашкова И.А., Иванова А.Б., Хохлов А.Н. О некоторых комплексах конца XIV—XV вв. из раскопа у церкви Св. Катерины в Твери // Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. — Тверь, 1996. — Вып. 1. — С. 189—198.
- Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасімов Д.М., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Дослідження по вул. Сагайдачного в Києві у 1991 році // АДУ 1991 року. — Луцьк, 1993. — С. 37, 146.
- Іллінський В. Про роботи на о. Байді // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 43, 47—50.
- Коваль Ю.В. Керамика Ростиславля Рязанского: вопросы хронологии // Труды музея истории Москвы. Археологические памятники Москвы и Подмосковья. — М., 1996. — Вып. 9. — С. 103—133.
- Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.
- Куштан Д. Нові дослідження посаду Черкаського замку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2004. — Вип. 13. — С. 19—22.
- Левко О.Н. Профилировка и орнаментика керамики XII—XV вв. Северо-Восточной Белоруссии // Древнерусское государство и славяне. — Минск, 1983. — С. 79—81.
- Левко О.Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии. — Минск, 1992.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Писаренко Ю.Г., Гончар В.М., Ієвлев М.М., Архипова Є.І. Розкопки Старокиївської експедиції на Печерську у 2000 р. // АБУ 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 168—171.
- Новик Т. Археологічні дослідження пізньосередньовічної споруди в Чернігові // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Луганськ, 2001. — Вип. 10. — С. 76—79.
- Омельченко Ю.А., Тесленко І.Б., Чміль Л.В. Українська наддніпрянська кераміка XIV—XVIII ст. (Методичні рекомендації). — К., 1994.
- Оногда О.В. Про один тип пізньосередньовічної кераміки // Могилянські читання 2005: 36. наук. праць. — К.: Нац. Києво-Печер. істор.-культ. заповідник, 2006. — С. 419—424.
- Орлов Р.С. Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1981 г. — Наук. архів ІА НАНУ. — 1981/27.
- Прищепя Б.А., Позіховський О.Л., Романчук О.М., Чекурков В.С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр. — К., 2005. — С. 262—265.
- Сагайдак М., Тимоциук В., Башкатов Ю. Археологічні дослідження на території Братського монастиря в м. Києві // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. — К., 1995. — Вип. 4. — С. 35—38.
- Сиром'ятников О.К., Балакін С.А. Пізньосередньовічна українська кераміка з Києво-Печерської Лаври // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: 36. наук. ст. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 129—133.
- Харламов В.А., Сыромятников А.К. Археологический комплекс XV в. из раскопок на Старокиевской горе // Архитектурно-археологические исследования в Киеве та Києво-Печерській Лаврі. — К., 1995. — С. 131—142.

- Чернов С.З. К хронологии московской керамики конца XV—XVI вв. // Московская керамика: новые данные по хронологии. — М., 1991. — С. 50—58.
- Чернов С.З. Новые материалы по хронологии Московской керамики второй половины XIII—XV вв. из раскопок в районе древнего Радонежа // Древнерусская керамика. — М., 1992. — С. 142—169.
- Чміль Л.В. Гончарний комплекс початку XVII ст. з фондів Музею історії міста Києва // Могиллянські читання 2006: Зб. наук. праць. — К., 2007. — Ч. 1. — С. 372—378.
- Чміль Л.В. Київська кераміка XVI—XVIII століть // Киевский альбом. Исторический альманах. — К., 2001. — Вып. 1. — С. 94—98.
- Чміль Л.В. Керамические комплексы XV—XVI вв. из раскопок Михайловского Златоверхого собора в 1997 г. // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики: Тез. докл. науч. конф., Ялта, 25—29 мая 1998 г. — Симферополь, 1998. — С. 189—193.
- Центр дослідження замків «Lietuvos pylis» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lietuvospilys.lt/images/daivos/latrina-11.jpg>. <http://www.lietuvospilys.lt/images/radiniai/buit-keram-9.jpg>
- Юра Р.О. Матеріали до теми «Матеріальна культура періоду формування української народності». — Наук. архів ІА НАНУ. — Особ. ф. 22, № 16. — Арк. 219.
- Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2006.
- Kruppe J. Garncarstwo Warszawskie w wiekach XIV i XV. — Wrocław, 1967.
- Kruppe J. Garncarstwo poznosredniowieczne w Polsce. — Wrocław, 1968. — Część 2. Karty katalogowe.
- Mekas K., Zalnieras A. Mediniku pilies archeologiniai tyrinejimai 1961—1963 metais // Lietuvos Archeologija, 2005. — Т. 28. — Р. 139—162.
- Spinei V. Universa Valachica: Romanii in contextul politic international de la inceputul mileniului al II-lea. — Chisinau, 2006.

Одержано 29.01.2007

Е.В. Оногда

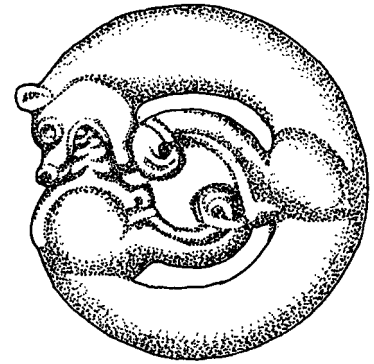
ОСНОВНЫЕ ТИПЫ КЕРАМИКИ СРЕДНЕГО ПРИДНЕПРОВЬЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XV — НАЧАЛА XVI вв.

Результаты археологических исследований последних десятилетий, а также некоторые не опубликованные ранее материалы, дали возможность уточнить типологию керамики второй половины XV — начала XVI вв. Выделено пять наиболее распространенных типов, совокупность которых наиболее характерна для упомянутого периода. Основанием для выделения типов послужил сравнительно-типологический анализ, а также прослеживание аналогий. Безусловно, предложенная схема со временем может корректироваться, но уже на данном этапе она имеет определенное практическое значение.

О.В. Onohda

THE MAIN TYPES OF CERAMICS FROM THE MIDDLE DNIPRO RIVER REGION OF THE SECOND HALF OF THE 15th — THE BEGINNING OF THE 16th cc.

The results of archaeological research over the last decades, as well as some unpublished materials, allowed the author to specify the typology of the 15th — the beginning of the 16th cc. ceramics. Five the most common types have been singled out that represented the most characteristic set for this period. The basis for definition of types is the comparative typological analysis, as well as evolving the analogies. Undoubtedly, the scheme proposed could be corrected in time, however, already at this stage it has certain practical importance.

Ю.М. Бровендер

КОПАЛЬНЯ ЧЕРВОНЕ ОЗЕРО IV КАРТА- МИСЬКОГО ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНОГО КОМПЛЕКСУ ДОБИ БРОНЗИ

Статтю присвячено результатам дослідження копальні бронзового віку Червоне озеро IV у Бахмутській улоговині Донбасу.

Загальна характеристика Картамиського гірничо-металургійного комплексу. Комплекс пам'яток давньої виробничої діяльності, виявлений на території Картамиського рудопояву, є одним із найвиразніших та наймасштабніших серед подібних пам'яток, розташованих на території Бахмутської улоговини Донбасу.

Картамиський археологічний мікрорайон пам'яток доби бронзи розташований біля колишнього хутора Червоне озеро, за 2 км на схід від с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. На площі близько 0,4 км² тут виявлено чотири копальні (Червоне озеро I—IV), велику техногенну ділянку зі збагачення мідної руди, а також три поселення давніх мешканців мікрорайону. Територію мікрорайону можна окреслити у вигляді прямокутника. Умовно західною її межею є копальня Червоне озеро I, розташована на схилі міднорудного пасма й відрогу, відокремленого від нього сидловиною. Зі сходу зазначена територія обмежена кар'єром копальні Червоне озеро II в районі гори Висока. Північна межа, з невеликим відхилом у районі поселення Червоне озеро II, проходить міднорудним пасмом, що тягнеться із заходу на схід від копальні Червоне озеро I до копальні Червоне озеро II. Південну межу визначає найвіддаленіше в цій частині поселення Червоне озеро-3, розташоване за 100 м на південь від кар'єру копальні Червоне озеро III між копальнями Червоне озеро IV та II (Бровендер, Отрощенко 2002; Пряхин, Отрощенко, Саврасов, Бровендер 2003; Бровендер 2005).

У районі роз'єднання двох рівчаків, поєднаних широким рукавом із чашею кар'єру копальні Червоне озеро I, зафіксовано велику техногенну ділянку (Бровендер 2007). На ділянці, що безпосередньо примикає до міднорудного пасма, виявлено три поселення доби бронзи. Підйомний матеріал, а також матеріал, що похо-

дить із культурного шару згаданих пам'яток, переважно належить до бережнівсько-маївської зрубної культури. Слід відзначити й поодинокі, але досить виразні знахідки фрагментів кераміки катакомбної (Пряхин, Отрощенко, Саврасов, Бровендер 2003, с. 115), доно-волзької абашевської (Пряхин, Отрощенко, Саврасов, Бровендер 2003, с. 115) і бабинської культур, а також кераміки малобудковського типу доби пізньої бронзи (Бровендер 2006, с. 130). У верхньому рівні культурного шару поселенських пам'яток трапляються матеріали салтово-маяцької культури раннього середньовіччя.

З 2001 р. спільними зусиллями Донбаського державного технічного університету (м. Алчевськ), Інституту археології НАН України та Воронежського держуніверситету Росії на території Картамиського рудопояву розгорнуто стаціонарні роботи. На фоні попереднього обстеження всіх відомих пам'яток давньої виробничої діяльності Картамишу об'єктами розкопок стали техногенна ділянка копальні Червоне озеро I, гірничі виробки копальні Червоне озеро IV та поселення Червоне озеро-3. Матеріали досліджень досить оперативно було введено в науковий обіг. Проте, якщо отримані матеріали з копальні Червоне озеро I—III (Пряхин, Отрощенко, Саврасов, Бровендер 2000; 2003; Бровендер 2005), поселення Червоне озеро-3 (Бровендер 2005; 2006) та техногенної ділянки копальні Червоне озеро I (Бровендер 2007) було опубліковано досить повно, то дані щодо копальні Червоне озеро IV дотепер у науковій літературі належно не висвітлено. Мета цієї статті — заповнити зазначену лакуну.

Загальні відомості про копальню Червоне озеро IV. Копальня Червоне озеро IV — це комплекс гірничих виробок, розташованих безпосередньо на гребені, а також біля підніжжя міднорудного пасма у північно-західній частині Картамиського археологічного мікрорайону. Зовні гірничі виробки фіксували за ворон-

коподібними западинами діаметром від 2 до 12 м, завглибшки від 0,5 до 1,85 м. П'ять виробок компактно розташовані по гребеню рудного пасма — гривці пісковиків та алевролітів, що складають так звану сіру зону Q3 картамиської світи (P1krt) із сумарною потужністю гірських порід до 10 м. Падіння гірських порід південне, під кутом 50—55° (Евсеева 1939; Грабянский, Эдельман 1965; Лурье, Краснопецева 1969).

Західна частина рудного пасма прилягає до чаші кар'єру копальні Червоне озеро I. На південному узвишші, майже біля підніжжя гори, розташовано дві виробки: стовбур та штольня, що тягнуться майже перпендикулярно до залягання пісковиків за напрямком вертикальної виробки на гребені.

У південній частині виробок, розташованих ближче до схилу пасма, простежено відсіпку порідного відвалу, серед якого трапляється окисна мідна руда.

Є підстави вважати, що гірничі роботи на копальні Червоне озеро IV проводили по багатому міднорудному тілу, оскільки тут трапляються зразки руди з високим вмістом міді (Бровендер, Гайко, Шубін 2005, с. 48). Так, у районі виробок на гребені рудного пасма виявлено виробничий майданчик у вигляді ділянки з рівною поверхнею, покритою дрібними уламками гірничої маси. Тут також знайдено шматочки суцільних мідних руд. Очевидно, на цій ділянці здійснювали первинне збагачення руди.

На місці двох близько розташованих виробок (1 та 2), на краю гребеня міднорудного пасма копальні Червоне озеро IV та однієї виробки (3) на південному схилі того самого пасма було закладено розкопи. Зважаючи на небезпеку обвалів, усі гірничі виробки копальні Червоне озеро IV було досліджено частково.

Гірничі виробки 1. Виробка зафіксована за воронкоподібною западиною овальної форми розміром 11 × 8,5 м (рис. 1). Глибина западини відносно північно-східного кута розкопу, який було прийнято за P(0), — 1,85 м. Досліджено ділянку площею 72 м². Вибірку ґрунту (червоної глини) здійснювали за корінними породами пісковиків, що конусоподібно понижувалися до дна виробки. Пологе падіння відпрацьованого пласта пісковиків простежено в західній частині виробки, різке — у східній.

Вмісні породи мали інтенсивну природну тріщинуватість з тонким розшаруванням та зонами подрібнення навколо розривних порушень (Бровендер, Гайко, Шубін 2005, с. 48).

Розкриття гірничої виробки здійснено на глибину до 5,8 м. Глибина дослідженої частини виробки відносно поверхні коливається від 2,8 м у північній частині розкопу до 5,8 м — у південній.

За профілем західної стінки гірничої виробки простежено таку стратиграфію (за Ю.П. Шубіним). У верхній частині профілю зафіксовано відсіпку із суміші червоної глини та пісковиків (0—20 см). Нижче залягають основні породи:

1 — корінний алевроліт жовтого кольору, тонкошаруватий, крихкий (20—90 см), у роздві містить лінзу пісковиків потужністю до 15 см;

2 — лінза масивного пісковиків потужністю до 30 см, нижче переходить у косе перешарування аргіліту та жовто-бурого пісковиків (сумарна потужність до 50 см);

3 — пласт крихкого жовтого зернистого алевроліту потужністю 60—160 см, містить лінзу пісковиків потужністю 10 см;

4 — складна стоншена лінза, внизу складається із зеленуватого аргіліту (10—40 см), вище — жовтого, крихкого, косошаруватого середньозернистого пісковиків (5—40 см);

5 — пісковик, жовто-бурий середньозернистий, з глинисто-карбонатним цементом, не містить міді, косошаруватий, потужністю до 1 м;

6 — пісковик сіро-зелений, масивний, щільний, середньозернистий, з карбонатним цементом, містить малахіт та азурит у нижній частині, потужність до 60 см, косошаруватий, містить горизонт залізистих конкрецій потужністю 5 см;

7 — у південній частині профілю простежено заповнення похилого стовбура гірничої виробки уламками мідистого пісковиків та червоної глини.

Дослідження вертикального стовбура гірничої виробки 1 методом терас було зумовлено відсутністю підймальних машин (крана), тому виїмку ґрунту на поверхню ефективно можна було здійснювати лише за наявності терас.

У південній частині виробки у західній стінці заглибленого в корінну породу своєрідного шурфу розміром близько 3,8 × 2,2 м, на глибині 4,5 м від P(0) виявлено скелет великої рогаатої худоби (ВРХ) (рис. 1, 1, 2). Передні кінцівки й кістки однієї із задніх ніг відсутні. Скелет у деяких місцях покрито щетиною. На північ від скелета ВРХ зафіксовано скупчення великих брил пісковиків. Тут було знайдено два кородовані залізні штирі, а також два гарматні снаряди часів Другої світової війни. Привертає увагу знайдена тут монета номіналом 20 копійок, датована 1931 р.

У південній стіні шурфу, з глибини 3,8 м від поверхні, простежено підроблений під кутом падіння гірських порід (50—55°) обшир (похилий стовбур шахти), заповнений червоною глиною. На деяких ділянках зафіксовано порожнини, що виникли внаслідок змиву дощової і талої води. Ширина підробленого обширу така

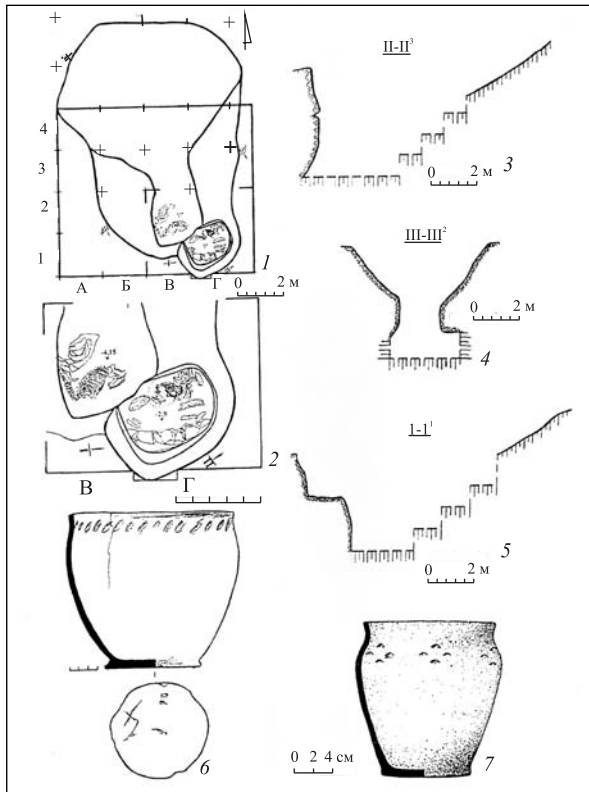

Рис. 1. Гірнична виробка 1 копальні Червоне озеро IV

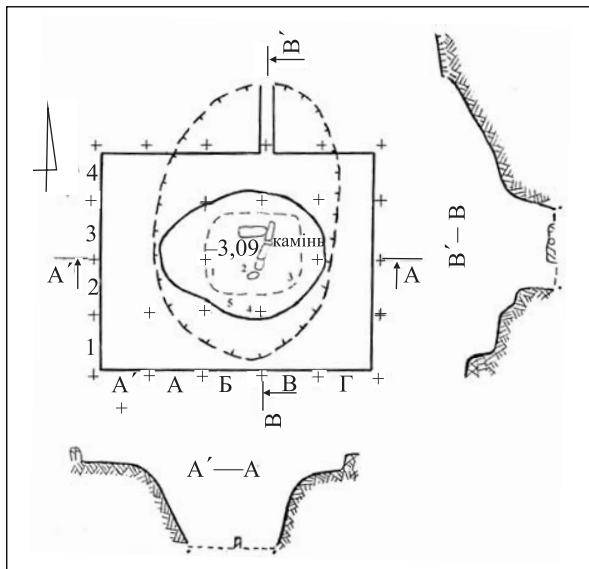

Рис. 2. Гірнична виробка 2 копальні Червоне озеро IV

сама, як і ширина південної стінки шурфу, що, можливо, змінюється з глибиною.

У західній та східній стінках шурфу, з глибини 3,8 та 4,2 м відповідно, також простежено підроблений обшир (штреки) (рис. 1, 1, 4). Їх розміри визначити поки що неможливо через обмежений обсяг виконаних тут робіт. Привертають увагу похилість покрівлі західного штреку й горизонтальність східного. Є підстави вважати, що гірнична виробка 1 та розташована по-

ряд гірнична виробка 2 були з'єднані західним штреком.

Небезпека обвалу покрівлі та стінок виробки, що виникла через відсутність кріплень, змусила припинити дослідження виробки 1 копальні Червоне озеро IV до організації тут безпечніших умов праці.

Характер знахідок, виявлених у заповненні виробки 1 копальні Червоне озеро IV («свіжий» скелет ВРХ на перекритті устя похилого стовбура шахти, залізні штирі, монета, датована 1931 р., а також свідчення у звітній документації про геологорозвідувальні роботи, які вела тут у 1934 р. геолог С.І. Євсєєва), дає змогу ідентифікувати похилий стовбур, виявлений у південній стінці, з похилою геологорозвідувальною шахтою 1934 р., пройденою за падінням порід, згідно зі звітними даними, на глибину 34 м (Євсєєва 1939).

Однак виявлене у гірничій виробці 1 поховання давнього рудокопа дає змогу говорити про її давнє походження (рис. 1, 1, 2) (Бровендер 2005, с. 16—17). Очевидно, геологи в 1930-х рр. провели пошукові роботи на ділянках, які розробляли в давнину, при цьому частково порушили давні гірничі виробки.

Пох. 1 виявлено в південній частині вертикального шахтного стовбура гірничої виробки 1, у своєрідній «кишені», заглибленій у корінну породу на глибину 2,7 м. Розмір могильної ями $2,15 \times 1,3$ м (рис. 2, 2).

На дні ями, в межах імітованої кам'яної скрині у вигляді поєднаних під прямим кутом двох стінок із брил мідистого пісковика, що примикали до північної стінки ями, знайдено скелет людини. Похований лежав у зігнаній позі, на лівому боці, головою на південь—схід—схід. За спиною, біля черепа, лежала горшкоподібна посудина. Її слабопрофільовану шийку по периметру орнаментовано вдавленнями палички. На зовнішній стороні денця — зображення у вигляді солярного знака (рис. 1, 6). На поверхні посудини зберігся червоний ангоб. Перед обличчям похованого — ребро тварини. Погана збереженість ребра тварини не дає змоги виконати трасологічний аналіз. Привертає увагу той факт, що в посудині містилися шматочки збагаченої мідної руди, а ребро тварини дуже нагадує кістяні знаряддя, масово знайдені на техногенній ділянці копальні Червоне озеро I (Бровендер 2007).

Похований лежав під потужним кам'яним закладом, на поверхні якого було виявлено керамічну посудину горшкоподібної форми, орнаментовану по тулубу трикутними вдавленнями. Компактно розташовані трикутники немов помічають кути ромбів. Тут також виявлено скупчення кісток жертвних тварин. Похо-

вальний обряд і характер кераміки свідчать про належність похованого до носіїв бережнівсько-маївської зрубної культури (Бровендер 2005, с. 17; Brovender, Gajko 2003, р. 613).

У Київській радіовуглецевій лабораторії Інституту геохімії та навколишнього середовища НАН України (аналітик М.М. Ковалюх) проведено відповідний аналіз кісток похованого. За вірогідності в одну сигму діапазон дат становить 1685—1527 рр. до н. е., а за вірогідності в дві сигми — 1851—1459 рр. до н. е. (Бровендер 2005, с. 17).

Гірнична виробка 2. Розташована за 5 м на південний захід від гірничої виробки 1. Зафіксована за воронкоподібною западиною овальної форми, орієнтована вздовж лінії північ—південь. Розмір западини — $10 \times 6,6$ м (рис. 2), глибина відносно південно-західного кута розкопу, прийнятого за $P(0)$, — 0,77 м.

У межах зафіксованої площі виробки було закладено розкоп загальною площею 80 м^2 . Виїмку ґрунту здійснювали за корінними породами пісковика, що конусоподібно звужувались углиб. У північній частині виробки простежено похиле падіння пласта пісковика, в інших частинах — круте. Виїмку заповнення виробки, представленого червоною глиною, здійснювали на глибину 3,09 м від $P(0)$. У південній стінці виробки 2 зафіксовано дві сходинки. Розміри верхньої сходинки $2,0 \times 0,3$, нижньої — $0,7 \times 0,5$ м.

У заповненні виробки 2, в районі її південної стіни, виявлено поховання п'яти дрібних парнокопитних, можливо, офірованих тварин.

На глибині 2,8 м від $P(0)$ у центральній частині вертикального стовбура виробки 2 зафіксовано великі брили пісковика.

У північній стіні виробки, представлений потужними брилами корінної породи, на глибині 2,7 м простежено підроблений обшир (штрек?). Роботи тут було припинено до організації безпечних умов праці.

Є підстави припускати, що компактно розташовані на гребені міденосного пасма гірничі виробки поєднувались між собою горизонтальними штреками на рівні простежених прожилок окисної мідної руди (малахіту, азуриту). Штреки зафіксовано в досліджених виробках (1 та 2). Оскільки корінні породи мали інтенсивну природну тріщинуватість, довгі штреки були небезпечні через підвищення з глибиною гірничого тиску. Крім того, як вважається, виїмку мідної руди здійснювали не одночасно на всіх виробках, а послідовно. Відпрацьований стовбур засипали через штрек пустою гірничою масою. Її сліди простежено нами в двох виробках. Крім того, штреки забезпечували вентиляцію підземних виробок і сполучення між

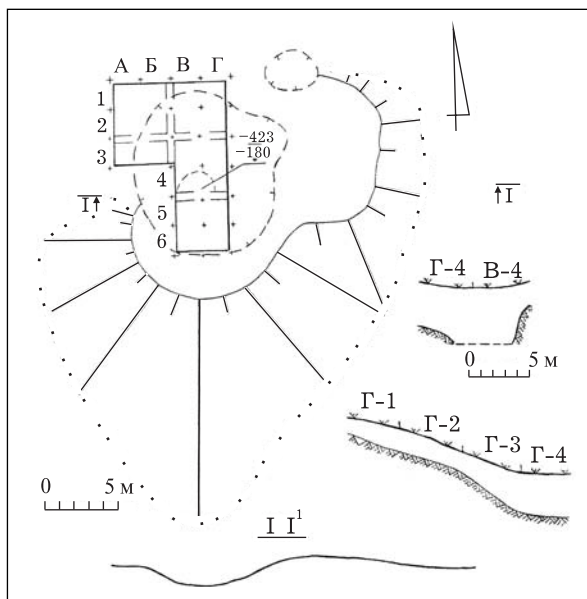

Рис. 3. Гірничі виробки 3 копалині Червоне озеро IV

ними. Отже, в небезпечних геологічних умовах Донбасу давні рудокони знайшли оптимальний шлях технології видобутку мідних руд — компактно розташовані гірничі виробки у вигляді шахтних стовбурів поєднувались між собою горизонтальними штреками. Можливо, видобуток мідних руд здійснювали кількома ярусами, однак обсяг проведених тут археологічних робіт не дає підстав для подібних тверджень.

Гірничі виробки 3. Розташована на 35 м південніше гірничої виробки 1, на схилі міденосного пасма. Як і решту виробок, її простежено за характерним заглибленням овальної форми розміром 18×22 м, завглибшки близько 2,3 м та потужним викидом породи, що дугоподібно оточував виробку зі сходу, півдня та південного сходу (рис. 3). Основний відвал було сформовано в південній частині виробки 3. На поверхні відвалу знайдено шматочки окисної мідної руди.

Розкопками було досліджено ділянку площею 72 м^2 . Виїмку заповнення здійснювали до корінних порід — пісковика. З другого штика заповнення виробки до глибини 1,1 м виявлено побутове сміття XX ст., а також гільзи та снаряди часів Другої світової війни.

З глибини 1,8 м від поверхні (4,23 м від $P(0)$) чітко зафіксовано пляму вертикального стовбура шахти діаметром близько 4 м. На цьому рівні роботи було припинено до організації безпечніших умов праці.

Головною проблемою, з якою ми зіткнулися під час дослідження гірничих виробок копалині Червоне озеро IV, була організація техніки безпеки праці. Без існування належних умов їх повне наукове вивчення неможливе. Для розв'язання цієї проблеми колективом із пред-

ставників археологічної та гірничої наук було вжито відповідних заходів. Вважається, що реалізація таких умов дасть змогу в майбутньому продовжити дослідження давніх підземних споруд. Підходи до проекту розкриття та закріплення давніх гірничих виробок копальні Червоне озеро IV розроблено на кафедрі будівельних геотехнологій та гірничих споруд Донбаського державного технічного університету (професори Г.Г. Литвинський та Г.І. Гайко) (Гайко, Мікось, Хмура, Бровендер, Кінаш 2005, с. 30—34).

Висновки. Аналіз мінерального та хімічного складу руд із копальні Червоне озеро IV, а також шлаку з поселення Червоне озеро-3, розташованого біля копальні, дав змогу Ю.П. Шубіну дійти висновку, що давнє населення Картамишу здійснювало видобуток та переробку саме сульфідної мідної руди, вміст міді в якій сягав 80 % (Шубин 2005, с. 176—178). На користь цього висновку свідчать знахідки на поселенні Червоне озеро-3 шматочків халькозину (мінералу первинних сульфідних мідних руд), а також підвищений вміст сірки в металургійних шлаках. Очевидно, давнє населення використовувало й окисні мідні руди, однак вони, як вважається, відігравали вторинну роль, оскільки лише в багатих окисних рудах вміст міді сягає 10—15 %. Про можливість використання у давнину легкоплавких окисних мідних руд, тугоплавких, багатих сульфідних руд, а також суміші із різних типів руд зазначають російські дослідники (Саврасов, Кашкаров та ін. 2005). Для підтвердження цієї гіпо-

тези необхідні подальші глибокі природничо-наукові дослідження.

Загальний аналіз джерельної бази Картамиського археологічного мікрорайону дає змогу припустити можливість видобутку давнім населенням Червоного озера-3 первинних сульфідних мідних руд підземним способом на копальні Червоне озеро IV. Це засвідчують матеріали поселення, що зберігають риси покровсько-мосоловської зрубної культури (ПМЗК) — відсутність каменю в житлобудуванні (будівля 2), використання керамічних ливарних форм, наявність у керамічному комплексі кераміки ранньої ПМЗК (Бровендер 2006). Можливо, й підземний спосіб видобутку мідної руди — також прояв покровсько-мосоловської технологічної традиції, виразно представленій на Каргалинському гірничо-металургійному комплексі ПМЗК на Південному Уралі (Каргалы 2002; Черных, Антипина, Кузьминых, Лебедева 2005).

Кар'єрний спосіб видобутку руди, сліди якого широко представлені в Донецькому гірничо-металургійному центрі, можливо, пов'язаний з пізнішими етапами розвитку бережнівсько-маївської зрубної культури. На Каргалах, на міднорудній базі, яку розробляло населення ПМЗК (Отрощенко 2000), гірничих виробок кар'єрного типу не виявлено. Подальші дослідження комплексу пам'яток Картамиського археологічного мікрорайону, насамперед давніх копалень, дадуть змогу отримати додаткові свідчення щодо побутування різних способів видобутку мідних руд.

Бровендер Ю.М. Картамышский производственный комплекс Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы (некоторые итоги исследований) // Проблемы гірничої археології: Матеріали II Міжнар. картамышського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2005. — С. 11—30.

Бровендер Ю.М. Производственный комплекс поселения Червонэ озеро-3 Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы: Исторические и футурологические аспекты развития горного дела // Сб. науч. тр. — Алчевск, 2005. — С. 125—162.

Бровендер Ю.М. Производственная постройка 2 поселения эпохи бронзы Червонэ озеро-3 // Археология восточно-европейской лесостепи. — Воронеж, 2006. — Вып. 20. — С. 129—145.

Бровендер Ю.М. Техногенный участок рудника Червонэ озеро I Картамышского археологического микрорайона (некоторые итоги исследований) // Проблемы гірничої археології: Матеріали V Міжнар. Картамышського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2007. — С. 33—68.

Бровендер Ю.М., Отрощенко В.В. Картамышский археологический микрорайон памятников эпохи бронзы Донецкого горно-металлургического центра (некоторые итоги и перспективы исследований) // Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований). — Киев; Воронеж, 2002. — С. 4—15.

Бровендер Ю.М., Гайко Г.І., Шубін Ю.П. Геологічні та технологічні особливості розробки мідних руд в стародавніх копальнях Картамиша // Проблемы гірничої археології: Матеріали II Міжнар. картамышського польового археол. семінару. — Алчевськ: ДонДТУ, 2005. — С. 47—51.

Гайко Г.І., Мікось Т., Хмура Я., Бровендер Ю.М., Кінаш Р.І. Дивовижний світ давнього гірництва. — Алчевськ, 2005.

Грабянский В.В., Эдельман А.М. Медистые песчаники Донбасса // Рудоносность Русской платформы. — М., 1965. — С. 75—78.

Есеева С.И. Пермские отложения Донецкого бассейна. — К., 1939. — Т. 1—2. — Фонды ПГО «Донбассгеология». — № 167/2. — 310 с.

- Каргалы.* — М., 2002. — Т. 1.
- Лурье А.М., Краснопецева Г.Н.* Меденосность нижнепермских отложений Донбасса. — М., 1969.
- Отрощенко В.В.* О культурах срубной общности // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы европейской степи и лесостепи: Материалы междунар. конф. — Воронеж, 2000. — С. 10—14.
- Пряхин А.Д., Отрощенко В.В., Саврасов А.С., Бровендер Ю.М.* Основные итоги работы украинско-российской археологической экспедиции по изучению Картамышского рудопоявления в Донбассе // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы европейской степи и лесостепи: Материалы междунар. конф. — Воронеж, 2000. — С. 102—103.
- Пряхин А.Д., Отрощенко В.В., Саврасов А.С., Бровендер Ю.М.* Некоторые результаты исследований Украинско-российской экспедиции на Картамышском рудопоявлении Луганской области Украины // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 2003. — Вып. 17. — С. 102—117.
- Саврасов А.С., Кашикар В.М., Владимиров Г.О., Терехов В.А., Румянцев Н.А.* Исследование химического и фазового состава медной руды и медьсодержащих шлаков эпохи бронзы из Восточной Украины // Проблемы гірничої археології: Матеріали II Міжнар. картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2005. — С. 268—278.
- Черных Е.Н., Антипина Е.Е., Кузьминых С.В., Лебедева Е.Ю.* Новейшие исследования на Каргалах: сезон 2002 года // Проблемы гірничої археології: Матеріали II Міжнар. картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2005. — С. 283—292.
- Шубин Ю.П.* Предварительные результаты изучения археологических шлаков медеплавильного производства Бахмутской котловины Донбасса // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела: Сб. науч. тр. — Алчевск, 2005. — С. 176—178.
- Brovender Yu., Gajko G.* Ancient Mines in East Ukraine // Proceedings of the School of Underground Mining 2003. — Krasow, 2003. — P. 609—615.

Одержано 10.06.2008

Ю.М. Бровендер

РУДНИК ЧЕРВОНЭ ОЗЕРО IV КАРТАМЫШСКОГО ГОРНО-МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ЭПОХИ БРОНЗЫ

В статье представлены результаты исследования рудника Червонэ озеро IV — одного из составляющих комплекс памятников Картамышского археологического микрорайона, расположенного на территории эпонимного рудопоявления Донбасса. Впервые в Украине усилиями специалистов-археологов, геологов и геотехнологов положено начало исследованиям горных выработок подземного типа, функционирование которых автор связывает с эпохой бронзы.

Yu.M. Brovender

CHERVONE OZERO-IV MINE OF KARTAMYSHSKE MINING AND METALLURGICAL SITE OF THE BRONZE AGE

The article deals with the results of the research in Chervone Ozero-IV mine, one of the components of Kartamysh archaeological sites microregion situated on the territory of eponymous ore show in Donetsk basin. For the first time in Ukraine the underground mining research has been started by such specialists as archaeologists, geologists, and geotechnologists. The functioning of the sites the author refers to the Bronze Age.

До історії стародавнього виробництва

Д.П. Недопако

ЗАЛІЗНІ НАКОНЕЧНИКИ СТІЛ (технологічний аспект)

Наведено результати структурних досліджень залізних наконечників стріл різних типів із поселення VIII—X ст. н. е. біля с. Рухотин Чернівецької обл.

Залізні наконечники стріл разом із бронзовими трапляються вже в кімерійський час (Археологія ... 1971, с. 14; Клочко 2006, с. 277).

У скіфських похованнях залізні наконечники знаходять разом із бронзовими, однак вони так і не змогли створити конкуренцію останнім (Черненко 1981, с. 145—150). Це пояснюється значно більшою технологічністю бронзи: досить низька температура плавлення, можливість використання відходів і бронзового лому для переплавки та одночасного відливання значної кількості виробів.

Лук та стріли зберігали своє значення до XVII ст., оскільки мали перевагу в швидкострільності перед тогочасною вогнепальною зброєю. Вправний лучник міг випустити 10—12 стріл за хвилину, що було недосяжним для вогнепальної зброї того часу (Медведев 1966, с. 34). Незважаючи на знахідки залізних наконечників стріл на скіфських пам'ятках, технологію їх виготовлення вивчено мало через значне окиснення заліза. Однак кілька залізних наконечників стріл зі скіфських пам'яток було досліджено технологічно. Наконечник стріли з селища IV—III ст. до н. е. Велика Богданівка було відковано з кричного заліза низької якості (Шрамко и др. 1963, с. 36—57). Наконечник стріли зі скіфського Мотронинського городища (кінець VII — перша чверть VI ст. до н. е.) сильно кородований, але на невеликій ділянці вдалося дослідити структуру металу. Наконечник було виготовлено з нерівномірно науглецьованої сталі (Недопако 2001, с. 143).

Дослідження Г.О. Вознесенською 12 залізних наконечників із розкопок міст Чернігівсько-Сіверської землі показали, що під час їх виготовлення застосовували різні технології. Зі сталі та за технологією цементації виготовлено по три наконечники, чотири відковано з кричного заліза, по одному — з пакетного металу та на-

углецьованого заліза (Вознесенская, Коваленко 1985, с. 95—109).

Дослідження семи залізних наконечників стріл зі слов'янського городища VIII—X ст. Горналь Курської обл. виявили чотири наконечники з кричного заліза та м'якої, нерівномірно науглецьованої сталі, по одному було виготовлено за технологією наварки сталеві смуги на залізну поверхню та з використанням технології пакетування (Вознесенська 1979, с. 70—76).

З городища Монастирьок на Середньому Подніпров'ї вивчено два залізні наконечники стріл, відковані із кричного заліза зі слідами перліту, один наконечник було виготовлено з погано прокованих шматочків заліза, в другому зерна деформовані, тобто можливе зміцнення холодним наклепом (Гопак 1982, с. 100—106).

Десять залізних наконечників стріл X—XI ст. із пам'яток уличів дослідив В.Д. Гопак (Гопак, Хавлюк 1973, с. 34). З восьми черешкових наконечників сім було відковано з кричного заліза, один — із маловуглецевої сталі. З двох втулкових наконечників один залізний, інший — із вуглецевої сталі.

З давньоруського Києва Г.О. Вознесенська в різні часи дослідила шість та один залізні наконечники. Шість наконечників відковано з кричного заліза або маловуглецевої сталі (Вознесенская 1981, с. 275—277). Ще один наконечник виготовлено з кричного заліза з великим вмістом неметалевих включень (Вознесенская, Паньков 2004, с. 62).

Певну кількість залізних наконечників стріл з інших давньоруських міст було досліджено технологічно. П'ять наконечників з давньоруського Ізяславля переважно виготовлено з кричного заліза та м'якої сталі (Вознесенська 1996, с. 127). Наконечник стріли з давньоруського Витачева відковано з кричного заліза (Горнікова, Недопако 2007, с. 87—89). З трьох наконечників стріл із розкопок на давньоруських

© Д.П. НЕДОПАКО, 2008

городищах Чучин та Іван два виготовлено з середньовуглецевої сталі без зміцнювальної обробки, а один було загартовано (Блажевич, Недопако, Пролеева 1985, с. 116—118).

Навіть поверхневий аналіз наведених результатів структурних досліджень показує, що міцнісними характеристикам наконечників стріл приділяли значну увагу, застосовуючи різні зміцнювальні технології.

Як впливає з наведених результатів досліджень залізних наконечників стріл різних часів, дані щодо технології їх виготовлення отримано з невеликої вибірки предметів. Навіть за наявності значної кількості наконечників у матеріалах розкопок отримати вірогідні дані стосовно їх технологічних особливостей досить важко, зважаючи на значну корозію. Для отримання вірогідних даних щодо технології виготовлення залізних наконечників бажано дослідити значну колекцію артефактів.

З огляду на це залізні наконечники стріл із Рухотина є прекрасним джерелом для технологічних досліджень. У колекції залізних виробів із поселення VIII—X ст. н. е. Рухотин Чернівецької обл. налічується 88 наконечників доброї збереженості. За способом кріплення наконечника на древку шість стріл є втульчастими, решта — черешковими. Така статистика відповідає даним, наведеним А.Ф. Медведевим, згідно з якою на території Русі втульчасті наконечники стріл були дуже мало поширені (Медведев 1966, с. 54).

Розміри наконечників коливаються в досить широких межах. Загальна довжина черешкових наконечників 60—125, втульчастих — 55—110 мм.

За формою поперечного перерізу 76 наконечників є плоскими і нагадують листок верби. Два з 12 трилопатевих наконечників мають на лопатях отвори. Стріли з отворами на лопатях під час польоту давали шиплячий звук, що створювало психологічний вплив на ворога. Крім того, така стріла в польоті оберталась навколо своєї осі й глибоко врзалася в тіло, розриваючи тканини в багатьох напрямках (Овсянников 1981, с. 134). Не можна виключати й запалювальне використання таких стріл, які могли нести в отворах палаючу ганчірку.

А.Ф. Медведев визначає стріли з гострими шипами як зброю для стрільби по незахищених частинах тіла. Шип заважав безболісно вилучити стрілу з тіла. Крім того, в Західній Європі наконечники з шипами використовували як запалювальні. Шипи чіплялись за дах і не падали на землю, палаюча ганчірка зумовлювала пожежу на даху (Медведев 1966, с. 56).

У колекції наконечників стріл із Рухотина вирізняється втульчастий наконечник з одним

шипом дуже вишуканої форми завдяки спіральній частині між вістрям та втулкою.

Для структурних досліджень із колекції відібрано 39 найбільш збережених наконечників. Оскільки досліджували лише перо наконечника, матеріали було згруповано за формою пера. 28 наконечників плоскі, за формою нагадують видовжений листок дерева. Переважна більшість наконечників — черешкові і лише три — втульчасті. До цієї групи віднесено і втульчастий наконечник із шипом та витим стрижнем. Один наконечник представлено лише пером, частина, що насаджувалась на древко, втрачена. Десять наконечників трилопатевої, грановані, лише один з них — втульчастий.

Практично всі черешкові наконечники мають упор, що фіксував наконечник на древку в повздовжньому напрямку. В багатьох випадках упор виконано у вигляді виступаючого кільця на черешку, іноді його сформовано як виступ на переході від черешка до пера стріли. Зразки для аналізів вирізали з пера наконечника практично на всю ширину пера.

Плоскі наконечники стріл

Ан. 1242. Шлакових включень дуже мало. Структура феритно-перлітна, вміст вуглецю — близько 0,5 %. Мікротвердість 221—254 кг/мм².

Наконечник відковано з нерівномірно науглецьованої сталі.

Ан. 1245. Метал містить кілька великих витягнутих шлакових включень. Структура крупнозернистого фериту з витягнутими зернами. Мікротвердість 254—274 кг/мм².

Наконечник відковано з кричного заліза, різальну частину зміцнено холодним наклепом.

Ан. 1247. Наконечник має кільцевий упор та невиразне ребро жорсткості в центрі пера. Метал містить середню кількість шлакових включень, структура дрібнозерниста феритна, мікротвердість 206 кг/мм². З одного боку шліфа міститься феритно-перлітна зона з максимальним вмістом вуглецю 0,6 % на вістрі різального краю; мікротвердість 254 кг/мм², вглиб різального краю вміст вуглецю зменшується.

Наконечник виготовлено з кричного заліза з подальшою цементацією різальної кромки.

Ан. 1250. Наконечник має кільцевий упор та невиразне ребро жорсткості в центрі пера. Метал забруднено шлаковими включеннями. Структура феритна, мікротвердість 221 кг/мм², усередині зразка виявлено рештки вуглецевої зони мікротвердістю 322 кг/мм² з вмістом вуглецю 0,6—0,7 %. Наконечник відковано з кричного заліза і, мабуть, було піддано цементації, але на вістрі шар цементації знищено, можливо, дією вогню. Можливе використання сирцевої сталі.

Ан. 1252. Наконечник має кільцевий упор. Метал сильно засмічено шлаковими включеннями. Структура суто феритна, мікротвердість 193 кг/мм².

Наконечник відковано з кричного заліза з великою кількістю шлаків.

Ан. 1253. Наконечник має східчастий упор, ударний кінець заокруглений. Основна структура феритна, мікротвердість 221 кг/мм², на ребрі зафіксовано смугу дуже дрібнозернистого перліту з вмістом вуглецю 0,6 % та мікротвердістю 236 кг/мм². Шлакові включення витягнуті, точкові.

Наконечник виготовлено з кричного заліза середньої якості з подальшою цементацією різальної кромки.

Ан. 1254. Наконечник має кільцевий упор та невиразне ребро жорсткості посередині. Метал забруднено шлаковими включеннями, має феритну структуру мікротвердістю 170 кг/мм².

Наконечник виготовлено з кричного заліза.

Ан. 1256. Наконечник має східчастий упор та невиразне ребро жорсткості посередині пера. Метал містить середню кількість шлакових включень. Після травлення простежено два шви — поздовжній та поперечний, розташований у частині шліфа, протилежній різальній кромці. Структура має дві зони: на одній поверхні різальної кромки — чистий ферит мікротвердістю 181 кг/мм², на протилежній — зона феритоперліту з максимальним вмістом вуглецю 0,5—0,6 % та мікротвердістю 254—274 кг/мм². На різальній частині наконечника наявні деформовані зерна.

Наконечник, імовірно, виготовлено з відходів виробництва. Різальну частину було зміцнено холодним наклепом.

Ан. 1258. Наконечник із затупленою ударною частиною, без упору. Метал містить невелику кількість шлакових включень, структура дрібнозернистого фериту, мікротвердість 206 кг/мм².

Наконечник відковано з кричного заліза.

Ан. 1262. Наконечник має східчастий упор. Метал досить чистий. Структура феритна з досить високою, як для фериту, твердістю — 221—254 кг/мм². Наконечник відковано з якісного кричного заліза.

Ан. 1263. Наконечник має східчастий упор. Метал здебільшого чистий щодо вмісту шлаків. Структура складається з феритної частини мікротвердістю 274 кг/мм² та перлітної з максимальним вмістом вуглецю 0,6 % і мікротвердістю 274 кг/мм². Вміст вуглецю від вістря різальної кромки углиб зразка зменшується. На вістрі леза виявлено сильно деформовані зерна.

Наконечник відковано з кричного заліза, зміцнено однобічною цементацією ребра та холодним наклепом.

Ан. 1264. Наконечник з кільцевим упором. Метал чистий з поодинокими шлаковими включеннями. Основна структура феритно-перлітна, мікротвердість 254—322 кг/мм², на краях зразка вміст вуглецю максимальний — 0,6 %, до центру трохи зменшується. На структурі простежено незначну деформацію зерен.

Наконечник відковано з кричного заліза з подальшою майже наскрізною цементацією, твердість структури підвищено завдяки холодній деформації.

Ан. 1265. Наконечник з кільцевим упором. Перо широке, на вістрі переходить у більш вузьке, тупе. Метал середньої чистоти, містить кілька витягнутих та поодиноких точкових шлакових включень. Структура суто феритна, мікротвердість 206 кг/мм².

Наконечник виготовлено з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1266. Наконечник має кільцевий упор та невиразне ребро жорсткості посередині пера. Метал містить велику кількість шлакових включень великого розміру. Структура різнозернистого фериту, мікротвердість 254 кг/мм².

Наконечник відковано з кричного заліза невисокої якості.

Ан. 1267. Наконечник зі східчастим упором. Метал досить чистий, містить поодинокі округлі включення шлаків. Структура феритоперлітна з вмістом вуглецю близько 0,6 % та мікротвердістю 254 кг/мм².

Наконечник виготовлено з вуглецевої сталі високої якості.

Ан. 1268. Наконечник має кільцевий упор. Метал містить незначну кількість шлакових включень. Структура феритна, мікротвердість 221 кг/мм².

Наконечник виготовлено з кричного заліза високої якості.

Ан. 1269. Метал наконечника містить багато великих та витягнутих шлакових включень. Структура різнозернистого фериту, мікротвердість 254 кг/мм².

Наконечник виготовлено з кричного заліза невисокої якості.

Ан. 1270. Наконечник зігнутий, має кільцевий упор. Метал середньої чистоти за вмістом шлаків. Структура деформованих зерен фериту, мікротвердість 254 кг/мм².

Наконечник виготовлено з кричного заліза, деформацію зерен фериту зумовлено згинанням наконечника.

Ан. 1271. Наконечник з трубчастою зігнутою втулкою. Метал містить небагато точкових шлаків. Основна структура феритна, мікротвердість 206 кг/мм². На одній стороні шліфа виявлено смугу феритоперліту, мікротвердість 254 кг/мм².

Наконечник відковано з кричного заліза з подальшою однобічною цементациєю ребра.

Ан. 1272. Наконечник має кільцевий упор та невиразне ребро жорсткості у центрі пера. Метал містить дуже мало шлакових включень. На шліфі після травлення виявлено кілька зварних швів. По всій площині шліфа структура ферито-перлітна з вмістом вуглецю приблизно 0,6 %, мікротвердість 254 кг/мм².

Наконечник виготовлено з вуглецевої сталі високої якості. Як вихідний матеріал використано відходи попереднього виробництва.

Ан. 1273. Наконечник зі східчастим упором та невиразним ребром жорсткості у центрі пера. Метал містить мало шлакових включень. Основна структура феритно-перлітна з максимальним вмістом вуглецю 0,5—0,6 %, мікротвердість 221 кг/мм². Вміст вуглецю зменшується від однієї бічної поверхні пера до протилежної, де спостережено структуру чистого фериту.

Наконечник відковано з кричного заліза високої якості з подальшою майже наскрізною цементациєю.

Ан. 1274. Наконечник з кільцевим упором. Метал містить значну кількість шлакових включень. Структура різнозернистого фериту, мікротвердість 206—221 кг/мм².

Наконечник відковано з кричного заліза високої якості.

Ан. 1275. Наконечник з кільцевим упором. Метал містить дуже мало шлакових включень. Структура практично перлітна, вміст вуглецю становить близько 0,7 %, мікротвердість — 274 кг/мм².

Наконечник виготовлено з якісної високоуглецевої сталі.

Ан. 1276. Наконечник зі східчастим упором. Структура різнозернистого фериту з незначною кількістю шлакових включень, мікротвердість 206—221 кг/мм².

Наконечник виготовлено з якісного кричного заліза.

Ан. 1277. Наконечник з трубчастою втулкою та «зубом» на вістрі. Метал містить середню кількість шлаків. Основна структура феритна, мікротвердість 206 кг/мм². На одному боці шліфа виявлено тонку смугу перліту.

Наконечник відковано з кричного заліза з подальшою незначною цементациєю бічної поверхні.

Ан. 1285. Наконечник із трубчастою втулкою. Метал переважно чистий, містить незначну кількість шлаків. На більшій частині шліфа структура перліту та ферито-перліту з максимальним вмістом вуглецю 0,6—0,7 %, мікротвердість 254 кг/мм². Вміст вуглецю зменшується від однієї бічної поверхні різальної час-

тини до протилежної, де залишається вузька смуга фериту, мікротвердість 170 кг/мм².

Наконечник виготовлено з якісного кричного заліза з подальшою майже наскрізною цементациєю.

Ан. 1286. Досить масивний наконечник з широким кільцевим упором. Метал чистий, містить поодинокі точкові шлакові включення. Основна структура феритна, мікротвердість 170 кг/мм². На одному боці шліфа виявлено смугу ферито-перліту з вмістом вуглецю 0,4 %, мікротвердість 206 кг/мм².

Наконечник відковано з якісного кричного заліза з подальшою цементациєю різальної кромки лопаті.

Ан. 1287. Масивний наконечник з широким пером. Метал переважно містить незначну кількість точкових шлакових включень. Основна структура феритна, мікротвердість 254 кг/мм², наявна незначна смуга ферито-перліту. На вістрі зерна сильно деформовані й мають досить високу твердість — 383 кг/мм².

Наконечник відковано з кричного заліза, зміцнення здійснено цементациєю ребра та холодним наклепом.

Ан. 1288. Фрагмент наконечника. Метал містить середню кількість витягнутих шлакових включень. Структура фериту, мікротвердість 274—322 кг/мм².

Наконечник відковано з кричного заліза середньої якості.

Загальна технологічна картина плоских наконечників стріл виглядає так. За кількістю неметалевих включень плоскі наконечники здебільшого виготовлено з досить якісного матеріалу. З 29 екземплярів лише 5 (17,2 %) мають високий вміст шлакових включень. Більшість наконечників (58,6 %) виготовлено з чистого щодо шлакових включень металу.

Суто залізні наконечники становлять 37,9 %, сталеві — 17,2 %. Отже, залізо та сталь були основними матеріалами для виготовлення листоподібних наконечників. Ще 11 наконечників зміцнювали за допомогою поверхневої цементациї різальної кромки лопатей.

У двох випадках використано технологію пакування, причому розташування зварних швів засвідчує вторинне використання матеріалу.

Трилопатеві та чотиригранні наконечники стріл

Всі наконечники цього черешкового типу.

Ан. 1243. Наконечник трилопатевий, на трьох лопатях ближче до черешка зроблено три отвори. Метал дуже чистий за наявності поодиноких точкових включень шлаків. На мікрошліфі з пера наконечника чітко простежено

тонкий зварний шов, що не доходить до вістря лопаті. Структура переважно феритна. З одного боку шва виявлено феритні зерна великого розміру, мікротвердість 115 кг/мм². Спостережено незначну деформованість зерен фериту. З іншого боку структура фериту дрібнозерниста, мікротвердість 221 кг/мм², містить незначну кількість перліту.

Наконечник виготовлено з кричного заліза високої якості, заготовку для виробу формували згинанням навпіл залізної смужки.

Ан. 1244. Тригранний наконечник стріли. Метал містить поодинокі точкові включення шлаків. Основна структура феритна, мікротвердість 122 кг/мм², по краю ребра розташована феритно-перлітна зона з вмістом вуглецю 0,3—0,4 %, мікротвердість 181 кг/мм². Кількість вуглецю ребра лопаті до його середини дещо зменшується.

Наконечник відковано з кричного заліза високої якості з подальшою цементацією вістря.

Ан. 1246. Тригранний наконечник стріли. Метал містить багато точкових та більших шлакових включень. Структура феритна, мікротвердість 125—143 кг/мм².

Наконечник виготовлено з кричного заліза невисокої якості.

Ан. 1248. Трилопатовий наконечник. На одній із лопатей спостережено слід від отвору, інші лопаті зруйновано корозією. Метал містить багато витягнутих та точкових включень шлаків. Посередині шліфа виявлено зону феритоперліту з максимальним вмістом вуглецю 0,6—0,7 %, мікротвердість 221 кг/мм². По краях зразка спостережено зону чистого фериту, мікротвердість 221 кг/мм².

Наконечник відковано зі сталеві заготовки невисокої якості, по краях пера здійснено зневуглицювання матеріалу.

Ан. 1249. Тригранний наконечник. Метал містить середню кількість шлакових включень, основна структура — дрібнозернистий ферит, мікротвердість 206 кг/мм². Всередині шліфа виявлено незначну зону феритоперліту.

Наконечник виготовлено з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1251. Тригранний наконечник. Метал середньої чистоти за вмістом шлаків. Структура переважно феритно-перлітна з нерівномірним розподілом вуглецю, мікротвердість 221 кг/мм². Виявлено невелику зону фериту мікротвердістю 151 кг/мм².

Наконечник відковано з нерівномірно навуглицьованої кричної заготовки.

Ан. 1255. Тригранний наконечник. Метал містить дуже велику кількість точкових включень шлаку. Структура феритна, мікротвердість 135 кг/мм².

Наконечник відковано з кричного заліза поганої якості.

Ан. 1257. Тригранний наконечник. За вмістом шлаків метал середньої чистоти. Вздовж осі зразка простежено тонкий зварний шов. Структура мартенситна, мікротвердість 724 кг/мм². Наконечник виготовлено зі сталеві заготовки з подальшим гартуванням.

Ан. 1259. Чотиригранний наконечник. Метал містить поодинокі точкові шлакові включення. Структура — переважно дрібнозернистий ферит, мікротвердість 170 кг/мм².

Наконечник відковано з кричного заліза високої якості.

Ан. 1260. Тригранний наконечник. Метал містить незначну кількість шлакових включень. Структура феритна, крупнозерниста, мікротвердість 151—170 кг/мм².

Наконечник відковано з якісної заготовки кричного заліза.

Ан. 1270. Трилопатовий наконечник. Метал містить середню кількість шлакових включень. Структура феритна, мікротвердість 254 кг/мм². Виявлено деформацію феритних зерен.

Наконечник виготовлено з кричного заліза середньої якості. Сам наконечник було зігнуто, що призвело до деформації зерен фериту та його підвищеної твердості.

За вмістом шлакових включень досліджену групу наконечників можна схарактеризувати так. По 30 % наконечників виготовлено з металу з великим та середнім вмістом шлакових включень. Решту 40 % наконечників відковано з якісного матеріалу з незначним вмістом включень. Отже, переважну більшість наконечників виготовлено з якісного матеріалу.

Залізні та суто сталеві наконечники становлять по 30 %. В одному випадку використовували пакетну заготовку. В двох випадках як зміцнювальну технологію застосували цементацію різальної кромки пера. Наконечник ан. 1257 вирізняється наявністю структури гартування та високою твердістю (724 кг/мм²). У жодному випадку для зміцнення не використано технології холодного наклепу.

Порівняльні дані за технологічними схемами виготовлення наконечників обох типів

Вироби	Пласкі, %	Об'ємні, %
Залізні	34	40
Сталеві	17	30
Залізо + цементация	24	20
Залізо + холодний наклеп	10	0
Залізо + цементация + холодний наклеп	13	0
Термообробка	0	10

Якщо порівняти технологічні характеристики плоских та трилопатевих і гранованих наконечників (останні два типи наконечників для зручності назвемо «об'ємними»), отримаємо таку картину. За кількістю шлакових включень (невелика та середня кількість включень) обидві групи близькі (70 та 82 %).

Згідно з даними таблиці, відсоток суто залізних наконечників обох типів досить близький. Проте відсоток об'ємних сталевих наконечників утричі вищий. Відсоток цементованих плоских наконечників вдвічі вищий, ніж об'ємних. Під час виготовлення плоских наконечників досить часто використовували холодний наклеп пера. Особливо слід відзначити процес термообробки, застосований під час виготовлення одного з об'ємних наконечників.

Отже, для виготовлення залізних наконечників стріл рухотинські ковалі використовували досить якісний матеріал. Для зміцнення наконечників застосовували широкий спектр технологій: цементацію, холодний наклеп, сталь. Проте 35 % наконечників є суцільно-залізними з досить низькою твердістю. Гартування відзначено лише в одному випадку. Щодо наявності холоднодеформованих структур в деяких зразках можна розглядати причину їх виникнення, не як цілеспрямовану операцію для зміцнення робочих частин наконечників, а як порушення температурного режиму кування. Маючи до-

сить невелику товщину, різальна кромка пера швидко остигала, і ковальська обробка завершувалася вже на охолодженому металі.

Зважаючи на різноманітність форм, розмірів та ретельну обробку досліджених наконечників, можна припустити наявність на рухотинському поселенні спеціалізованої майстерні з виробництва залізних наконечників стріл. Як справедливо зазначав Б.О. Колчин, «изготовление сложных профилированных стрел требовало высокого профессионализма и особого инструмента. Это возможно лишь при специализированном производстве» (Рыбаков 1953, с. 144).

З огляду на досить високу якість матеріалу, з якого виготовлено стріли, можна припустити, що ковалі спеціалізованого центру з виготовлення наконечників стріл користувались переважно якісною сировиною, можливо, доставленою зі спеціальних залізодобувних осередків.

І ще одне зауваження. Характеризуючи залізні наконечники стріл, А.Ф. Медведев визначив масу залізного наконечника 40—50 г (Медведев 1966, с. 51). Однак за результатами нашого дослідження маса плоского залізного наконечника завдовжки 80 мм становить 7,5 г.

Висловлюємо щирі вдячності старшому науковому співробітнику ІА НАН України Л.П. Михайлині за надання колекції для дослідження.

Археологія Української РСР. — 1971. — Т. 2. — С. 14.

Блажевич Н.В., Недопако Д.П., Пролеева Я.Н. К вопросу о кузнечном производстве на городищах Иван и Чучин // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 116—118.

Вознесенская Г.А., Коваленко В.П. О технике кузнечного производства в городах Чернигово-Северской земли // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 95—109.

Вознесенская Г.О. Техника кузнечного производства у восточных славян в VIII—X вв. // СА. — 1979. — № 2. — С. 70

Вознесенская Г.А. Кузнечное ремесло // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 275—277.

Вознесенська Г.О., Паньков С.В. Техніко-технологічні особливості видобування і обробки заліза у Давньоруському Києві // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 62.

Вознесенська Г.О. Залізообробка на території південно-руських земель IX—XIII ст. // Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення Східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян та Київської Русі. — К., 1996. — С. 127.

Гопак В.Д. Залізні вироби VIII—X ст. з городища Монастирьок на Середньому Подніпров'ї // Археологія. — 1982. — № 39. — С. 100—106.

Гопак В.Д., Хавлюк П.І. Про технологію обробки заліза в уличів // Археологія. — 1973. — № 12. — С. 34.

Горнікова М.О., Недопако Д.П. Залізні вироби з Давньоруського Витачева // Археологія. — 2007. — № 3 — С. 86.

Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України. — К., 2006. — С. 277.

Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — 1953. — № 32. — С. 144.

Медведев А.Ф. Лук и стрелы, самострелы VIII—XIV вв. Археология СССР // САИ. — 1966. — Вып. Е 1-36. — С. 34.

Недопако Д.П. Технологические исследования железных изделий, найденных на Мотронинском городище // Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. Приложение 3. — Киев; Краков. — 2001. — С. 143.

Овсянников Б.Б. К вопросу о вооружении кочевников средневековой Тувы (по материалам раскопок могильника Аймырлыг // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии — Новосибирск, 1981. — С. 134.

Черненко Е.В. Скифские лучники. — К., 1981. — С. 101, 145—150.

Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.А. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии // СА. — 1963. — № 4 — С. 36—57.

Одержано 05.06.2008

Д.П. Недопако

ЖЕЛЕЗНЫЕ НАКОНЕЧНИКИ СТРЕЛ (технологический аспект)

В результате металлографических исследований железных наконечников стрел из поселения VIII—X вв. н. э. возле с. Рухотин Черновицкой обл. определены технологические схемы их изготовления, соотношение технологических схем в разных типах наконечников, а также сделано предположение о функционировании на Рухотинском поселении специализированного центра по производству наконечников стрел.

D.P. Nedopako

IRON ARROW-HEADS (technologic aspect)

The metallographic research of the metal arrow-heads from the 8th—10th cc. settlement near Rukhotyn village of Chernivtsi Oblast resulted in determination of technological schemes of their production, of correlation of technological schemes in various types of arrow-heads, as well as an assumption was made about existing of a specialized center for arrow-head production in Rukhotyn settlement.

І.А. Готун, О.А. Коваль, А.В. Петраускас

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ БОРТНИЦТВА ПІВНІЧНОЮ ЕКСПЕДИЦІЄЮ¹. Життя бджіл та сутність бортного промислу

Статтю з циклу публікацій про експериментальні студії Північної експедиції Інституту археології НАН України присвячено дослідкам із виготовлення аналогічних середньовічним (у стовбурах дерев та відокремлених) бортей, розведення бджіл та відтворення можливої форми рецепту питного меду давньоруського часу. У першій частині статті схарактеризовано бджолину сім'ю та бортний промисел як специфічну галузь господарської діяльності.

Про дослідження з експериментальної археології Північної експедиції ІА НАН України, що за організаційного та фінансового сприяння Науково-виробничого об'єднання «Буд-проектінвест» і підприємства «Хутір Ясний»² вела роботи біля с. Ходосівка Києво-Святошинського р-ну, вже повідомлялося (Готун, Коваль, Петраускас 2005, с. 334—341; Готун, Петраускас 2005, с. 243—252 та ін.; Готун,

Петраускас А., Петраускас О. 2005а, с. 70—79; 2005б, с. 52—65). Роботам експедиції з натурального моделювання давніх процесів і технологій у галузі гончарного виробництва, чорної металургії, лісохімічних промислів було присвячено численні публікації та доповіді на наукових конференціях різних рівнів. Нині експериментальний майданчик експедиції набув самодостатнього значення у просвітницькій роботі. У літературі відзначалося, що в результаті широкомасштабних досліджень останніх десятиріч минулого століття було нагромаджено досить репрезентативний матеріал щодо середньовічних пам'яток. Особливо це стосується характеристики давньоруського села, над вивченням якого багато років працював очолюваний О.П. Моцею великий колектив науковців. Масив отриманих даних дає змогу не лише побити широкі узагальнення, а й моделювати певні структурні елементи щодо об'єктів вивчення. Проте якщо давні споруди залишили після

¹ Низку положень статті викладено у доповіді авторів «Розвиток бортництва у слов'янських народів» на Міжнародній науковій конференції «Слов'янство і національно-культурні процеси ХХІ ст.» (м. Київ, 24—25 березня 2006 р.).

² Користуючись нагодою, висловлюємо щире вдячність П.Т. Куцому, В.В. Сіненку, С.Г. Євдоченку та іншим співробітникам зазначених організацій за постійне сприяння вивченню пам'яток археології на території Ходосівського археологічного комплексу.

себе певний слід, за яким можна реконструювати відсутні частини зі значним ступенем імовірності; то відносно давніх процесів і технологій ситуація складніша. Перед сучасними дослідниками, які мають справу з кінцевим продуктом, тобто з тим, *що виробляли*, давно вже порушено питання, *як виробляли*; адже лише за умови відповіді на нього можна дійти висновку про рівень соціально-економічного ладу досліджуваного суспільства (Очерки ... 1997, с. 3). Зважаючи на це, наукові експерименти залишаються основним засобом пізнання досліджуваних явищ на новому ступені наближення до об'єкта вивчення.

Автори цієї праці та учасники експериментального дослідження в зазначеній сфері не є першовідкривачами; до цього часу нагромаджено значний досвід подібних робіт. Результати численних досліджень у цьому напрямку, часто з детальною фіксацією процесу експерименту, введено в науковий обіг. У цьому контексті варто відзначити працю чеських науковців Ренати Малинової та Ярослава Малини (Malinovi R. a J. 1982; Малинова, Малина 1988), у яких висвітлено результати студіювання керамічного та металургійного виробництв, отримання деревного вугілля та дьогтю, що дають відповіді на цілу низку актуальних питань археології. Крім того, значний інтерес становлять дослідження британських, німецьких і бельгійських учених з моделювання сиродутного процесу, польських дослідників — від добування сировини до отримання заліза, російських фахівців — з відтворення всіх ланок чорної металургії, київських та ульянівських спеціалістів — зі спорудження горен та ін. Дослідам із чорнометалургійного моделювання з широким екскурсом в історію питання було присвячено спеціальну публікацію (Колчин, Круг 1965, с. 198—209). Відоме виготовлення експериментальної репліки ковальського горна (Город Болгар ... 1996, с. 96), повідомлялось про роботи з пробного збагачення руди, ковальського зварювання (Гурин 1982, с. 15—17), проковування виявлених розкопками середньовічних криць (Город Болгар ... 1996, с. 95), спостереження за діючим залізоборним об'єктом (Колчин, Круг 1965, с. 202). Серед новітніх розробок привертає увагу експериментальна діяльність з фізичного моделювання металообробного виробництва доби бронзи та ін. (Саврасов 2003а, с. 69—72; 2003б, с. 177—180; 2006, с. 189—192). Було звернено увагу й на поєднання дослідження та експонування давніх об'єктів у системі археопарків, скансенів, археодромів. Показовими в цьому аспекті є металургійний осередок на археологічному фестивалі в Біскупіні, дитячий табір первісності «Алтаміра» з гончар-

ною майстернею, кузнею, металургійною спорудою тощо (Відейко 2002, с. 92; Кепін 2002, с. 82, 83). Цінність зазначених розробок полягає насамперед в отриманні позитивних результатів, що переконує в правильності й доцільності цього напрямку робіт. З огляду на це до планової теми відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України було включено проблематику з натурального моделювання давніх споруд (І. Готун) та давніх процесів і технологій (А. Петраускас), що мала б ґрунтуватися на конкретному матеріалі з південноруських земель. Через відсутність бюджетного фінансування перший етап зазначених робіт було організовано на базі Північної експедиції інституту, що проводила дослідження біля с. Ходосівка Києво-Святошинського р-ну.

У планах експедиції паралельно з розкопками та обробкою отриманих матеріалів, роботою зі створення охоронюваної археологічної території та музеєфікації досліджуваної пам'ятки було передбачено експериментальне вивчення гончарного (спорудження горна, круга; виготовлення і випал посуду) та металургійного (будівництво агломераційної печі та горна; збагачення руди і виплавка заліза) виробництв, лісохімічних промислів (добування деревного вугілля, смоли, дьогтю). Незважаючи на значний обсяг розкопок, у кожному із напрямів вдалося досягти позитивних результатів. Відповідно, набутий досвід дав змогу розширити сферу експериментальних студій.

Одним із нових предметів вивчення стало аналогічне середньовічному бортництво. Цей напрям було вибрано не випадково. З одного боку, він зумовлений роллю і місцем зазначеної галузі в економіці середньовіччя (в літописах неодноразово згадано про цінність меду і воску: *«Игоръ же оутвѣрдивъ миръ съ Гръкы, отпусти слы одаривъ скороу и челядью и воскомъ»* (945 р.), *«яко аще възвръщюся в Русь многы дары послю ти, челядь и воскъ и скору»* (964 р.), *«хочю жити в Переяславци в Дунаи, яко то есть среда земли моеи, яко ту вся благая сходять, от Гръкы паволокы, золото, вино, и овощи различьнии и и Щеховъ, и изъ Оугоръ серебро и комони, изъ Руси же скоро, и воск, и медъ и челядь»* (969 р.) (ПСРЛ, 1908, т. 2, стб. 42, 51, 55) та ін.), з іншого — специфічним типом досліджуваної експедицією пам'ятки, про що йтиметься нижче. Виконання робіт у галузі бортництва передбачало два основні аспекти. Перший полягав в експериментальному відтворенні бортницької системи господарства, другий, розпочатий у 2006 р., — у регулярних спостереженнях за бортним промислом, що досі функціонує у межах Житомирського Полісся.

Нами було проведено експериментальне відтворення типів бортей, які могли існувати у період Київської Русі, спостереження за життєдіяльністю роїв у подібних пристосуваннях, особливостями догляду за ними та обслуговування, а також роботи з відтворення можливої форми давньоруського питного меду. Крім того, А. Петраускасом отримано надзвичайно важливі для натурного студіювання дані про архаїчні форми сучасного бортного бджолярства. Зупинимось детальніше на результатах, розпочавши з характеристики бджіл та історії бджільництва.

Склад бджолиної сім'ї. Бджола звичайна (*Apis mellifera*) належить до роду Перетинчастокрилих надродини бджолиних (Брем 2004, с. 35). Сім'я бджіл складається з матки, робочих бджіл і трутнів. Жодна з особин окремо жити і розвиватися не може. За класичним визначенням «рій — община бджіл, трутнів і робочих, при матці, які живуть особняком, своїм, окремим господарством, або такий же повний виводок, що відродився від корінного» (Даль 2003, с. 567).

Матка — самка, яка не має пристосувань для збору нектару, пилку, виділення воску, будівництва стільників та виконання будь-яких інших робіт, властивих бджолам. Вона має дуже розвинені статеві органи, внаслідок чого значно довша, більша і важча від робочих бджіл і легко відрізняється від них. Матка живе у бджолиній сім'ї близько п'яти років, нормальну яйцекладність зберігає близько двох років. Без бджіл вона може прожити не більше трьох днів. Матка — родоначальник сім'ї, дає початок життя кожній особині зокрема і сім'ї загалом. Від умов, за яких зростає матка, залежить її життєдіяльність, здатність до відкладання яєць, а отже, кількість і сила всієї сім'ї, адже великі бджолині сім'ї завжди продуктивніші, ніж малі. Матки відкладають яйця у весняно-літній сезон, іноді восени. За добу матка відкладає близько 1500—2000 яєць, іноді і 3000, із яких народжуються всі особини бджолиної сім'ї. У бджолиній сім'ї може бути тільки одна матка і лише у виняткових випадках — дві: коли одна вже стара, і замість неї бджоли виводять молоду. При цьому співіснування старої і нововиведеної маток триває недовго: як тільки вони зустрічаються, більш енергійна молода вбиває стару (Давидов, Черкасова, Горницька та ін. 1992, с. 97; Особенности ... 2000, с. 275—282; Тетюшев 1980, с. 7—8; Цветков 1976, с. 8—10; Шевчук 1974, с. 5—6).

Робочі бджоли — найменші, але основні особини, від яких залежить життєдіяльність бджолосім'ї. Вони створюють усі види продукції та виконують роботу як у вулику, так і поза ним. Робочі бджоли поділяються на вуликових

(домашніх) та польових (льотних). Домашніми бджоли бувають близько 14—20 днів, вони будують стільники, вигодовують та обігрівають розплід усіх особин, підтримують відповідну вологість та температуру в гнізді, чистять комірки, вулик, охороняють гніздо, годують матку, випаровують зайву вологу з нектару і переробляють його на мед, запечатують його в комірки, принесений квітковий пилок переробляють у пергу і готують її до тривалого зберігання. У період виконання цих робіт у теплі погожі дні молоді бджоли вилітають із вулика, знайомляться з місцем розташування свого житла. Після домашнього періоду життя бджоли переходять на збір нектару та пилку. За певних змін умов життя сім'ї молоді бджоли можуть переходити на льотну роботу, минаючи домашню, так само, як і старі бджоли за потреби повертаються до виконання домашніх робіт і навіть будівництва стільників. Кількість робочих бджіл у сім'ї може коливатися протягом року приблизно від 10 тис. у зимовий період до 60—80 тис. улітку. Неоднаковий і вік бджіл у різні пори року. Так, літом, у період інтенсивної роботи й активного життя вони живуть 30—50 днів, а в малодіяльний осінньо-зимовий період — 7—8 місяців і більше.

Робочі бджоли — самки, що в процесі еволюції втратили здатність паруватися. Якщо у сім'ї є матка, то робочі бджоли виконують звичайні, властиві їм роботи. За відсутності матки і молодих личинок у гнізді для виведення нової матки деякі робочі бджоли починають краще харчуватися і відкладати у бджоляні комірки незапліднені яйця, з яких розвивають трутнікарлики. Такі бджоли називаються бджолами-трутовками (Давидов, Черкасова, Горницька та ін. 1992, с. 98—99; Особенности национального пчеловодства ... 2000, с. 282—284; Тетюшев 1980, с. 8—11; Цветков 1976, с. 11—12; Шевчук 1974, с. 6—7).

Трутні — сезонні жителі сім'ї — з'являються навесні і влітку, після закінчення медозбору бджоли виганяють їх з вулика. Якщо матка в сім'ї дефектна або її немає, бджоли залишають трутнів на зиму. За зовнішнім виглядом від матки і робочої бджоли трутень відрізняється більшою і круглішою головою з випуклими очима, міцними грудьми, коротшим, ніж у матки, широким тупим чорним черевцем, повністю закритим, дуже розвиненими крилами. Трутень не здатний виконувати роботи, єдине його призначення в сім'ї — парування з маткою. Процес проходить далеко від вулика, в польоті. Влітку бджоли безборонно пропускають трутнів до вулика, з якої б сім'ї вони не були (Давидов, Черкасова, Горницька та ін. 1992, с. 99; Особенности ... 2000, с. 284—285; Тетюшев

1980, с. 11—12; Цветков 1976, с. 10—11; Шевчук 1974, с. 7—8).

Влаштування гнізда бджіл, особливості життя сім'ї. Місце, де бджоли живуть, виховують розплід і зберігають кормові запаси, прийнято називати гніздом. Його основа — стільники, які бджоли будують із воску. Стільники складаються з шестигранних комірок — бджолиних, трутневих та перехідних, що відрізняються за розміром і формою. В одному стільнику одночасно може бути розплід, мед і перга. Розміщуються ці компоненти в певному порядку: в середній частині рамки — розплід, у верхній — мед, у деяких комірках між розплідом — перга. У вулику розплід розміщується на середніх стільниках гнізда, навпроти льотка. Пергу бджоли складають у перших рамках за розплідом з обох боків, а мед — у крайніх стільниках гнізда (Шевчук 1974, с. 8). У «дикому» стані бджоли вибудовують стільники, прикріплюючи їх зверху вниз до стелі житла. Подібне явище можна спостерігати й у вулику, коли не вистачає рамок або коли їх видалити. Однак порядок розміщення розпліду, перги і меду зберігається.

З настанням холодів виведення молоді припиняється. Зі зниженням температури до 8 °С бджоли починають збиратися у щільну групу — клуб, у якому їм легше підтримувати сталу температуру і пережити зиму. На початку весни, коли температура у гнізді піднімається до 33—35 °С, матка починає відкладати яйця. З настанням тепла і першим весняним обльотом кількість відкладених яєць поступово збільшується. З початком весняного взятку й упродовж літа кількість розпліду регулюється пропорційно взятку. Інстинкт розмноження змушує бджіл створювати нові сім'ї. Цей процес називається роїнням. В умовах Середнього Подніпров'я це відбувається у червні—липні. Крім природного інстинкту причинами роїння може стати різке зменшення взятку в природі, малий об'єм житла, коли бджолам стає тісно, деякі інші обставини (Давидов, Черкасова, Горницька та ін. 1992, с. 96—103, 190—195, 243—244, 268—269). Передумовами роїння є виведення трупнів та закладання бджолами маточних мисочок. Проте за наявності трупнів і маточних мисочок сім'я може ще довго не роїтися або й зовсім цього не робити. Безпосередня підготовка настає з відкладення маткою яєць у маточні мисочки. Після цього вона зменшує, а згодом і зовсім припиняє відкладання яєць у бджолині комірки, менше годується, тоншає, стає легшою та рухливішою. Перший рій виходить, коли у гнізді запечатано перші маточники. Відразу після виходу рій сідає неподалік на дереві і висить нерухомо, доки бджолорозвідниці не оберуть нового місця для житла.

Найчастіше після виходу першого рою бджоли втрачають ройовий стан і після народження першої матки розгризають всі інші маточники, а маток в них убивають. Однак можливий вихід ще й другого рою, третього і т. д. Проте наступні рої виходять слабшими за попередні (Шевчук 1974, с. 32—33).

Житло бджіл. Протягом свого існування бджоли жили в дуплах, тріщинах у скелях, інших сприятливих місцях. Ставлячи бджільництво собі на службу, людина виготовляла житло для бджіл у деревах, створюючи нові дупла або пристосовуючи вже наявні, робила дупла в колодах, які вішала на дерева, а пізніше — ставила на землю, на пеньки чи підставки (Вовк 1995, с. 50). Відомі вулики з глини, лози, соломи (так звані сапетки). У 1814 р. пасічник із Чернігівщини П.І. Прокопович сконструював розбірний рамковий вулик. З того часу було створено понад 600 різних систем вуликів. В Україні на сьогодні набули поширення п'ять видів рамкових вуликів: стояки — багатокорпусний, двокорпусний і 12-рамковий з напіврамковими магазинними наставками; лежачі — типовий та український.

Вулик як оселя для бджіл і об'єкт праці пасічника має відповідати певним вимогам. Його об'єм має створювати умови для життєдіяльності рою — він не має бути надто тісним. У конструкціях сучасних вуликів об'єм розраховано за допомогою наукового вивчення поведінки бджіл, у давнину пасічник-бортник опирався на власні спостереження. Обсяг вуликів поширених в Україні конструкцій становить від 0,09 до 0,169 м³, іноді трохи більше (Давидов, Черкасова, Горницька та ін. 1992, с. 100—103; Шевчук 1974, с. 203—207).

Розвиток бджолярства. За даними палеонтології, бджоли існували вже в третинному періоді. Їх еволюція закінчилася задовго до появи людини. Це дуже суттєвий факт для експериментальних досліджень з відтворення бортництва. Оскільки порівняно з давньоруським часом природні умови життя бджіл змінилися мало, а внаслідок завершеності еволюційного процесу їх соціальна організація залишилась на тому самому рівні, для проведення експерименту можна використовувати бджіл, які в наш час побутують на території Середнього Подніпров'я.

Найпростіша форма бортництва виникла ще за часів первісного ладу (ймовірно, відразу після знайомства первісної людини з бджолами) і полягала у збиранні «дикого» меду. Вона проіснувала до XX ст. й спорадично трапляється навіть нині. У літературі свідчення про бджільництво та його продукцію — мед і віск — наводилися починаючи з кількох тисяч

чоліть до н. е. Відомий малюнок кам'яної доби на стіні печери в Іспанії, де зображено оточену роєм людину, яка дістає мед (Халимончук 2006, с. 60). Показово, що під час вибору правителя одного з африканських етносів, крім належності до групи потенційних претендентів, кандидат повинен був мати якості, які б сприяли процвітання одноплемінників. Зокрема, це авторитетність, володіння знаннями у такій важливій галузі традиційного господарства, як полювання та збір меду, а згодом і в караванній торгівлі. Авторитет претендент мав заслужити до вступу на посаду вождя (Гиренко 1991, с. 271).

Матеріали, що вказують на розвиток збирання меду, мають також єгипетське, вавилонське, асирійське, грецьке, римське походження; трапляються в текстах Старого Заповіту (Особенности ... 2000, с. 25—26). На початку Х ст. арабський письменник і мандрівник Абу-Алі Ахмед бен Омар так схарактеризував слов'ян: *«земля слов'ян є рівнина лісиста; в лісах вони і живуть; із дерева виробляють вони вид посудин, які є вуликами для бджіл і в яких мед бджолиний зберігається»* (Халимончук 2006, с. 60).

Якісно новий рівень розвитку бортництва на теренах України пов'язаний з утворенням Давньоруської держави: з'явилися нові, ефективніші способи отримання меду, виділилися соціальні прошарки фахівців цього напрямку, промисел всіляко підтримувала держава і суворо оберів закон. Бортництво стало одним із найважливіших промислів, суть якого полягала в збиранні меду бджіл із природних чи штучно виготовлених дупел дерев або пересувних бортей. Основні аспекти проблеми висвітлено в спеціальній праці (Петраускас 2003, с. 38—42), але з розвитком експериментального вивчення південноруського села на базі Північної експедиції зазначене питання можна розглянути з новим ступенем наближення до проблеми.

Величезні масиви лісів у Південно-Західній Русі, особливо у Поліській зоні з широкими річковими заплавами (у Житомирському та Київському Поліссі — з вересковими полями), створювали сприятливі умови для розвитку бортневого бджільництва. Топоніми «Бортничі», «Варовичі» та інші відбивають місця поширення стародавнього бортництва: бортники — населення, що обслуговувало борті; вари — місця виготовлення медового напою (Аристов 1866, с. 31—40). Показовим у цьому аспекті є матеріал народознавчих студій регіону ХІХ ст. (рис. 1, 2), що міститься в «Альбомах» помічника головного хірурга імператорської гвардії Наполеона, а згодом доктора медицини, члена Імператорської Московської медико-хірургічної академії, Імператорського медичного Віленського і Київського товариств, лікаря держав-

них мастностей Домініка П'єра Де ля Фліза (Де ля Фліз 1996, т. 1, с. 240; 1999, т. 2, с. 504). За вітчизняними літописними джерелами, перші згадки про цей промисел датовано Х ст. (Мальм 1956, с. 13—131). Цілком очевидно, що збирати мед диких бджіл і джмелів почали набагато раніше, і, ймовірно, це пов'язано з освоєнням людиною зазначеного регіону. Зауважимо, що добування джмелиного меду й воску (іноді навіть у значних кількостях) зафіксовано і на початку ХХ ст. Проте його не накопичували, а з'їдали на місці. Часто цим займалися діти. Джмелиний віск використовували лише з магічною метою (Сержпутовский 1914, с. 4; Заглада 1930, с. 64; Кобільник 1937, с. 8). Мед та віск бджіл дуже цінували, часто вони фігурували як предмети данини та зовнішньої торгівлі Київської Русі. За спостереженнями А.В. Арциховського, епізод такої торгівлі (рис. 3) відбито в літописній мініатюрі (Арциховский 1944, с. 95).

Продукцію бджолярства княжа влада накопичувала у величезній кількості в «медушах» та «медв'ницях» (Срезневский 1989, с. 119—121). Назви цих споруд згадано в давньоруських літописах: *«шедше в медушу и пиша вино, сотона же веселяшетъ в медуши, и служба имъ невидимо поспевая и крѣпятъ, яко же ся ему обѣщали бяхуть, и тако оупившеся вином, поидоша на сѣни»* (ПСРЛ, 1908, т. 2, стб. 586), *«и нашед лукно мед(у) въ кн(я)жоу медуши»* (ПСРЛ, 1989, т. 38, с. 57) та ін., а їх рештки виявлено під час розкопок міських центрів (Рыбаков 1964, с. 21—23; Коваленко, Куза, Моця 1983, с. 269—270; Археология Украинской ССР ... 1986, с. 295—299). Крім того, у пам'ятках давньоруської писемності зафіксовано навіть відповідну посаду: *«посла по нихъ Желислава, же, Степана Медоушника»* (ПСРЛ, 1908, т. 2, стб. 855).

Сутність бортного промислу. Найпростіша форма бортництва, що проіснувала до ХХ ст., полягала у збиранні дикого меду. В лісі відшукували дерева з бджолами. Навесні, коли ще не зійшов сніг, їх легко можна було помітити за характерним сміттям, викинутим бджолами з дупла (Сержпутовский 1914, с. 7; Зеленин 1991, с. 108). На дереві при цьому залишали відповідний знак власності, який охоронявся законом: *«Аще кто борть раззнаменае, то 12 гривне продажи»* (Правда Русская 1947, с. 434). Подібні знаки на нових знайдених бортях білоруси використовували навіть на початку ХХ ст. (Сержпутовский 1914, с. 7). Наступним етапом було вилучення меду, яке могло відбуватися зі збереженням рою або його знищенням (роєбийний промисел). В останньому випадку «бортник» не дбав про подальшу долю бджолиної сім'ї, вибирав увесь взяток і жодних робіт

щодо природної борті не проводив. Такий процес можна цілком ототожнювати з бортництвом; певною мірою, це примітивне збиральництво. «Роебійний» промисел у Чернігівському Поліссі, віддалених районах Білорусі та Литви був поширений до початку XX ст. (Сержпутовский 1914, с. 4; Заглада 1930, с. 43). Лише у випадку збереження рою, для якого лишали частину стільників із запасами меду в бджолиному гнізді, людина починала дбати про належне оформлення борті. Бджіл за такого розвитку подій після виявлення не турбували, доки вони не збирали достатнього запасу.

Мед збирали наприкінці літа, найчастіше — в серпні. Щоб дістатися дупла, розташованого високо над землею у старому товстому дереві, могли використовувати спеціальне пристосування: довгі шнури, плетені з ремня, пліть із прикріпленою до неї дошкою-«кріслом» та закріпленим на одному кінці пліті гаком (у білорусів це знаряддя називається «лезиво», чи «астрога»). Подібні знаряддя відомі за матеріалами розкопок Новгород (Древняя Русь ... 1985, с. 240). Крім того, використовували розташоване поруч молоде гнучке дерево потрібної висоти, з якого перелазили до бортного і кріпили там пліть. Його могли також підрубати й завалювати в потрібному напрямку, щоб використовувати як драбину. Іноді дерево з роєм валили на землю (Сержпутовский 1914, с. 7). Щоб дістатися дупла, могли застосовувати й інші пристосування, подібні до зафіксованого О.В. Серовим у матеріалах Віти Поштової «залізного шипа на розкованій пластині», який могли застосовувати для «древолозання» (Серов 1989/207, с. 14). За своїми ознаками це знаряддя дуже подібне до відповідних пристроїв з інших регіонів Давньої Русі (Мальм 1956, с. 133).

Діставшись дупла, льоток затуляли і за допомогою інструменту (іноді звичайної сокири, стамески, свердла, пилки) виготовляли продовуватий отвір — довж, через який витягували стільники, не зачіпаючи бджолиного гнізда, що розміщувався зверху. Вважається, що мед виймали з борті за допомогою спеціальних лопаточок-ножів трапецієподібної форми з колінчастим руків'ям — медорізком. Так інтерпретовано виробу з селищ Криниця (Живці), Клонів, Ліскове та ін. (Шекун 1995, с. 11; 1987/47, с. 20; 1989/90, с. 21; Шекун, Веремійчик 1999, с. 53). Могли застосовувати і звичайні ножі.

За поширеною в літературі думкою, для подальшого використання отвір у борті затуляли щільно підігнаною дошкою — «довженем (должеса)», яку зверху додатково закривали берестою або закріпленою дошкою — сніттю, щоб уберегти бджолину сім'ю від зимово-

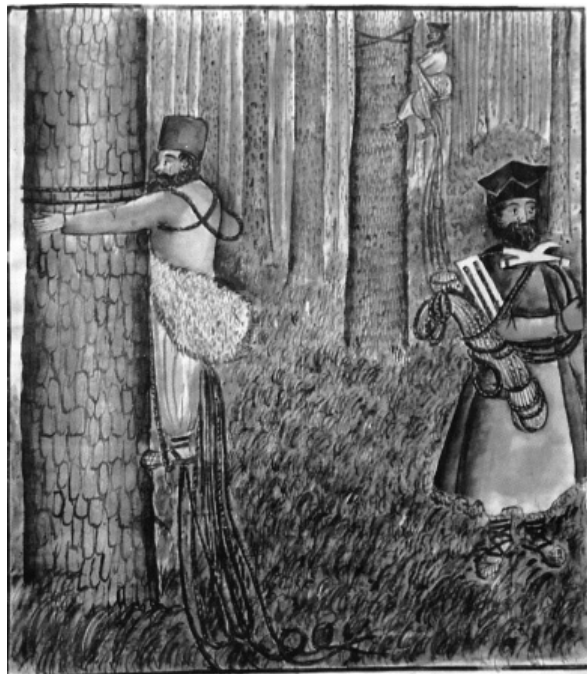

Рис. 1. Бортництво на Київщині (за Д.П. Де ля Флізом)

Рис. 2. Селяни з представником типової для регіону га-лузі — бортником (за Д.П. Де ля Флізом)

го холоду (Сержпутовский 1914, с. 7; Заглада 1930, с. 45). Слід зазначити, що всі вказані деталі борті мають спільну назву в усіх трьох східнослов'янських народів, що підтверджує висловлене припущення відносно архаїчності цього промислу та основних конструктивних елементів борті. Це збігається і з висловленою дослідниками думкою про можливість багаторазового використання борті, що підтверджується відзначенням борті за доби Давньої Русі знаками власності. Крім того, у писемних джерелах розрізняються бджоли, з яких уже збирали мед і з яких ще не збирали (Древняя Русь ... 1985, с. 233). Так, за знищення чи крадіжку борті покарання було суворішим (3 гривни проти 10 кун), аніж за сам мед із неї (Правда Русская

Рис. 3. Торгівля воском і медом на літописній мініатюрі (за А.В. Арциховським)

1940, с. 434). Відзначимо, що високий попит на продукти бортництва зумовив встановлення у давньоруський час покарання навіть за знищення дерева, придатного для виготовлення борті: *«Аже бортъ подотнет, то 3 гривны продаже, а за дерево пол гривны»*. Подібне трактування збігається із забороною рубати *«бортного дерева и холосцов (порозжих деревьев), которые впредь в бортне пригодятся»*, відзначеною серед чувашів, у яких бортництво було основною галуззю господарства (Никольский 1929, с. 62). Практично ідентичний за змістом документ середини XIV ст. наведено М. Арістовим: *«а хто бортное дерево зрубит без пчел, то полугривны заплатитъ»* (Аристов 1866, с. 37). Згадані документи свідчать про ймовірність існування бортей, виготовлених у стовбурах живих дерев, починаючи з давньоруського часу, а аналоги наведеній статті Правди Руської у законах Литовського князівства та Російської держави вказують на безперервний розвиток цього явища та державну політику з цього приводу. За спостереженнями П.Н. Анпілогова, постанови Руської Правди щодо бортництва і бортних знамен відбито в Статутах Великого князівства Литовського 1529 і 1588 рр. шляхом передбачення поділу бортних угідь на князівські, боярські та шляхетські, якими ці феодали розпоряджалися на правах власності. Розгляд бортних знамен дав змогу стверджувати, що їх не можна ототожнювати з іншими юридичними знаками,

оскільки вони так само, як і землі, були власністю феодалів, а не бортників-першозаймачів, які наклали на бортні дерева зображення своїх знамен (Анпилогов 1964, с. 153, 155).

Штучні борті для бджіл почали виготовляти внаслідок недостатньої кількості у лісі придатних дупел. На вибраному дереві розширювали природну чи вирубували штучну бортю, у якій вирізали льоток і довж. Процес трудомісткої підготовки тривав близько двох тижнів. Оформлені у такий спосіб борті мало відрізнялися від звичайних вуликів-колод. Застосовували й інші способи: наприклад, у придатного дерева зрубували верхівку (це водночас слугувало своєрідним знаком власності на бортю) і вибирали зверху в стовбурі заглиблення, щоб там збиралася вода й вигнивала середина. Через кілька років серцевину вичищали, видовбували льоток і довж, верхній отвір закладали берестом і товстими дошками (Сержпутовский 1914, с. 8; Полесье ... 1988, с. 166; Зеленин 1991, с. 108). Дикі рої оселялися в штучних бортях і починали будувати стільники, не витрачаючи часу на підготовку та очищення дупла. Безпосередніх свідчень виготовлення за давньоруської доби штучних бортей немає. Проте величезна кількість продуктів бортництва, зафіксована літописами, розроблена система покарань правопорушень у цій галузі, можливо, розмежування бортних угідь, використання меду й воску як засобу сплати данини, вивезення їх на зовнішній ринок вказують на високий рівень розвитку бортництва та існування в суспільстві значного попиту на ці продукти, що мало інтенсифікувати їх отримання. На це вказує і знахідка на одній із давньоруських пам'яток спеціальної сокири для вирубування штучних бортей (Мальм 1956, с. 132).

Переносні борті, або вулики-колоди, мали таку саму конструкцію, як і влаштовані у самому дереві. Якщо дерево з бортю зрубували, її, відокремлювали від стовбура дерева і виготовляли колоду. Це, можливо, відбиває перехідну форму до виготовлення переносних вуликів; під час падіння важкого трухлявого дерева на землю бортю часто розколювалась, і рій гинув. Більш ефективним способом було відшукування в лісі дерева з напіввигнилою серединою, розрізування його на окремі колоди, з яких потім виготовляли борті.

На намаганні бджіл жити над землею ґрунтується звичай підвішувати порожню бортю на дереві, щоб у ній розмістився домашній або дикий рій. Цей принцип відловлювання «нічийних» роїв у лісі набув значного поширення й використовується деякими пасічниками дотепер. Для ефективнішого приманювання бджіл усередину готової борті чи пастки для рою кла-

ли мелісу, шматочки старих стільників, інші бджолині принади (Сержпутовский 1914, с. 9—10; Заглада 1930, с. 43; Полесье ... 1988, с. 168). Виготовлені і встановлені в такий спосіб колоди було легше захищати від нападу ведмедів, можна було розмістити значно більшу їх кількість на меншій площі, розташовувати ближче до оселі. Безпосередніх писемних свідчень цього способу в давньоруський час немає, проте згадка в Руській Правді «межі бортної» та високого штрафу за її порушення — 12 гривень — відбиває формування бортних угідь, на що вже звертали увагу (Правда Русская 1940, с. 434; Древняя Русь ... 1985, с. 219—233). Зважаючи на спільну власність на більшість лісових угідь у давньоруський час, у цьому випадку, ймовірно, йдеться про територію з великою кількістю бортей і сприятливими умовами для бджільництва, інакше б вистачило знаменування окремих бортей без відмежування. Подібні віддалені від житла лісові пасіки зафіксовано у білорусів («поцераби») та мордві (Сержпутовский 1914, с. 16; Никольский 1929, с. 62). До початку XX ст. вулики-колоди становили основну масу в бджільництві, що, ймовірно, пояснюється простотою їх виготовлення і майже повною відповідністю природним умовам, необхідним для життєдіяльності бджолиного рою (Александрович 1917, с. 26). Аналогічні підвишені на деревах колоди широко застосовує сучасне населення Житомирського та Київського Полісся.

Отже, можна припустити, що вже в давньоруський час існувала бортя у формі відділеної від стовбура дерева колоди. На користь цього може свідчити однакова для всіх груп слов'ян назва головного пристосування стародавніх «бджолярів», помешкання рою (борті: бѣтъ/бѣръ). Слід також відзначити, що спільні назви для деяких груп східних та західних слов'ян мають і окремі конструктивні елементи борті (Этимологический словарь ... 1976, с. 134, 135). Загалом бортництво слов'янських народів притаманна низка специфічних рис, що виділяють його з-поміж інших етнічних угруповань. На користь висунутого припущення свідчить ще одна обставина: М. Арістов на основі дослідження цих писемних джерел появу пасік на території Південно-Західної Русі аргументовано відносить до XIV ст. (Аристов 1866, с. 32). Отже, між цією формою бджільництва та виготовленням бортей безпосередньо в стовбурі дерев серед лісу (іноді розташованому за десятки кілометрів від оселі) мали бути перехідна форма та досить великий проміжок часу для її розвитку. Саме її формування має припадати на давньоруський час — X—XIII ст., а можливо, і на більш ранній період.

У поліській зоні бортнева система бджільництва проіснувала у найархаїчнішому вигляді майже до сьогодення. Натомість, на територіях з малими від природи чи штучно знищеними лісовими масивами (Лісостеп та частина Полісся) для пізнішого часу характерне повне чи переважне панування пасічного бджільництва (Шафонский 1851, с. 20, 228, 239). Подібну ситуацію зафіксовано для мешканців білоруських лісових районів, де поширення більш інтенсивних способів бджільництва пов'язане зі зведенням лісів. Напевно, саме в цій зоні вперше почали розташовувати борті ближче до оселі, й саме тут зародилося примітивне пасічне бджільництво. Припущення щодо побутування останнього у давньоруський час деякі дослідники висловлювали на підставі знахідки на Райковецькому городищі дерев'яних дошок зі стільниками (Гончаров 1950, с. 76; Мальм 1956, с. 132). Водночас опис не має чітких ознак для визначення їх як частини вулика, відтак, їх можна інтерпретувати як рештки дерев'яного пристосування для зберігання стільників. Дещо пізнішим часом датовано більш конкретні вказівки на розвиток галузі: в Лучеську бджільництвом займалися навіть власники будівель у багатих кварталах середмістя, що засвідчують знахідки вуликів-дуплянок у спорудах першої половини XV ст. (Терський 2006, с. 132).

За аналогіями з етнографічними даними, вирізані стільники з медом зберігали в керамічному чи дерев'яному посуді (діжці чи видовбаній посудині), а відціджений через сито мед — у дерев'яній чи керамічній посудині в коморі (Сержпутовский 1914, с. 18; Гончаров 1950, с. 76 та ін.; Звиздецкий, Петраускас 2004, с. 60). Віск очищали за допомогою перетоплювання та фільтрування через полотно торбинку. Мед у чистому вигляді і в стільниках був найулюбленішими ласощами. Його використовували для приготування культових страв (кутя, коливо, сочиво, узвар та ін.), які супроводжували найважливіші події життя людини, та багатьох інших страв і напоїв, а також як ліки (окремо чи як складова). Медом сільське населення часто сплачувало податки. Із поширенням християнства віск почали використовувати для виготовлення свічок, з лікувальною метою, для ворожіння та ін. Зафіксовано випадки, коли розвинене бортневе бджільництво було головним заняттям населення лісової смуги: на мед і віск вимінювали всі потрібні товари та продукти харчування (Сержпутовский 1914, с. 3, 18—21; Никольский 1929, с. 63).

Значення бортництва підтверджують суворі покарання за нанесене пошкодження: штраф за роззнаменування борті й перетинання бортної межі становив 12 гривень і відповідав штрафу за

вбитого холопа (Правда Русская 1940, с. 71—72). У деяких місцевостях зафіксовано випадки, коли пасіки залишали без догляду, оскільки видирання бджіл вважалося настільки страшним гріхом, що злодії не наважувалися їх чіпати. Можливо, це пояснюється значно суворішими (часто на смерть) покараннями за подібні злочини порівняно з іншими крадіжками. Іноді такі покарання були занадто жорстокими: злодію розрізали живота й ганяли його, доки він не вмирав (Бутурлиновка Б/Р, с. 59; Зеленин 1991, с. 113). Про важливість бджільництва свідчить згадка в Правді Руській не лише бортей, що належали смердам,

а й княжих; штраф за пошкодження останньої значно перевищував ціну за борть смерда — 12 проти 3 гривень (Правда Русская 1940, с. 339). Цілком імовірно, що княжі борті обслуговувала окрема категорія населення — бортники, що у XIV ст. було поширеним явищем. Серед бортників були вільні та залежні особи. В будь-якому випадку представники цієї професії належали до сільських мешканців, чого не можна впевнено стверджувати стосовно «медоварів», які, ймовірно, лише епізодично виїздили до певного місця для виготовлення медового напою чи збору сировини (Аристов 1866, с. 32—33).

- Александрович Г.С.* Опыт истории древодельных промыслов Подольской губернии. — Відбиток з журналу «Экономическая жизнь Подолии», 1917.
- Анпилогов П.Н.* Бортные знамена как исторический источник (по Путивльским и Рылским переписным материалам конца XVI — 20-х годов XVII вв.) // СА. — 1964. — № 3. — С. 151—169.
- Аристов Н.* Промышленность Древней Руси. — СПб., 1866.
- Археология Украинской ССР* / В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др. — К., 1986. — Т. 3.
- Арциховский А.В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник. — М., 1944.
- Брем А.* Життя тварин. — Харків, 2004.
- Бутурлиновка* Воронежской губернии. Окремий відбиток. — Б/М, Б/Р. — С. 59—64.
- Відейко М.Ю.* Заповідник та археологічний фестиваль в Біскупіні (Польща) // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років. — К., 2002. — С. 89—94.
- Вовк Х.К.* Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995.
- Гиренко Н.М.* Социология племени. Становление социологической теории и основные компоненты социальной динамики. — Л., 1991.
- Гончаров В.К.* Райковецкое городище. — К., 1950.
- Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков.* — Казань, 1996.
- Готун І.А., Коваль О.А., Петраускас А.В.* Експериментальна модель гончарного горну типу Малополовецького // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. — Київ; Фастів, 2005. — С. 334—341.
- Готун І.А., Петраускас А.В.* Експериментальна археологія в роботі Північної експедиції // Наук. зап. з укр. історії: 36. наук. ст. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 243—252.
- Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В.* Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. — 2005а. — № 2. — С. 70—79.
- Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В.* Моделювання чорнометалургійних та лісохімічних процесів за матеріалами Північної експедиції // Археологія. — 2005б. — № 3. — С. 52—65.
- Гурин М.Ф.* Древнее железо белорусского Поднепровья (I тысячелетие н. э.). — Минск, 1982.
- Давидов В.Д., Черкасова А.І., Горницька І.П., Тонконоженко А.М., Гуляєв А.Г.* У саду, на городі, пасіці ... — К., 1992.
- Даль В.И.* Толковый словарь русского языка. Современная версия. — М., 2003.
- Де ля Фліз Д.П.* Альбоми. Сер. етногр.-фольклорна. — К., 1996. — Т. 1.
- Де ля Фліз Д.П.* Альбоми. Сер. Етнографічно-фольклорна спадщина. — К., 1999. — Т. 2.
- Древняя Русь. Город. Замок. Село* / Г.В. Борисевич, В.П. Даркевич, А.Н. Кирпичников и др. — М., 1985.
- Заглада Н.* Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). — К., 1930.
- Звиздецкий Б.А., Петраускас А.В.* Об одной категории находок из летописного Возвья // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судак. междунар. конф. — Киев; Судак, 2004. — С. 57—62.
- Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. — М., 1991.
- Кепін Д.В.* «Археопарки»: проблеми та перспективи // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років. — К., 2002. — С. 78—89.
- Кобільник В.* Матеріальна культура села Жукотина Турчанського повіту. — Самбір, 1937.

- Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1981 г. — М., 1983. — С. 269—270.
- Колчин Б.А., Круг О.Ю. Физическое моделирование сыродутного процесса производства железа // Археология и естественные науки. — М., 1965. — С. 196—209.
- Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох. — М., 1988.
- Мальм В.А. Промыслы древнерусской деревни // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. // Тр. ГИМ. — 1956. — Вып. 32. — С. 106—138.
- Никольский Н.В. Краткий курс по этнографии чуваш. — Чебоксары, 1929.
- Особенности национального пчеловодства и медоленения / Под ред. В.Н. Еремина. — М., 2000.
- Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе / Н.Н. Терехова, Л.С. Розанова, В.И. Завьялов, М.М. Толмачева. — М., 1997.
- Петраускас А.В. Бортничество сільського населення давньоруського часу на Середньому Подніпров'ї // УІЖ. — 2003. — № 3. — С. 38—42.
- Полесье. Материальная культура / В.К. Бондарчик, И.Н. Браим, Н.И. Бураковская и др. — К., 1988.
- Правда Русская. — М.; Л., 1940. — Т. 1.
- Правда Русская. — М.; Л., 1947. — Т. 2.
- ПСРЛ. Ипатьевская летопись. — СПб., 1908. — Т. 2.
- ПСРЛ. Радзивиловская летопись. — Л., 1989. — Т. 38.
- Рыбаков Б.А. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИА. — 1964. — Вып. 99. — С. 21—23.
- Саврасов А.С. Экспериментальные исследования археологов Воронежского университета и перспективы научного поиска // Проблеми гірничої археології (матеріали I Картамиського польового археологічного семінару). — Алчевськ, 2003а. — С. 69—72.
- Саврасов А.С. Сопла эпохи бронзы Евразии — источник для реконструкции технологии металлопроизводства // Проблеми гірничої археології (доповіді II Міжнар. картамис. польового археол. семінару). — Алчевськ, 2003б. — С. 177—180.
- Саврасов А.С. Экспериментальные исследования плавки металла (по материалам эпохи средней бронзы Днепродонского междуречья) // Археологическое изучение Центральной России: Тез. междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рождения В.П. Левенка (13—16 нояб. 2006 г.) — Липецк, 2006. — С. 189—192.
- Сергпутовский А. Бортничество в Белоруссии // Из второго тома «Материалов по этнографии России». — СПб., 1914.
- Серов О.В. Отчет об охранных археологических исследованиях археологической экспедиции Киевского областного управления культуры в Киевской области в 1989 г. // НА ІА НАНУ. Ф. експ. 1989/207.
- Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. — М., 1989. — Т. 2. — Ч. 1.
- Терський С.В. Лучеськ X—XV ст. — Львів, 2006.
- Тетюшев В.М. В помощь пчеловоду. — Л., 1980.
- Халимончук Ю. Есть лет, будет и мед! // Геосфера. Вокруг света. Украина. — 2006 (декабрь). — С. 54—69.
- Цветков И.П. Пасека пчеловода-любителя. — М., 1976.
- Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание ... — К.; М., 1851. — Ч. 2.
- Шевчук М.К. Пасіка, бджоли, мед. — Ужгород, 1974.
- Шекун А.В. Отчет. Охранные археологические исследования в зоне строительства газопровода к г. Славутич в 1987 году. // НА ІА НАНУ. Ф. експ. 1987/47.
- Шекун А.В. Отчет «Охранные раскопки на поселении IV—V вв., X—XI вв. Криница (Живцы) у с. Н. Белоус Черниговского р-на Черниговской обл. в 1989 г.» // НА ІА НАНУ. Ф. експ. 1989/90.
- Шекун О.В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали істор.-археол. семінара, присвяч. 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна. — Чернігів, 1995. — С. 9—12.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліськове. — Чернігів, 1999.
- Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. — М., 1976. — Вып. 3.
- Malinovi R. a J. Vzpomínky na minulost aneb Experimenty odhalují tajemství pravěku. — Ostrava, 1982.

Одержано 22.11.2007

*И.А. Готун,
А.А. Коваль, А.В. Петраускас*

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ
БОРТНИЧЕСТВА В СЕВЕРНОЙ ЭКСПЕДИЦИИ.
Жизнь пчел и сущность бортного промысла

Статья, продолжающая цикл работ по экспериментальному изучению Северной экспедицией Института археологии НАН Украины средневековых объектов, процессов и технологий, посвящена опытам по воссозданию бортного промысла. В первой части работы охарактеризован такой специфический объект исследований, как пчелиный рой, а также особенности промысла по литературным и археологическим источникам. Проанализированы история развития и усовершенствования древнего пчеловодства, технические и технологические его особенности, специфика сооружений. Привлечение летописных сведений и средневековых юридических памятников демонстрирует значение этой отрасли в жизни древнерусского общества.

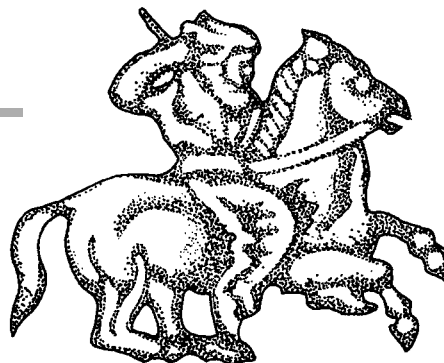
*I.A. Hotun,
O.A. Koval, A.V. Petrauskas*

EXPERIMENTAL STUDY OF
APICULTURE IN THE NORTHERN EXPEDITION.
Bees Life and the Substance of Bee Industry

The article continues the cycle of works on experimental study of mediaeval objects, crafts, and technologies by the Northern Expedition of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine. It is devoted to experiments on reconstruction of bee industry. The first part of the work characterizes such specific research object as bee swarm and also the peculiarities of industry based on literature and archaeological sources. The history of development and improvement of ancient apiculture, its technical and technological peculiarities, and building specifics are analyzed. The use of information gained in chronicles and sources of mediaeval law demonstrates the significance of this field in the life of the Ancient Rus society.

В.В. Романюк

ФРАГМЕНТ СКІФСЬКОГО МІДНОГО КАЗАНА З ПОРОССЯ

Публікація ніжки мідного казана орієнтовно датованого V ст. до н. е., знайденого на поселенні біля с. Володимирівка Таращанського р-ну Київської обл.

У 2006 р. до археологічного клубу «Неврида» при Таращанському ЦТДЮ Київської обл. жителем с. Володимирівка Іваном Юхимовичем Вовченком було передано фрагмент мідного литого казана — ніжку та приднищеву частину (див. рисунок). Цей уламок він підібрав ще у 1960-х рр. на одній із сусідніх садиб, а саме — садибі Гончарів, які нині вже там не мешкають. Автор знахідки розповів, що бачив також і уламки тулуба великого розміру від цього казана, які його сусіди використовували для сушіння фруктів, а в подальшому як будівельний матеріал для перекриття льоху. Проте скільки уламків було знайдено, невідомо. Швидше за все, уламки казана було знайдено саме на місці садиби під час проведення якихось земляних робіт. Казан був зламаний ще в давнину, на що вказує характер зламів, укритих патиною. Злам виокремив ніжку разом із частиною стінок (приднищевою частиною)¹.

Під час археологічного обстеження колишньої садиби Гончарів на відкритих та не зайнятих будівлями ділянках було знайдено фрагменти ліпленого посуду скіфської доби, які попередньо датовано початком V ст. до н. е. (Романюк 2003). Отже, не виключено, що знахідка пов'язана з культурним шаром поселення, оскільки навколо с. Володимирівка відсутні будь-які курганні могильники. Втім не можна виключати наявності на території поселення зруйнованого кургану або святилища.

Загальна маса уламка казана становить 5,5 кг. Ніжка порожниста, майже циліндрична, дещо розширена донизу. Вона з'єднана з казаном відливкою на корпус, у верхній частині має діаметр 9 см, у нижній — 13,5 см, заввишки 14 см, товщина стінок — 0,5 см. У нижній час-

тині ніжки простежено виразний кільцевий наплив (формувальний шов) у вигляді нерівного горизонтального пружка завтовшки від 1 до 2,5 см і заввишки 1,5 см. На ньому помітні сліди механічної обробки — зубилом обрубано краї шва, але роботу не було завершено. У верхній частині ніжки є «зварювальний шов» завширшки 1 см, що утворився внаслідок нещільного з'єднання форм ніжки і корпусу. Висота пружка — 0,5—0,8 см. Торець ніжки в одному місці зламаний, імовірно, тут до нього підходив ливниковий канал. Внутрішню поверхню ніжки вкрито *маснуватим нагаром* чорного кольору, отже, казан принаймні не був виробничим браком і його використовували за призначенням. Поверхня стінок нерівна, шорстка, вкрита патиною малахітового кольору, добре помітні сліди виходів газу, а також нерівності, що утворилися під час лиття. Деяка недбалість (відсутність обробки поверхні) свідчить про не дуже високий рівень майстрів. У центральній частині днища зсередини помітні насічки невідомого походження, зроблені гострим металевим знаряддям на зразок леза сокири. Стінки приднищеві частини казана деформовані й розташовані під різними кутами відносно ніжки, тому форму і розміри виробу важко реконструювати. З огляду на положення неушкодженої ділянки стінки, а також розмірів ніжки, це, певно, був казан середнього розміру з не дуже широким корпусом. За розмірами ніжки казан із Володимирівки можна порівняти з одним із казанів камери 5 Чортотомлика. Цей казан має 59 см заввишки, корпус сплюснений з боків² розмірами 40 × 62 см (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 143, с. 215—216). Проте ця аналогія навряд чи може бути надійною підставою для датування. Форма ніжки володимирівського казана нагадує казани як VII—VI, так

¹ Пор. із аналогічним зламом на казані з камери 5 Чортотомлика (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 142, с. 215).

² Можливо, різний нахил стінок казана з Володимирівки також вказує на овальну в плані форму корпусу.

Фрагмент мідного казана з поселення біля с. Володимирівка

і V—IV ст. до н. е. Близькими були протягом цих століть і технологія виготовлення, і рецептура металевих сплавів. Хімічний склад металу казана з Володимирівки, %: Cu 96,516; Ag 0,167; Zn 0,068; Ni 0; Sn 2,203; Bi 0,099; Pb 0; S 0; P 0,084; As 0,564.

Хімічний аналіз металу уламка казана (його стінки)³ свідчить, що сплав, з якого його було виготовлено, належав до олов'янистих бронз, що стали домінуючими з появою скіфів у степовому Подніпров'ї, але їх рідко використовували для виготовлення казанів (Ольговський 2001, с. 94—95). Втім концентрація олова в металі уламка казана становить близько 2,2 %, ар-

сену — 0,56, цинку — 0,068, свинець відсутній⁴ (Барцева 1981, с. 111; Ольговський 2001, с. 95; Ольговський 2003, с. 115, 117). Найбільший інтерес становить місце виготовлення казана, знайденого на поселенні в с. Володимирівка. Як і інші казани, він, безсумнівно, належав до продукції місцевого виготовлення (Ольговський 2001). На думку спеціалістів, казани виготовляли, ймовірно, в лісостепових ремісничих центрах скіфські ливарники (Ольговський 2003; 2005) або за скіфськими зразками місцевого населення (Петриченко, Шрамко, Солнцев, Фомин)⁵. Слід зазначити, що поселення біля с. Володимирівка територіально тяжіє⁶ до ранньоскіфського городища, яке існувало на території м. Тараща наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. Тут в одній із напівземлянок було знайдено ливарну форму для відливки золотих прикрас, добре відомих у курганных похованнях місцевої аристократії того періоду (Бессонова, Романюк 2004). Знахідка казана, швидше за все, пов'язана з селищем біля с. Володимирівка, проте характер цього зв'язку невідомий⁷. Щодо часу виготовлення казана, то це,

⁴ Друге місце серед сплавів для виготовлення скіфських казанів займає «металургійно чиста» мідь (Ольговський 2003, с. 117). З огляду на це становлять інтерес дані щодо видобутку чистої міді, зокрема товарного зливка масою 3,5 кг у комплексі Березанського поселення кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. (Доманський, Марченко 2004). Утім не виглядає переконливим припущення, нібито чиста мідь могла призначатися для вивезення до метрополії, оскільки на території архаїчної Скіфії зафіксовано лише 4 % виробів із чистої міді (Доманський, Марченко 2004, с. 28). Однак до цих відсотків входить казан із Реп'яховатої Могили, поховання кінця VII—VI ст. до н. е., стінки якого виготовлено саме з такої міді, а ручки — зі свинцевої бронзи (Ольговський 1978, с. 82). Значний попит на цю сировину існував серед скіфів і в подальшому, адже для виготовлення казанів потрібна була лише легкоплавка мідь, чиста або з незначними домішками інших металів (Ольговський 2003). Мідні казани архаїчного часу в Подніпров'ї трапляються дуже рідко (Барцева 1981; Ольговський 1978). Утім рецептура металу скіфських казанів залишалася незмінною протягом кількох століть, що засвідчує аналіз клепаного тонкостінного казана з Реп'яховатої Могили (Ольговський 2003, с. 115). Поки що можна констатувати, що скіфські ливарники Причорномор'я використовували рецепти, запозичені під час перебування на Кавказі або походів до Передньої Азії.

⁵ До згаданих Б.А. Шрамком та С.Я. Ольговським знахідок уламків стінок литих казанів на лісостепових городищах скіфського часу, де виявлено й інші рештки бронзоливарного виробництва, слід додати Мотронинське городище (Бессонова, Скорый 1999, с. 18).

⁶ Поселення розташоване на відстані приблизно за 6 км на захід—південний захід від городища в м. Тараща.

⁷ Про казани як атрибут військового похідного побуту див.: Бруяко 2005, с. 157, прим. 16.

³ Аналіз зроблено в Інституті геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України на мікроаналізаторі рентгенівському IXA-5 фірми JEOL (Японія). Аналітик І.М. Бондаренко.

ймовірно, V ст. до н. е. По-перше, його знайдено на поселенні V ст. до н. е., а по-друге, в Середньому Подніпров'ї і в Причорноморській Скіфії поки що достеменно не відомі знахідки литих казанів раніше за V ст. до н. е. (Ольговський 1978, с. 81). Є поодинокі знахідки мідних клепаних посудин типу знайдених у Жаботинських курганах або в Реп'яховатій Мо-

гилі. Остання зі згаданих знахідок за типом сировини має кавказьке (або передньоазійське) походження (Ольговський 1978, с. 82). Литі казани кінця VII — початку VI ст. до н. е. відомі на Північному Кавказі (Келермес), а також на півночі Молдови (Бруяко 2005, с. 157) і середньому Дністрі (розкопки М. Бандрівського у 2007 р.).

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1981.

Барцева Т.Б. Цветная металлообработка скифского времени. Лесостепное Днепроовское Левобережье. — М., 1981.

Бессонова С.С., Романюк В.В. Поселення скіфської доби в м. Тараща // *Археологія*. — 2004. — № 2. — С. 90—102.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Хозяйственная деятельность обитателей Мотронинского городища // Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э.: Тез. докл. — М., 1999. — С. 17—19.

Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе. X—V вв. до Р. Х. — Кишинев, 2005.

Доманский Я.В., Марченко К.К. Базовая функция раннего Борисфена // *Borysthenika-2004: Материалы конф.* — Николаев, 2004. — С. 23—28.

Ольговский С.Я. Бронзовый казан з Реп'яховатої Могили з Черкащини // *Археологія*. — 1978. — № 58. — С. 78—83.

Ольговский С.Я. Оригинальные сплавы цветных металлов Северного Причерноморья архаического времени // *Ольвія та античний світ*. — К., 2001. — С. 93—95.

Ольговский С.Я. Метал скіфських казанів // *Vita antiqua*. — 2003. — № 5/6. — С. 113—120.

Ольговский С.Я. Скифо-античная металлообработка архаического времени. — К., 2005.

Петриченко О.М., Шрамко Б.А., Солнцев Л.О., Фомін Л.Д. Походження і техніка лиття бронзових казанів раннього залізного віку // *Нариси з історії природознавства і техніки*. — К., 1970. — Вип. 12. — С. 67—78.

Романюк В.В. Звіт про проведення археологічних розвідок на території м. Тараща та Таращанському районі Київської області в 2003 році // *НА ІА НАНУ*. — № 2003/184.

Одержано 13.03.2008

В.В. Романюк

ФРАГМЕНТ СКИФСКОГО МЕДНОГО КОТЛА ИЗ ПОРОСЬЯ

На поселении V в. до н. э. у с. Владимировка Таращанского р-на Киевской обл. были обнаружены обломки скифского котла, изготовленного из металлургически чистой меди. Сохранившийся фрагмент (ножка и часть дна) дает представление о технике изготовления котла, бывшего продукцией скифских либо местных лесостепных мастеров.

V.V. Romanyuk

THE FRAGMENT OF THE SCYTHIAN COPPER CAULDRON FROM THE ROS RIVER REGION

The fragments of Scythian cauldron made of metallurgically pure copper were discovered at the 5th c. settlement near Volodymyrivka village of Tarashcha Region in Kyiv Oblast. The fragment preserved, a stem and a part of a bottom, gives an idea of metalwork technique used in making the cauldron, which was a production of Scythian or the local Wooded-Steppe zone craftsmen.

НОВІ ДАНІ ПРО ДАВНЬОРУСЬКУ ПИСЕМНІСТЬ *

Публікація нових епіграфічних пам'яток XII ст. з Канівщини.

Головна мета цієї статті полягає у приверненні уваги археологів та філологів-медієвістів до численних символічних знаків і окремих літер та написів, що трапляються на археологічних знахідках. Більшість із них залишаються лише на сторінках наших археологічних звітів і з різних причин не потрапляють до наукових видань, що стає на заваді створенню узагальнювальних праць з цієї проблеми. До цієї публікації увійшли дві знахідки з написами XII ст., здійснені різним письмом. Інтерпретація цього матеріалу не є остаточною, ми усвідомлюємо неоднозначність нашого аналізу і запрошуємо спеціалістів до наукової дискусії.

Після наукових праць відомого археолога і дослідника київської писемної школи С.О. Висоцького українська палеографія, принаймні в археологічному середовищі, так і не змогла компенсувати цю наукову втрату.

Завдяки численным розробкам відомих учених (М.Ю. Брайчевський, Є. Георгієв, В.А. Істрін, П.А. Лавров, В.В. Німчук, В.П. Петров, Б.О. Рибаків, В.Л. Янін та ін.) виникнення і розвиток писемності у східних слов'ян можна вважати з'ясованим, хоча окремі ланки цього процесу залишаються гостро дискусійними. Загальну схему генези давньоруської писемності було викладено ще на початку X ст. болгарським письменником Чорноризом Храбром: *«прежде убо словене не имеху книг, но чъртами и резами чътеху и гадааху, погани суще, кръстивше же ся, римским и греческим писмени нуждахуся (писати) словенску речъ без устроения <...> и тако бешоу мнози лета»* (Давня історія України 2000, с. 598; Лавров 1930, с. 112).

Отже, слов'янська писемність у своєму розвитку пройшла три послідовні періоди. Спочатку, ще до появи у слов'ян книжок, вони у повсякденному житті користувались чертами і різками, пізніше, з поширенням християнства, почали використовувати грецькі й латинські

літери. Лише після винаходу Костянтином Філософом слов'янської абетки слов'яни отримали свою власну писемність. Питання про її генезис ускладнюється існуванням двох систем давнього слов'янського письма — глаголиці й кирилиці, які деякий час співіснували. З приводу питання, яку саме з цих систем відкрив Кирило, тривають дискусії, хоча більшість учених погоджується з еволюційною теорією виникнення кириличного письма, а це означає, що Костянтин створив глаголицю, використавши певні елементи протокириличного письма. Це підтверджується не лише повідомленням Храбра про письмо «без упорядкування», а й тим, що до абетки кирилиці повністю увійшов грецький алфавіт (Висоцький 1998, с. 19).

Важливим аргументом на користь існування у русів письма до 860 р. є повідомлення про подорож Костянтина до Хазарії (Херсонес), де йому показали псалтир і євангеліє, написані руськими письменами, а також свідчення арабських письменників X ст. та перського історика XII ст. Ібн ель Недіма. Серед цих доказів і азбука, виявлена С.О. Висоцьким у Софійському соборі, що складалась із 27 літер, 23 з яких були грецькими, решта — для передачі слов'янських звуків **Б, Ж, Ш, Щ**, датована XI ст. Ця абетка демонструє один із етапів переходу слов'ян до кириличного письма.

У пошуках саме таких текстів докириличного письма може допомогти археологія, джерельна база якої постійно збільшується. Актуальність наукових розробок з історії і культури слов'ян переддержавного періоду постійно зростає. Саме на той час припадало становлення слов'янської писемності, що підтверджують численні археологічні знахідки починаючи з раннього середньовіччя, зокрема в матеріалах черняхівської культури. Найповніше цю тему висвітлено в працях Б.О. Рибаків, який розробив ідею про існування календарних знаків на черняхівському посуді (Рибаків 1987, с. 165—180). Крім складних малюнків спеціального призначення на черняхівських ритуальних вазах, у цій культурі відомі й написи рунічним письмом. М.О. Тиханова присвятила спеціальну статтю відомому напису на пряслиці з поховання 36 з Лепесівки (Тиханова 1976, с. 13—15). До-

* Запропонована стаття — остання робота відомої української дослідниці середньовіччя Валентини Олексіївни Петрашенко (1950—2006).

слідниця пов'язує походження рунічного письма з германськими племенами, які перейняли його, дещо переробивши, від північного італійського алфавіту. Разом із готами це письмо і потрапило в Північне Причорномор'я, що засвідчено численними археологічними знахідками.

Рунічне письмо існувало у слов'ян протягом тривалого часу, ним продовжували користуватись і під час функціонування кириличного і глаголичного письма, що підтверджено археологічними знахідками. На численних амфорах, пряслицях, горщиках, інколи на кості накреслено написи або окремі знаки рунічного вигляду. Відомі також випадки, коли окремі кириличні літери накреслено поряд зі значковими графіті, наприклад, на пряслиці з Вишгорода з написом «Юліана» (знахідка 1937 р.). Саме з таким матеріалом ми хочемо ознайомити наукову громадськість у цій публікації.

У заповненні одного з давньоруських жител XII ст. на поселенні в урочищі Підпонятовським (с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл., розкопки В.О. Петрашенко) виявлено 6 пірофілітових пряслиць. На одному з них нанесено складний напис, два пряслиця містили риски-різи, інші екземпляри не мали жодних позначок (рис. 1). Слід відзначити, що така кількість пряслиць в одному археологічному комплексі — явище не досить поширене і може засвідчувати особливий статус його господаря. В заповненні об'єкта виявлено велику кількість кераміки, бронзовий перстень, залізні ножі, петлі від відер, велике залізне свердло.

Пряслице колесоподібної форми з мітками з 25 вертикальних ліній і однієї суцільної го-

ризонтальної лінії, розміщених по бочку, збереглося майже повністю (рис. 1, 10, 11). Така комбінація, можливо, пов'язана з лічиливими діями, а самі риски мали закодований зміст, їх використовували під час ворожіння. Подібну комбінацію насічок виявлено на пірофілітовому пряслиці з житла XII ст. із сусіднього давньоруського селища Підтополеве (Козюба 1998, с. 30, рис. 2). Тут прокреслено 20 вертикальних ліній, які також перекриває горизонтальна лінія, що переривається у двох місцях. Виконання тут не таке ретельне і виглядає недбало.

Друге пряслице біконічної форми містило навскісні насічки, розміщені по верхньому краю бочка. Кожні 6 навскісних насічок відокремлені двома вертикальними лініями різної довжини (рис. 1, 8, 9). Можливо, цей сюжет пов'язаний із днями тижня.

Ми переглянули колекцію пряслиць із багатощарових поселень Григорівка і Бучак (близько 100 екз.), отриманих нами з розкопок об'єктів та піднятих у змиві берегової смуги. В Григорівці на чотирьох екземплярах пірофілітових пряслиць зображено хрест, нанесений по бочку від одного до чотирьох разів. Трапляється також зигзаг по бочку (символ води); один екземпляр містить по всьому периметру бочка навскісний хрест у квадраті, що символізує вогонь або сонце (Рыбаков 1987, с. 168). Цікаво, що глиняні пряслиця з цих поселень (VII—IX ст.) мають зовсім іншу символіку. Вони прикрашені трикутниками, прямокутниками або трапеціями, виконаними наколами по сирій глині. Одне з глиняних пряслиць з Григорівки містило малюнок у вигляді дуг, пересічених

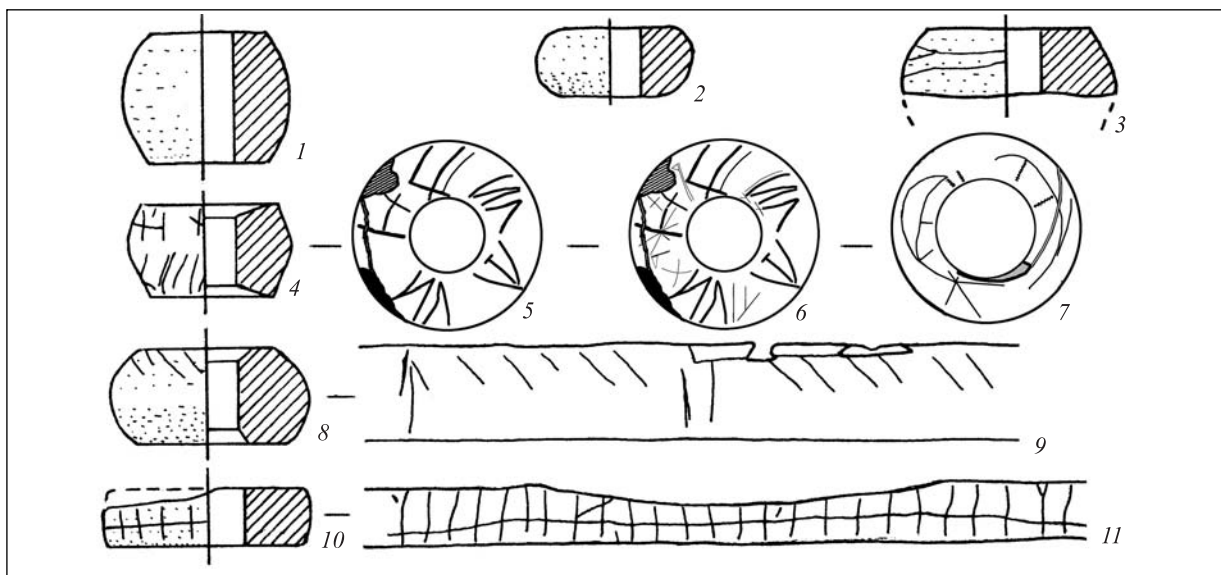

Рис. 1. Пряслиця з житла XII ст. з поселення Бучак (урочище Підпонятовським): 1—3 — пряслиця без знаків; 4 — пряслице зі знаками; 5 — знаки, нанесені в техніці продряпування; 6 — знаки продряпані й пролощені; 7 — знаки з іншого боку; 8 — пряслице з мітками; 9 — рисунок на розвороті; 10 — пряслице з мітками; 11 — рисунок на розвороті

короткими рисками, що нагадують руни. При цьому з одного боку розміщено суцільний малюнок, з іншого — прокреслено один знак, що нагадує арабську в'язь.

Найбільший інтерес становить пряслице з густо нанесеними знаками, що нагадують руни або окремі літери (рис. 1, 4—7). Пряслице біко-нічної форми, збереглося майже повністю, ско-лого невеликий шматочок у центрі. Малюнок нанесено гострим предметом двома техніками: пролощеними лініями і чіткими глибокими по-дряпинами. Основний малюнок, нанесений по-дряпинами по одному з бочків, складається з окремих знаків, які мають помітний нахил злі-ва направо (якщо розглядати його основою до-гори, саме так зручно було наносити знаки). Ін-ший бочок пряслиця містить лише вертикальні рисочки, один трикутник і кілька характерних знаків-малюнків, виконаних у тій самій техні-ці, що й основний рисунок.

Пошуки аналогій цих знаків привели нас до степових руничних написів VIII—XII ст., по-ширених на території Європейської Росії. Ці написи представлено двома руничними систе-мами — кубанською і донською. Обидві сис-теми спочатку побутували на території Хазар-ського каганату, пізніше кубанський алфавіт застосовували у Волзькій Болгарії (Кизласов 2000, с. 74).

Вісім знаків на пряслиці мають чітке зобра-ження; їх нанесено гострим предметом (мета-

левим стрижнем?), тому вони мають вигляд подряпин (рис. 1, 5). Близько 10 знаків вико-нано в техніці пролощених ліній (можливо, їх нанесено кістяним предметом), деякі мітки мають цяткові поглиблення, їх ідентифікува-ти складніше (рис. 1, 6). Під час ретельного обстеження ми зупинились на інтерпретації лише 8 знаків, які, на наш погляд, є певним текстовим повідомленням. На користь того, що перед нами напис, а не випадково нанесені знаки, вказує той факт, що ми без особливих зусиль відшукали початок рядка і його завер-шення. Всі знаки нанесено по колу з правобіч-ним нахилом. Кінець і початок розділено чіт-кою вертикальною лінією (роздільний знак), після якої є зображення хреста. В науковій лі-тературі неодноразово відзначалося, який ве-ликий вплив на свідомість середньовічної лю-дини мала християнська символіка. З Божого благословення, сконцентрованого у найви-ванішій короткій молитві «Господи помози», розпочинали будь-яку земну справу. Серед-ньовічний переписувач, починаючи свою пра-цю, на початку тексту завжди ставив хрест, який символізував його християнську належ-ність і Боже благословення на здійснення за-думу (Висоцький 1998, с. 42).

За хрестом зображено знак, що нагадує ки-риличну літеру **Щ**, з виступаючою середньою лінією. Це єдиний знак, який можна пов'язати з кириличним письмом. Усі інші зображення, як нам здається, значно ближчі до руничного пись-ма. Ми спробували порівняти ці знаки зі зна-ками кубанського руничного письма. І.К. Киз-ласов, публікуючи ранньоболгарський напис на чарі з Афанасіївського скарбу, зазначав, що нині відомо лише 36 предметів із руничними на-писами VIII—XII ст. За алфавітним розподілом 21 з них належить до донського письма, 12 — до кубанського (Кизласов 2000, с. 74). Зобра-ження окремих графіті з нашого пряслиця ми розмістили поряд із руничними знаками, най-ближчими за зображенням, наведеним автором статті в порівняльній таблиці знаків кубанської писемності, з написами на блюді з Оношат і на посудині з Афанасьєва (рис. 2).

Якщо наша інтерпретація правильна, по-стає питання, чому людина XII ст., яка мешка-ла поряд із християнським Зарубським мона-стирем, де пересічне населення залишало кири-личні написи на стінах храмів, користувалась руничними знаками. Така ситуація не здається нам неймовірною з огляду на численні факти зв'язку давньоруського сільського населення Канівщини із кочовим і напівкочовим населен-ням півдня України. Про такий зв'язок свід-чить, зокрема, антропологічна група з Григо-рівського давньоруського могильника, яка має

№ п/п	К	О	А-1	А-2	Б	№ п/п	К	О	А-1	А-2	Б
1	>	>	>			20	Щ				
2	>	>	>			21	Щ				
3	>	>	>			22	Щ				
4	>	>	>			23	Щ				
5	>	>	>			24	Щ				
6	>	>	>			25	Щ				
7	>	>	>			26	Щ				
8	>	>	>			27	Щ				
9	>	>	>			28	Щ				
10	>	>	>			29	Щ				
11	>	>	>			30	Щ				
12	>	>	>			31	Щ				
13	>	>	>			32	Щ				
14	>	>	>			33	Щ				
15	>	>	>			34	Щ				
16	>	>	>			35	Щ				
17	>	>	>			36	Щ				
18	>	>	>			37	Щ				
19	>	>	>								

Рис. 2. Порівняння знаків кубанського письма (К), на-писів на блюді із Оношат (О) і на посудині з Афанасьє-ва (А-1, А-2), за І.К. Кизласовим, і напису на пряслиці з Бучаку (Б)

багато спільного з антропологічними серіями з могильників Волзької Болгарії (Петрашенко 2005, с. 149). Серед керамічних знахідок із давньоруських поселень Канівської округи траплялись типові болгарські речі (фрагменти керамічних котлів, глечики типу ойнохоє), численні залізні вушка та фрагменти залізних казанів. Ці факти свідчать не лише про торгові контакти цих регіонів у давньоруський час, а й присутність іноетнічного населення в середовищі слов'ян. Саме до цього етнічного середовища міг належати і господар житла, де знайдено пряслиця зі знаками.

Цікавою є думка Олександра Абакумова про походження кирилиці з погляду діяхронічної схематизації. Дослідник вважає, що русько-грецьке письмо не лише лягло в основу кирилиці, а й створило хазарський варіант русько-грецького письма. Можливо, саме з цим письмом пов'язане повідомлення арабського автора XIII ст. Фахр-ад-Дін-Мубарак-Шаха про один із різновидів хазарської писемності, запозичений цією тюркською народністю у русів. Дослідник відзначає, що цей алфавіт ще на початку XII ст., можливо, співіснував у східних хазарів з арабським алфавітом. Його «живучість» була зумовлена особливою придатністю для торговельно-лічильних операцій порівняно з іншими алфавітними системами (Абакумов, с. 293; Новосельцев 1990, с. 153).

Цілком можливо, що якісь елементи цього письма відбиває і розглянутий нами рунічний напис на пряслиці з житла середини XII ст.

Далі проаналізуємо фрагмент напису, здійснений кириличним письмом. Під час роботи Трахтемирівської експедиції ІА НАН України у 2000 р. було обстежено місце колишнього Зарубського монастиря в ур. Церковщина. У шарі руйнації двох кам'яних храмів XI—XII ст. серед інших знахідок було виявлено уламки фрески з написом-графіті (Петрашенко, Виноградська, Козюба 2001, с. 191—192).

Розмір лицьової поверхні фрески 6 × 6 см, товщина — близько 1 см. Вона має червоно-коричнєве тло, під яким подекуди проступає сіро-синя основа розпису. Такого самого кольору й вертикальне поле правого краю фрески завширшки до 1 см.

На уламку збереглась права частина дворядкового напису з 10 знаків (рис. 3):

ь н о м о у
т[?]о м у

Висота літер у написі 4—5 мм, відстань між рядками 6—7 мм.

Над верхнім рядком уздовж краю уламка видно ще кілька подряпин-рисок, які, можливо, належать до цього чи іншого графіті. Зокрема, над

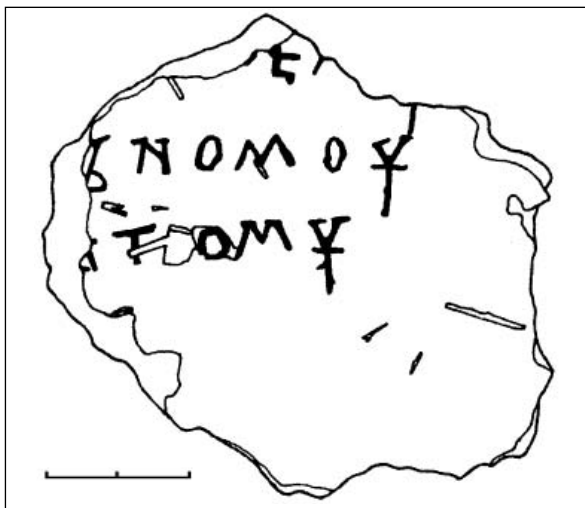

Рис. 3. Графіті на фресці із Зарубського храму

літерою **М** верхнього рядка видно нижню частину знака — ймовірно, літери **Ѣ**, праворуч від якої — частина нахиленої риски, що могла належати літерам **М** або **Л**. Ще далі праворуч, над правим верхнім закінченням літери **У** цього самого рядка, — довга вертикальна риска, яка, можливо, також є частиною літери **У** зруйнованого рядка. За припущенням Т.А. Бобровського, який включив і верхній, третій, рядок до своєї реконструкції напису, той мав традиційну формулу:

[Г(оспод)и помози рабоу своєму
грѣш]ьномуу
[и не благочес]т(ив)омуу

Закінчення верхнього рядка, дійсно, з великою ймовірністю, можна прийняти за частину слова **грѣш]ьномуу**, яке досить часто в цій чи іншій (**грѣш]ьного**) формі трапляється в давньоруських графіті (київські графіті № 164, 309, 311, 325) (Высоцкий 1976, с. 73; 1985, с. 31—33, 44—48, 205). Прочитання нижнього рядка як частини слова **благочестивомуу** не переконливе. Літера, що стояла в рядку перед **Т** і прийнята Т.А. Бобровським за **Ѣ**, не може бути такою, оскільки, незважаючи на втрату частини зображення знака, видно, що зверху він мав перекладину, покриття або засічку, а знизу — петлю трикутної форми.

Нереальним є поєднання в одному знаку трьох літер — **Т, И, Ъ** — у нижньому рядку. В давньоруській епіграфіці поєднання навіть двох літер (**оу, ѡт**) є надзвичайно рідкісним явищем. У графіті із Зарубського монастиря напис зроблено широко — знаки не налазять один на інший і між ними досить великі проміжки. Потреби в об'єднанні кількох літер не було ще й тому, що для напису вистачало місця, що засвідчує закінчення нижнього рядка, в якому напис на один знак коротший за верхній.

Між літерами **Т** і **О** є заглиблення-пошкодження поверхні фрески, на місці якого могла стояти ще одна літера. Майже горизонтальна риска, що з'єднує ніжку літери **Т** та пошкоджене місце, не є частиною графіті. Вона вдвічі товща за лінії, якими прокреслено літери, і в перетині має не трикутну (від дряпання гострим предметом), а прямокутну форму. Ця риска — відбиток органічного (рослинного) наповнювача, що часто трапляється у складі вапняноцем'янкових розчинів і залишає пустоти всередині чи на поверхні фресок.

Верхній рядок розпочинається з літери **Ъ** або **Ь**. Її щогла має нахил праворуч; петля заокруглена, нерозімкнута, розташована фактично під рядком і займає менше половини висоти літери. Якщо це літера **Ъ**, то вона зверху має виступ праворуч, якщо це літера **Ь**, то вона має досить довге покриття.

Наступну літеру **И** накреслено з кількома характерними ознаками: щогли трохи нахилені всередину (ліва — більше) і мають верхні засічки; жоден із кінців перекладини не потрапляє на закінчення щогол.

Літера **О** в написі трапляється тричі, і кожного разу її накреслено по-іншому. В першому випадку вона трохи нахилена праворуч. Лінії потовщуються зверху вниз, що свідчить про напрямок дряпання та його здійснення у два заходи. Низ літери з'єднано за допомогою майже горизонтальної риски. Написання другої літери більш схематичне — вона дещо сплюснена з боків, дужки зверху утворюють гострий кут, а знизу з'єднані додатковим півколом, тому літера нагадує цифру 8. У нижньому рядку **О** широкіше, має правильну форму; контур літери, ймовірно, продряпували кілька разів, оскільки ширина лінії більша за інші знаки напису.

Написання літери **М** в обох рядках подібне: знаки мають нахилені щогли, петлі — гострі, утворені прямими рисками, не доходять до низу рядка. Разом із тим є і деякі відмінності: у верхньому рядку права щогла літери має ледь помітну верхню засічку; у нижньому рядку літера має плечі, утворені горизонтальними засічками.

Цікавим є написання літери **У**, якою закінчуються обидва рядки графіті. Вона має У-подібну форму і складається з верхньої частини, утво-

реної двома прямими рисками, і нижньої у вигляді довгої вертикальної риски, яка проходить під рядком. На рівні низу рядка літери мають довгі горизонтальні пересічки, а зверху — по дві засічки.

Літера **Т** має вертикальну щоглу та перекладину без бічних засічок.

Хоча виявлений у 2000 р. в ур. Церковщина уламок фрески з графіті містить лише частину напису, деякі особливості накреслення окремих літер дають змогу визначити приблизний час його появи. Завдяки вивченню багатого епіграфічного матеріалу, зокрема графіті пам'яток Києва (С.О. Висоцький) та Новгороду (А.О. Медінцева), особливо палеографічному аналізу берестяних грамот (Янин, Зализняк 2000), на сьогодні розроблено детальну схему розвитку написання літер давньоруської мови.

І хоча існують певні відмінності в умовах створення письма у книжній формі, на берестяних грамотах чи на стінах монументальних пам'яток, пов'язані зі способом нанесення і характером поверхні — носія напису (Медынцева 1978, с. 179—180; Висоцький 1998, с. 132, 180), вони не заважають вивченню палеографії різних груп епіграфічних пам'яток, а останні доповнюють одна одну.

Серед палеографічних ознак літер напису є такі, що побутували протягом усього XII ст. і зникли або різко послабилися в XIII ст. Це, насамперед, наявність верхніх засічок і їх відсутність внизу літери **И**, вихід нижньої риски літери **У** за межі рядка, відсутність бічних засічок у літері **Т**, наявність покриття в літері **Ь** або виступу праворуч зверху літери **Ъ**, розташування петлі літери **Ь** (**Ъ**) під рядком. Ознаки більш пізнього часу — наявність пересічки в літері **У**, що характерно для XII—XIII ст. з найчастішим використанням у XIII ст., а також досить широке написання **О**, яке з'явилося у другій половині XII ст. і побутувало пізніше.

Отже, появу напису-графіті на стіні зарубського храму можна віднести до кінця XII — початку XIII ст. і пов'язати з другим за часом (так званім малим) храмом Зарубського монастиря, який було споруджено не раніше середини XII ст. біля зруйнованого храму кінця XI — початку XII ст.

Абакумов О. Генезис давньоруської писемності (Походження кирилиці з точки зору діахронічної схематизації) // Наука і культура. — К., 1989. — Вип. 23. — С. 292—295

Висоцький С.О. Київська писемна школа X—XII ст. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1998.

Висоцький С.А. Киевские граффити XI—XVII вв. — К., 1985.

Висоцький С.А. Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв. — К., 1976.

Давня історія України. — К., 2000.

Козюба В.К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI—XIII ст.) // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 28—45.

- Кызласов И.Л. Новые материалы по степной рунологии Европы. Раннеболгарские надписи на чаре из Афанасьевского клада // Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2000. — С. 74—81.
- Лавров П.А. Материалы по истории возникновения древней славянской письменности. — Л., 1930.
- Медынцева А.А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора. — М., 1978.
- Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. — К., 2005.
- Петрашенко В.О., Виноградська Л.І., Козюба В.К. Роботи Трахтемирівської експедиції у 2000 р. // Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 189—193.
- Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., 1987.
- Тиханова М.А. Следы рунической письменности в черняховской культуре // Средневековая Русь. — М., 1976. — С. 11—16.
- Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990—1996 гг.). — М., 2000. — Т. 10.

Одержано 12.12.2007

В.А. Петрашенко, В.К. Козюба

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ДРЕВНЕРУССКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Статья состоит из двух частей. В первой публикуется пряслице с рисунком, найденное в жилище XII в. на поселении возле с. Бучак на Каневщине. Сопоставляются знаки рисунка с руническими знаками степной зоны Европейской России VIII—XII вв. Их схожесть связывается с наличием неславянского населения на приграничной территории Руси. Во второй части публикуется фрагмент граффити, происходящий из Зарубского монастыря. Анализ его палеографических особенностей позволяет отнести надпись к концу XII в.

V.O. Petrashenko, V.K. Kozyuba

THE NEW DATA ON THE ANCIENT RUS WRITTEN LANGUAGE

The article comprises of two parts. The first is the publication of a whorl with the drawing found in the 12th c. dwelling in the settlement near Buchak village in Kyiv region. Marks from the drawing are compared to the runic marks of the 8th—12th cc. of the Steppe zone of European Russia. Their similarity is related to the existence of non-Slavonic population on the border lines of Rus. The second part is a publication of a fragment of graffiti from the Zarubskyj Monastery. The analysis of palaeographic peculiarities allows the authors to refer the inscription to the end of the 12th c.

Л.П. Михайлина

Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами

К.: Інститут археології НАН України, 2007. — 300 с.

Нещодавно побачила світ нова книга зі слов'яно-руської проблематики, предметом дослідження якої стала історія та матеріальна культура слов'ян Правобережжя Дніпра та Прикарпаття останньої чверті I тис. н. е., що співвідноситься з райковецькою культурою. З огляду на всебічний аналіз зазначеної культури, що відіграла важливу роль у формуванні матеріальної культури Київської Русі, цю працю важко переоцінити. Якщо першу монографію Л.П. Михайлини (1997) було присвячено відповідним пам'яткам порівняно невеликого регіону Верхнього Попруття, то рецензована праця є фактично першим монографічним дослідженням, в якому райковецьку культуру розглянуто в повному обсязі.

Під час багаторічних археологічних досліджень, проведених українськими, молдовськими та румунськими археологами між Дніпром і Карпатами, від Прип'яті до нижнього Дунаю, отримано свідчення існування тут однорідного масиву пам'яток VIII—X ст., для яких характерна єдність типів поселень, житлового будівництва, керамічного посуду, поховального обряду тощо — ознак, що характеризують археологічну культуру. За історіографічною традицією ці пам'ятки об'єднано в археологічну культуру, що отримала назву від епонімної пам'ятки, дослідженої в ур. Лука біля с. Райки на Житомирщині, й відома нині як райковецька культура.

На основі всебічного вивчення археологічного матеріалу Л.П. Михайлина акцентує увагу на дослідженні питань соціально-економічного розвитку та духовного життя східнослов'янських племен. Праця має відповідну до зазначених завдань структуру: вступне слово, п'ять розділів та висновки. Книгу добре ілюстровано й доповнено традиційним науковим апаратом: списком використаних джерел та літератури, резюме російською, румунською та англійською мовами, іменним і географічним покажчиками.

У розділі 1 автор розглянув хронологію, періодизацію та основні категорії пам'яток. Наймасовішою категорією археологічних знахідок райковецької культури є різноманітний ліпний і гончарний посуд. Асортимент кераміки представлено горщиками, конічними мисками, сковорідками тощо.

На основі археологічних матеріалів, стратиграфії досліджуваних пам'яток, аналогій у середовищі сусідніх археологічних культур у загальних межах райковецьку культуру датовано VIII—X ст. Поглиблений аналіз окремих категорій знахідок (зокрема, керамічного комплексу, низки датувальних речей) у поєднанні зі стратиграфічними матеріалами та даними археомагнітного датування дали змогу розділити райковецьку культуру на три хронологічні періоди, кожен з яких приблизно охоплює одне століття. Виділено ранній (кінець VII—VIII ст.), середній (IX — початок X ст.) та пізній (X ст.) періоди райковецької культури.

Як встановлено автором і попередниками, неукріплені селища, розташовані в природно захищених місцях поблизу джерел води, є найпоширенішою категорією пам'яток райковецької культури (підрозділ 1.2.1). Л.П. Михайлина, оцінивши матеріал, зазначив, що за місцем розташування селищ цілком можна простежити послідовність у розвитку та трансформацію від пам'яток третьої чверті I тис. н. е., представлених насамперед прязько-корчацькою культурою, до пам'яток райковецької культури. Цю тезу підтверджує розташування в аналогічних топографічних умовах селищ прязької та пеньківської культур, з одного боку, та райковецької — з іншого. В деяких випадках взагалі простежено послідовні періоди існування одного селища від третьої чверті до кінця I тис. н. е.

У монографії зазначено, що селища райковецької культури розташовувалися групами, що отримали умовну назву «гнізда поселень». Цікавим та важливим для подальшої інтерпретації є і спостереження, що порівняно з попереднім часом поселення збільшувалися у роз-

мірах, їх кількість зростала (с. 49—51), що, очевидно, свідчить про зміни в структурі заселення мікрорегіонів.

Крім того, у праці проаналізовано структуру самих селищ — взаєморозташування житлових та господарських споруд, що утворювали певні групи. Аналіз структури показав наявність на селищах окремих груп жител, мешканці яких мали майдани спільного користування.

Наступний підрозділ (1.2.2) присвячено аналізу не менш важливої категорії археологічних пам'яток райковецької культури — городищ. Мешканці таких пам'яток, як правило, використовували всі можливі варіанти захисту від зовнішньої загрози — рельєф, раніше зведені укріплення ранньозалізного часу, а також споруджували власні штучні дерев'яно-земляні укріплення. Автором запропоновано типологію захисних властивостей городищ відповідно до рельєфних особливостей розташування пам'яток.

Логічним завершенням підрозділу про основні типи пам'яток райковецької культури є останній підрозділ про поховальні пам'ятки (могильники — 1.2.3). Вони розміщувалися безпосередньо біля селищ і городищ, а також на їх територіях. Могильники поділяли на курганні або безкурганні ґрунтові, в яких небіжчиків ховали за обрядом кремації на стороні з подальшим похованням решток в урнах, неглибоких ямках чи на горизонті. Л.П. Михайлина навів детальний опис усіх відомих на сьогодні типів поховань та статистичні дані з цього приводу.

Розділ 2 «Типологія жител VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами» органічно продовжує розгляд особливостей райковецької культури. Тут висвітлено питання типології житлових споруд (підрозділ 2.1), види та типи будівель — напівземлянок різних конструкцій (2.2, 2.3) та наземних жител (2.4), а також окремі найважливіші структурні складові будівель — печі (2.5) та вхід у житло (2.6). Останнє питання стосується планової структури жител (2.7).

У підрозділі про загальні засади типології житлових споруд (с. 76—83) автор проаналізував доробок з цього питання у науковій літературі відносно різних періодів та археологічних культур. Це дало змогу визначити чіткі критерії для їх характеристики, створивши типологію жител райковецької культури, а також реконструювати загальний вигляд жител.

Отже, житлові споруди було розділено на напівземлянки різних конструкцій (каркасно-стовпової та зрубної) і наземні споруди з підвалами. Розглянуто також основні способи та особливості будівництва. Зазначено, що наземні споруди (на відміну від напівземлянок) були

лише зрубними і склалися із наземного житлового приміщення та заглибленого у материк господарського. Не менш важливим є і висновок про те, що споруди житлового призначення райковецької культури VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами продовжували місцеві традиції житлового будівництва попереднього часу. В свою чергу, вони були основою, на якій сформувалося житлобудівництво Київської Русі.

На небезпідставну думку автора, різні конструкції можуть бути хронологічними маркерами житлобудівництва зазначеної території. Так, каркасно-стовпова конструкція будівель характерна для тривалого періоду, що розпочався до райковецької культури, і трапляється на пізніших пам'ятках; зрубні напівземлянкові житла, очевидно, були поширені протягом VIII—IX ст.; появу наземних будинків з підвалами автор датує X ст., а також вказує, що їх виявлено лише на городищах, тому, очевидно, вони належали феодальній верхівці суспільства.

Ретельний аналіз різноманітних знахідок став матеріальним підґрунтям для написання розділу «Господарство населення райковецької культури» (с. 106—158), який поділений на відповідні підрозділи: «Землеробство», «Скотарство, мисливство, рибальство та промисли», «Розвиток чорної металургії та металообробки», «Обробка кольорових металів», «Гончарна справа», «Каменерізне ремесло», «Косторізна справа», а також «Торговельно-економічні відносини».

З характеристики сільського господарства — землеробства і тваринництва — чітко випливають висновки про місцеве підґрунтя традицій ведення основних складових, досить високий,

якісно новий (порівняно з попередниками), рівень розвитку, органічне поєднання та взаємодоповнення землеробства і тваринництва, а також складання на місцевому підґрунті розвиненого сільського господарства Київської Русі на цій території. Недоліком цих підрозділів (3.2) є неправильне вживання терміна «скотарство» замість «тваринництво»*.

На основі археологічних, палеоетноботанічних, археозоологічних даних та писемних джерел автор дійшов висновку, що поряд із традиційними підсічною та перелоговою системами землеробства у той час було запроваджено нову інтенсивну систему землеробства — парову, що, в свою чергу, сприяло якісним змінам у розвитку тваринництва. Археологічні матеріали вказують на зростання продуктивності тваринництва і збільшення споживання м'яса свійських тварин порівняно з попереднім періодом, а також зростання ролі молочної галузі тваринництва, що засвідчують численні знахідки мисок-цідил.

Важливим є висновок, згідно з яким підвищенню продуктивності тваринництва сприяло переведення худоби на стійлове утримання та забезпечення її фуражем на зимовий період.

Подальшого розвитку набули полювання, рибальство та бортництво. Продукти цих промислів — хутро, мед і віск — стали важливими статтями експорту і складовими данини, що збиралася під час полюддя.

Не досить обґрунтованим є висновок про поступове виділення у той час ремесел у самостійну галузь господарства. В цілому він не викликає особливих заперечень, однак варто зазначити, що умови для виділення ремесел в окремі галузі господарства існували і в попередні періоди.

Запровадження гончарного круга сприяло швидкому розвитку гончарного ремесла, що засвідчують масові знахідки кружального посуду високої якості, що досягалось завдяки випалу виробів у гончарних горнах. Характерною його ознакою є симетричність, орнаментация горщиків практично по всьому тулубу виробу та наявність клейм на денцях посудин.

Автор простежує значний поступ в обробці кольорових металів, зокрема під час виготовлення ювелірних виробів. Аналіз матеріалу показав, що розвиток кольорової металообробки у VIII—X ст. ґрунтувався на традиціях поперед-

нього часу. Разом із тим ускладнилася техніка виготовлення, було запроваджено значну кількість нових способів у виробництві прикрас, збільшився асортимент виробів, що зрештою сформувало підвалини ювелірного виробництва давньоруського часу на зазначеній території.

Також приділено увагу знахідкам виробів із каменю (жорна, точильні бруски, кам'яні пряслиця) та кістки (проколки, мотики, голки тощо), а також місцям їх виготовлення. Матеріали вказують на подальший розвиток каменерізної та косторізної справи.

На тлі загального розвитку всіх галузей господарства слов'ян VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами Л.П. Михайлина приділив увагу розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Свідченням таких стійких контактів слугують знахідки виробів іноземного походження та нумізматичний матеріал (візантійські та куфічні монети) в ареалі райковецької культури.

Для реконструкції соціальних відносин східнослов'янського суспільства напередодні утворення Київської держави автор використав писемні джерела та матеріали археологічних досліджень (розділ 4). Висновком стала теза про існування общини-верви, що входила до складу племені.

На думку Л.П. Михайлини, археологічним відповідником племені було гніздо одночасних поселень із ресурсною базою. До складу такого гнізда входили кілька селищ, городища, святилища і могильники. За методикою, запропонованою Я.В. Бараном, розглянуто планування поселень, підпорядковане лініям родинного зв'язку — генеалогії, де діагональні прив'язки фіксують зв'язки між житлами старшого і молодшого поколінь, а дугоподібне розташування жител відповідало великій патріархальній сім'ї — лініджу.

Дослідник виділяє три типи общин: велику сім'ю (мінімальна община), кілька великих сімей одного селища (медіальна община) та сукупність селищ, де мешкали всі члени конічного клану (максимальна община). Останній тип общини був соціальним організмом, що міг існувати незалежно від інших і пов'язується з племенем, в якому поєднано етнічну спільність з політичною структурою на чолі з вождем (племінна протодержава-чіфдом, або вождівство). Традиційно роль центрів вождівства відводять городищам: здебільшого на городищах будь-якого типу є довгі будинки громадського користування, де відбувалися зібрання племені, трапези й ритуальні дійства.

Не менш цікавим питанням, порушеним автором, є відповідність археологічних даних літописним свідченням — виділення союзів племен, відомих з літописів як княжіння. В ареалі

* Скотарство — розведення великої рогатої худоби; конярство — розведення коней; вівчарство — розведення дрібної рогатої худоби; свинарство — розведення свиней. У комплексі всі зазначені галузі складають тваринництво, про що, власне, і йдеться у підрозділі «Скотарство».

поширення райковецької культури відомі племінні княжіння полян, древлян, уличів, тиверців, волинян і хорватів. Становлення зазначених племінних княжінь знаменувало перехід до формування східнослов'янської державності.

Одним із цікавих питань, що постійно привертають увагу археологів, є спроба відтворення за матеріальними рештками вірувань давнього населення (розділ 5). Автор охопив такі теми: сімейні культові місця, культові місця родового та общинного значення, культові об'єкти гнізда поселень (племінні святилища), культові об'єкти природного походження, поховальний обряд, знаково-символічну орнаментацию глиняних виробів.

За результатами дослідження матеріалів з багатьох археологічних пам'яток райковецької культури Л.П. Михайлина отримав змогу простежити прояви язичницького світогляду у східнослов'янських племен і виділити об'єкти, пов'язані з обрядами і віруваннями. Відомо, що язичництво було основою духовного життя слов'ян до запровадження християнства, формою та системою культурних цінностей на основі політеїзму, що охоплював велику кількість культів. Жителі окремих територій могли шанувати одного з богів як панівного на племінному рівні, а на рівні сім'ї, роду, общини, кількох споріднених общин божества могли бути іншими. Сімейними культовими місцями були житла, виконання обрядів в яких було спрямовано на забезпечення благополуччя його мешканців. Відомі також великі язичницькі центри, до складу яких могло входити кілька святилищ

зі складним плануванням. Такі комплекси розміщували у важкодоступних місцях — в горах чи крутосхилах, вкритих лісом. Яскравим прикладом такого комплексу є культовий центр на правому березі р. Збруч у місцевості Медобори на Тернопільщині.

Давні слов'яни продовжували шанувати природні об'єкти: каміння, дерева, джерела, гаї, гори, що часто входять до складу великих культових комплексів. З системою берегових звичаїв були пов'язані різноманітні предмети, зокрема керамічні, та малюнки на них.

Одним із основних висновків монографії є теза про те, що між Дніпром і Карпатами у період від рубежу VII/VIII до X ст. у результаті соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства сформувалася низка племінних союзів, зафіксованих у літопису, археологічним відповідником яких є райковецька культура. Ці великі союзи-княжіння створили передумови для виникнення східнослов'янської державності й у подальшому історичному розвитку були об'єднані в Київську державу.

Рецензована монографія, безперечно, заслуговує на увагу фахівців. Її можна використовувати для навчання у вищих навчальних закладах, під час підготовки лекцій за відповідною тематикою. Насамкінець висловимо сподівання, що у подальшому якість і кількість подібних узагальнювальних праць з різних тем слов'янської проблематики лише зростатимуть.

Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,

Одержано 14.05.2008

С.А ГОРБАНЕНКО

ДО ЮВІЛЕЮ НАТАЛІЇ ОЛЕКСАНДРІВНИ СОН

Цей рік ювілейний для старшого наукового співробітника, кандидата історичних наук, завідувачки наукових фондів Інституту археології НАН України Наталії Олександрівни Сон. Вона народилася 16 вересня 1948 р. у м. Караганда Казахської РСР у родині службовців. Після закінчення з відзнакою середньої школи вступила на історичний факультет Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, де навчалася на кафедрі археології та музеєзнавства. Щоліта під керівництвом С.Д. Крижицького брала участь у розкопках Ольвії. Після закінчення університету в 1972 р. Наталія Олександрівна почала працювати у відділі античної археології Інституту археології і продовжувала брати участь у розкопках Ольвії, де вдосконалювала навички археологічних досліджень. Як співробітник Інституту вона послідовно пройшла всі сходинки професійного зростання: лаборанта, з 1974 р. — старшого лаборанта, з 1975 р. — аспіранта, з 1977 р. — молодшого наукового співробітника, з 1989 р. — наукового співробітника, з 1994 р. — старшого наукового співробітника. Не припиняючи роботу в Ольвії, вона брала участь, а потім і очоли-

ла розкопки Тіри. Широкий комплекс питань, пов'язаних з історією та культурою цього центру античної цивілізації у перші століття н. е., став темою кандидатської дисертації, над якою Н.О. Сон працювала під керівництвом Д.Б. Шелова й успішно захистила в 1987 р.

Наукова робота Н.О. Сон не обмежувалася вивченням Тіри. Вона досліджувала питання, пов'язані з римською військовою присутністю в Північному Причорномор'ї, економічними зв'язками центрів регіону з Середземномор'ям і римськими провінціями, публікувала латинські та грецькі написи. Вона є автором і співавтором двох монографій «Тира римського времени» (1993), «Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху» (2007) і навчального посібника для вищих навчальних закладів України «Античний світ Північного Причорномор'я» (1999), а також понад 60 наукових праць.

У 1987 р. Наталія Олександрівна очолила наукові фонди Інституту археології НАН України, якими керує й нині. Її надзвичайно важлива робота безпосередньо пов'язана з джерелознавчим етапом історико-археологічних досліджень. Н.О. Сон консулює з питань зберігання й експонування археологічних матеріалів українських та закордонних фахівців і науковців, залучає до роботи молодих співробітників.

Залишилися у минулому численні переїзди фондів Інституту в нові фондосховища, розставлено й упорядковано колекції, хоча роботи ще дуже багато. Причому роботи, здавалося б, непомітної, але яка забирає багато сил і часу. Проводиться копітка робота з каталогізації археологічних колекцій, результатом якої стало колективне видання співробітниками очолюваного нею підрозділу загального каталогу наукових фондів. Н.О. Сон застосовує увесь свій організаційний і науковий досвід, щоб наукові фонди Інституту археології НАН відповідали найсучаснішим вимогам. Вона зі своїми співробітниками бере участь в організації археологічних виставок в українських і зарубіжних

музеях, пропагує успіхи української археології, допомагає у створенні музейних експозицій. При цьому Наталія Олександрівна звикла працювати скромно і послідовно. Вона не дає відчуття і не наголошує, наскільки необхідною є її робота для Інституту.

Співробітники наукових фондів і всього Інституту археології НАН України щиро вітають завжди доброзичливу й привітну Наталію Олександрівну з ювілеєм і зичать їй творчої снаги, здоров'я, щастя та подальшої плідної діяльності на ниві археологічної науки.

ДО 60-РІЧЧЯ ОЛЕКСАНДРА КОШКА

Олександр Кошко (Aleksander Koško) — видатний польський археолог, народився 24 липня 1948 р. у м. Бидгощ, Польща. Його наукова кар'єра розпочалася в аспірантурі кафедри археології Університету імені Адама Міцкевича в Познані (УАМ) у 1971р.

Докторську дисертацію захистив у 1976 р. У ці роки у нього зароджується інтерес до археології України, який вперше був реалізований у монографії «Участь південно-східно-європейських культурних елементів у розвитку суспільств культури лійчастого посуду регіону «Ніжу» Польщі» (Koško 1981), яка була захищена у 1981 р. як дисертація на звання доктора габілітованого за спеціальністю «Археологія».

У ці роки починається його політична діяльність як активного учасника руху опору «Солидарність» у Познані. У 1986 р., йому замість запланованого відрядження у Західну Європу запропонували поїхати на Україну. Це було своєрідне «заслання» активного дисидента. Відрядження в Україну він плідно використав для докладного ознайомлення з археологією України доби неоліту—бронзи. З цього часу починається його захоплення «східними студіями».

Отримавши у 1991 р., уже в демократичній Польщі, посаду професора УАМ він стає спів-організатором «київсько-познанської» програми досліджень первісної історії балтійсько-чорноморського регіону (угода про наукову співпрацю між Інститутом археології НАН УАМ була підписана 07.04.1992 р.). На основі цієї угоди було реалізовано низку дослідницьких і видавничих наукових тем колективами археологів Польщі і України за участю археологів Білорусі, Словаччини, Германії, Росії, Молдови та інших країн Центральної та Східної Європи. Результати цієї наукової співпраці були надруковані у періодичній серії англomовних видань «Baltic-Pontik Studies» (13 томів: 1993—2006 рр., видавництво УАМ) (Клочко, Кошко 2008), редактором якої він є. Нині це видання є добре відомим у наукових колах Європи, а Олександр Кошко є знаним європейським вченим.

Також Олександр Кошко є співзасновником тривалої спільної польсько-білоруської наукової програми та членом редакційної колегії спільного польсько-білоруського видання «Археологія бімаріс», у якому беруть участь і археологи з України.

О. Кошко — фахівець в галузі археології Центральної та Східної Європи доби раннього металу. Реалізує наукові проекти дослідження первісних культур прикордоння Сходу і Заходу Європи. Професор надзвичайний (1995); професор звичайний (від 2000 р.); віце-директор Інституту праісторії УАМ (1991—1993); завідувач Відділом праісторії Польщі УАМ (від 1996); Голова Наукової ради Східного інституту УАМ (1993—2002); директор Центру археологічних рятівних досліджень міністерства культури Польщі (2001/2002); Речознавець Міністра культури Польщі в галузі первісної архе-

ології (від 2005); член Комітету пре- і протоісторичних наук Польської АН (від 2007); автор понад 170 друкованих наукових праць.

Вчений зустрів своє 60-річчя у повному розквіті сил, екіпований знаннями, науковими ступенями і посадами. В планах редколегії «Балтійсько-понтійських студій», яку він очолює, є подальше продовження серії. На подальші роки заплановані розробки проблем шляхів обміну та торгівлі, міграцій та культурних впливів між регіонами Балтійського та Чорного морів у первісні та на початку історичних часів.

В.І. КЛОЧКО

Koško O. Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych. — Poznań, 1981.

Клочко В.І., Кошко О. До п'ятнадцятиріччя творчої співпраці Інституту археології НАН України з Інститутом праісторії Познанського університету // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2008.

ДО 60-РІЧЧЯ ВІКТОРА ІВАНОВИЧА КЛОЧКА

Провідний український археолог В.І. Клочко прийшов у науку на початку 70-х рр. ХХ ст., у часи важкої праці та великих сподівань, пов'язаних з бумом новобудовних досліджень. Багатьох тоді спочатку зваблював романтичний бік нашої науки, а потім опускала на землю суворі проза життя. Віктор Іванович прийшов всерйоз і назавжди, обравши напрямок наукового пошуку озброєння та військову справу пізньопервісних суспільств Надчорномор'я.

Народився ювіляр 23 вересня 1948 р. у м. Тюрі (Естонія), але дитинство його пройшло в м. Комунарськ (нині м. Алчевськ) на Луганщині. Після закінчення середньої школи та служби в армії В.І. Клочко переїздить до Києва, де влаштовується на роботу до Інституту археології АН УРСР на посаду фотографа. Паралельно він здобуває вищу освіту впродовж 1974—1980 рр., навчаючись на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. В березні 1981 р. молодого спеціаліста переводять на посаду мо-

лодшого наукового співробітника до Відділу археології енеоліту та бронзового віку. Невдовзі науковець стає вченим секретарем відділу. 1989 р. В.І. Клочко успішно захищає кандидатську дисертацію за темою «Озброєння племен пізньої бронзи на території України», його переводять у статус наукового співробітника.

Потім настав нетривалий, насичений польовими дослідженнями та емоційними взаєминами період роботи в науково-виробничому кооперативі «Археолог» під проводом В.І. Бідзілі. Повернувшись до рідного інституту, В.І. Клочко обіймає посаду голови польового комітету на якій плідно працював у 1991—1998 рр. Від 1998 до 2000 р. дослідник знову опиняється у відділі археології енеоліту та бронзового віку, але тепер уже на посаді старшого наукового співробітника. Він завершує велику працю над рукописом докторської дисертації, присвяченій військовій справі населення Північнопонтійських земель у V — на початку I тис. до н. е.

У листопаді 2000 р. В.І. Клочко одержує пропозицію й переходить до Науково-дослідного

інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України на посаду завідувача відділу пам'яток археології. Від червня 2001 до січня 2008 р. він працює заступником директора інституту з наукової роботи. У січні поточного року В.І. Ключко втретє стає співробітником Відділу археології енеоліту та бронзового віку ІА НАН України, тепер уже провідним науковим.

Подією в житті науковця став захист докторської дисертації за монографією «Weaponry of the Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000—700 BC», яка була опублікована у 2001 р. у періодичному виданні *Baltic-Pontic Studies* (vol. 10). Захист дисертації відбувся в жовтні 2002 р. на засіданні Ради відділу історії Університету імені Адама Міцкевича в Познані (УАМ). Диплом доктора габілітованого наук гуманістичних зі спеціальності «Археологія» здобувач одержав у травні 2003 р. Статус доктора історичних наук було підтверджено на засіданні Ради по захистах докторських дисертацій на історичному факультеті Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка в грудні 2004 р.

В.І. Ключко має майже 40-річний досвід польових досліджень, а починаючи від 1981 р. проводить самостійні розкопки на понад 200 пам'ятках, розташованих у Київській, Черкаській, Вінницькій, Миколаївській та Луганській областях України. Разом з С.С. Березанською він брав участь у розкопках Гордіївського могильника на Вінничині та підготовці видання цієї видатної пам'ятки в Німеччині (Berezanskaja S., Klocko V. *Das Graberfeld von Gordeevka // Archäologie in Eurasien.* — Berlin, 1998. — Bd. 5). Впродовж останніх років дослідник проводить резонансні розкопки унікального поховально-поминального комплексу «Мергелева гряда» на Луганщині.

Віктор Іванович виступає невтормим організатором міжнародної наукової співпраці українських археологів. Серед його проектів — поновлення 1993 р. розкопок Суботівського городища на Черкащині разом з Я.П. Гершковичем та І. Мотзенбекером (ФРН). За матеріалами цих розкопок у 1995—1998 рр. українськими та німецькими колегами виконувалась тема «Чорноліський період в Україні». 1994 року В.І. Ключко обрано членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту (*Korrespondierende Mitglieder des Deutschen Archäologischen Institut*) в Берліні.

Тривалішою та результативнішою виявилась співпраця ювіляра з науковцями УАМ. В.І. Ключко, разом з професором Олександром Кошко, стає організатором спільної українсько-польської програми досліджень первісної істо-

рії балтійсько-чорноморського регіону. Відповідну угоду щодо наукової співпраці між Інститутом археології НАН України та УАМ було підписано ще 7 квітня 1992 р. На базі цієї угоди успішно реалізовано низку дослідницьких і видавничих тем колективами науковців Польщі, України, Білорусі, за участі археологів Словаччини, Німеччини, Росії, Молдови та інших країн Центральної та Східної Європи. Реалізація цієї програми триває. В її руслі, зокрема, виконані спільні наукові теми «Культури енеоліту і доби бронзи України в системі європейській» (1993—1995) та «Культурний розвиток первісних суспільств України і Польщі у II тис. до н.е.» (1998—2001), проведені представницькі міжнародні наукові конференції (1997, 2003, 2005). Матеріалізованим результатом українсько-польської співпраці стало серійне видання «*Baltic-Pontic Studies*» (13 томів: 1993—2006 рр., видавництво УАМ). Англomовний формат видання дає змогу доносити результати актуальних досліджень польських та українських фахівців до світового наукового загалу.

З жовтня 2003 р. В.І. Ключко розпочав співпрацю з Гданським університетом, спочатку на посаді професора надзвичайного Інституту історії, а з листопада 2007 р. — професором надзвичайного Інституту археології. Організовано археологічну практику гданських студентів на пам'ятках Луганщини.

Підбиваючи підсумок своїм ювілейним роздумам, хочу підкреслити, що постать Віктора Івановича Ключка на тлі української археології, є нестандартною й нетрадиційною. Своєрідний стиль наукового мислення, мобільність, конфліктність, динамічне генерування проектів та ідей далеко не кожного надихають, а інших — відверто дратують. Такі епізоди його біографії як співпраця з С. Платоновим, колекціонером старожитностей, чи жорстка крити-

ка рідного Інституту на сторінках «Пам'яток України» (4—2003) не сприймаються археологічною більшістю, принаймні, більшістю з правом вирішального голосу. Проте критика зсередини нашої науки теж потрібна й критик не завжди керується злим умислом, а, буває, й має рацію. А від помилок ніхто не застрахований, і хто з нас їх не робив? У науковому доробку

В.І. Клочка понад 90 наукових праць, серед них — 4 монографії. Він першим подав своє бачення системи озброєнь та військової справи давнього населення України, захистив його. А тепер, хто захоче (і зможе), нехай зробить цю роботу краще, йдучи натовпаною вже стежкою.

В.В. ОТРОЩЕНКО

В.А. Колеснікова, Н.Р. Михайлова, І.В. Черновол, Н.В. Науменко

ІСТОРІЯ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Одним із найбагатших і найзмістовніших фахових зібрань гуманітарного профілю в Україні є наукова бібліотека Інституту археології НАН України. Історію бібліотеки неможливо розглядати окремо від історії становлення Інституту, який було засновано майже одночасно з Академією наук України.

У 1919 р. у межах Академії було організовано Комісію зі складання археологічної карти України. Водночас у Києві працювало Українське наукове товариство, яке 1921 р. було включено до Академії наук. На базі цих двох установ було створено Археологічну комісію (Історія Академії наук 1993). За статутом Академії «при відділах, при наукових установах Академії та при окремих катедрах» мали бути організовані відповідні бібліотеки (Історія Академії наук 1993, с. 177). З огляду на це вже на першому засіданні ради Археологічної комісії 22 серпня 1921 р. серед інших питань було ухвалено створення при комісії бібліотеки та затверджено посаду її завідувача з обов'язками каталогізатора (НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3). У 1921 р. Російська Академія історії матеріальної культури надіслала Археологічній комісії свої наукові видання. Тоді ж свої видання передав комісії і Ермітаж.

У 1922 р. завдання та функції Археологічної комісії перебрав на себе Археологічний комітет на чолі з академіком Ф. Шмідтом. Підпорядковувався комітет Першому історично-філологічному відділу Академії наук. У червні 1924 р. він отримав статус Всеукраїнського ар-

хеологічного комітету (ВУАК) і з того часу став центром координації, організації та планування пам'яткоохоронних студій в Україні. Головою Комітету було обрано О. Новицького, заступником — Д. Щербаківського, секретарем — М. Рудинського (НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 21). ВУАК спромігся об'єднати провідних учених, поступово зростала кількість членів комітету і наукових шкіл, які вони представляли. Дійсними членами ВУАК було затверджено М. Еберта (Берлін), А. Тальгрена, Ю. Айлію (Гельсінки), С. Гамченка (Житомир), Д. Яворницького (Дніпропетровськ) та ін.

Одразу ж після створення ВУАК розпочав плідну видавничу та популяризаторську діяльність. За нетривалий час свого існування ВУАК надрукував надзвичайно змістовні видання, які не втратили наукового значення й нині. Більшість із цих раритетів посідають почесне місце у сучасній бібліотеці Інституту археології. Це часописи «Короткі зведення ВУАК» за 1925 та 1926 рр.; «Записки ВУАН», т. 1, 1930 (1931) р.; «Хроніка археології та мистецтва», ч. 1 (1926), ч. 2 (1930), ч. 3 (1931).

Значний інтерес становить «Збірник Історично-філологічного відділу Української Академії наук». Найбільшою увагою дослідників користується примірник часопису за номером 40, що містить колективну монографію за редакцією В. Козловської та П. Курінного «Трипільська культура на Україні».

Одночасно з ВУАК існувала інша, не менш значна науково-дослідна археологічна установа Академії наук України — Антрополого-етнологічний музей ім. Ф. Вовка. Оскільки саме бібліотека цього закладу (після злиття низки

установ у 1930-х рр.) стала основою книжкового зібрання бібліотеки Інституту археології, є сенс окремо зупинитися на його історії¹.

Ще в 1918 р. відомий український учений-філолог С.О. Єфремов та письменник і політик П.Я. Стебницький — душоприказники видатного українського вченого, антрополога, етнографа і археолога, професора Федора Кіндратовича Вовка (1847—1918) — звернулися до комісії з утворення Української академії наук із проханням прийняти, згідно із заповітом небіжчика, його наукову спадщину, зокрема рукописні матеріали і книжки з антропології, археології, історії, етнографії та фольклору. Для збереження спадщини видатного вченого в гідних умовах було запропоновано створити особливий кабінет ім. професора Вовка.

У 1921 р. учень Ф.К. Вовка О.Г. Алешо з неімовірними труднощами перевіз архів і колекції Ф.К. Вовка з Петрограда до Києва. Саме цей самовідданий учений-етнограф став першим керівником новоствореного Антропологічно-етнологічного музею ім. Ф.К. Вовка. Однак важкий тритижневий переїзд у неопалюваних вагонах під час лютих морозів мав для О.Г. Алешо трагічні наслідки. Він тяжко застудився і наступного, 1922 р., помер від туберкульозу. Керівником музею став інший учень Ф.К. Вовка — А.З. Носов.

У стінах Антрополого-етнологічного музею, розташованого по вул. Жертв (Героїв) революції (нині Трьохсвятительська), розміщувалася бібліотека, якою від початку її заснування керував Є.О. Дзбановський. Згідно із записом у трудовій книжці останнього, його було прийнято на роботу до Музею антропології і етнології ім. Ф. Вовка ВУАН 01.07.1921 р. на посаду бібліотекаря-консерватора за рішенням загальних зборів ВУАН.

У Звідомленні Всеукраїнської академії наук за 1923 р. міститься така характеристика цієї бібліотеки: *«Бібліотека Антрополого-етнологічного музею ім. Вовка у своїй підвалині має неабияку, а справді позначну, книгозбірню покійного проф. Хведора Кіндратовича Вовка. Вона, відколи її подаровано Академії наук, перебувала увесь час під керуванням Євг. Ол. Дзбановського. 1922 р. збагатилася вона ще на книгозбірню Ол. Гавр. Алешо, подарунок од дружини незабутнього небіжчика, що своїм життям заплатив за перевіз дорогоцінного Музею Хведора Вовка з Петербурга на Україну, до Києва. За 1923 рік вступило до бібліотеки 97 назв в числі 122 томів <...> За 1923 р.*

¹ У бібліотеці ІА зберігається чимало книжок з екслібрисом Ф. Вовка, проте, на жаль, їх не зібрано в окрему колекцію, і вони розпорошені по фонду.

число одвідувань бібліотеки Музею ім. Вовка було — 148; число книжок, що видано для читання — 480. Користуються бібліотекою переважно спеціалісти-вчені, особи, що зайняті педагогічною працею, а також учні вищих шкіл <...> Штатний співробітник для бібліотеки був лиш один — Є.О. Дзбановський» (Історія Академії наук 1993, с. 377).

У подальшому фонди бібліотеки продовжували поповнюватися, хоча переважно лише випадковими виданнями. Проте за 1924 рік *«... вступило 220 назв в 286 томах. Бібліотека отримувала книжки і мала постійний зв'язок з ВУАН, Російською академією історії матеріальної культури, етнографічним відділом Російського музею в Ленінграді, отримувала книжки від різних краєзнавчих організацій; <...> до неї вступали і невеличкі підібрані колекції книжок (від В.О. Караваєва описання різних країн і мандрівки — 20 номерів; від акад. Д.І. Багалія — книжки про Слобожанщину — 6 номерів; від В. Козловської — серія археологічних праць — 7 номерів; із збірки української старовини Г. Львовича — 38 номерів; з бібліографічного покажчика М. Опоки — етнографічні та історичні книжки — 43 номери) і окремі книжки (від Сільськогосподарського наукового комітету; Інституту наукової мови; акад. М.В. Птухи; проф. С.А. Таранушенка; проф. Б.М. Базилевича; М.В. Шарлеманя; О.Б. Курило; В. Вінницького; В.П. Петрова; Д. Саливна і співробітників комітету). Книжки вступали до бібліотеки почасти в порядку обміну, але більшість — як дар ...»*. Великою вадою була відсутність нових надходжень відповідної фахової іноземної літератури, і лише у 1924 р. *«уперше пощастило налагодити зв'язок з Прагою і отримати від проф. Матейки часопис «Antropologie», 4 номер за 1923 рік. Окрім того, за списком, поданим од Кабінету ім. Ф. Вовка, Всенародня бібліотека виписувала протягом року <...> періодичні видання»* (Історія Академії наук 1998, с. 82—83).

Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка (так згодом почав називатися музей) мав власний друкований орган — журнал «Антропологія», який видавали у 1928—1931 рр. Наявність свого журналу давала змогу дещо поживавити обмін літературою. *«Кабінет антропології <...> надсилає Вам в порядку обміну «Антропологію» річник кабінету ...»*, — читаємо в офіційному листі до В.Ю. Данилевича (ІР НБУВ, ф. ХХІХ, од. зб. 542). Згодом *«Кабінет антропології висловлює щире подяку за передачу йому від В.Ю. Данилевича 7 різних назв книжок»* (ІР НБУВ, ф. ХХІХ, од. зб. 543).

Отже, протягом 1920-х — на початку 1930-х рр. наукова археологічна робота в Україні як і нау-

кова археологічна література) зосереджувалась переважно в двох організаціях — ВУАК та Кабінеті антропології ім. Ф. Вовка.

З кінця 1920-х рр. в Академії наук почались репресії. На визначних українських учених, які мужньо перенесли жах революції, громадянської війни та воєнного комунізму, не полишаючи своєї роботи в роки голоду і руйнації, чекали фантасмагоричні «чистки», арешти і заслання. Знищувались книги, рукописи, архіви і картотеки.

Насамперед репресії торкнулися історично-філологічного відділу Академії наук як найбільш «схильного» до буржуазного націоналізму. Були заборонені будь-які зв'язки із закордонними колегами, отже, припинилися надходження від них іноземної літератури. Книжкові фонди також неодноразово підлягали «чистці» на предмет вилучення з них літератури «ворожого» спрямування. В архіві бібліотеки Інституту археології зберігся примірник документа такого змісту:

УСРР	До всіх керівників устан-
Київська Міськрада	нов учбових закладів та
Відділ Наросвіти	зав. бібліотек
13/XI-34р.	

Міськвідділ Наросвіти при цьому надсилає зведений список № 1 на літературу, що підлягає вилученню з бібліотек та учбових закладів.

Пропонуємо негайно цю літературу вилучити та, виділивши комісію, скласти на вилучену літературу акт, розірвати її на чотири частини, здати до Укрутиллю та копію акта надіслати до Бібсектору МіськВНО.

Вилученню підлягає лише література, що її зазначено в цьому спискові, всі інші книжки повинні бути повернуті на полки. Якщо та чи інша книжка, що не входить до цього списку, викликає сумнів, на такі книжки складається список, який надсилається до Бібсектору ОблВНО.

Для одержання додаткових розпоряджень про вилучення політично-шкідливої літератури пропоную всім зав.бібліотек з'являтися 1, 2, та 21 числа кожного місяця до Бібсектору МіськВНО /вул. 25-го Жовтня, № 2, кімн. 6/ від 10 до 4 год.

Попереджую, що винних у невиконанні цієї директиви буде притягатись до суворої судової відповідальності як за поширення контрреволюційної літератури.

Тип. 600

ДИРЕКТОР БІБЛІОТЕК /РЕЙНІШ/

На щастя, далеко не завжди таку літературу знищували, здебільшого вона потрапляла у так звані спецхрани, що давало змогу зберегти її до кращих часів.

У 1930 р. було проведено злиття відділів історично-філологічних і соціально-економічних наук у єдиний соціально-економічний відділ Академії, який отримав номер «Другий». Згідно з документами, у той час інтенсифікувався процес створення бібліотек при окремих установах ВУАН. *«Бібліотека ВУАН складається зі спеціальних бібліотек 1-го та 2-го Відділів та підручних бібліотек при окремих установах Відділів ВУАН (підручні бібліотеки бібліотечного штату не мають). Тому потрібно «провести після набору бібліотечного персоналу формування підручних бібліотек при наукових установах ВУАН; доручити зав. бібліотекою <...> скласти проект інструкції формування підручних бібліотек та взагалі порядку комплектування академічних бібліотек»* (Архів Президії, пр. № 2 від 13.01.31 та пр. № 9 від 2.04.31).

1933 р. з метою *«корінної реконструкції ряду академічних установ, що попередня їхня діяльність здебільшого була хибною й навіть клясово ворожою пролетаріятові»* було організовано Секцію історії матеріальної культури (СІМК) як тимчасову перехідну структуру перед створенням інститутів. Основне приміщення Секції передбачалося по вул. Короленка, 54 (нині Володимирська), кімн. 2 (НА ІА НАНУ, пр. засід СІМК від 10.04.33 р.). СІМК було створено на базі Всеукраїнського археологічного комітету, Кабінету антропології і етнології ім. Ф. Вовка, Музею археології, Етнологічного музею, Етнографічної комісії (Архів Президії, пр. № 9 від 5.05.33). Директором новоствореної установи було призначено Ф.А. Козубовського. Напевно, справжньою метою реконструкції підрозділів Академії було бажання влади створити чітку ієрархічну та контрольовану організацію замість слабко структурованих та досить незалежних інституцій. Цікаво, що створена у 1930-х рр. структура Академії досі є незмінною.

Серед організаційних питань на одному з перших засідань новоствореної секції йшлося про те, що *«для праці співробітників мусять бути утворені відповідні умови — обстановка та бібліотека»* (НА ІА НАНУ, пр. засід. СІМК від 13.04.33 р.). Про необхідність облаштування приміщень для бібліотеки йшлося й у листі СІМК до Президії ВУАН *«... потрібно передбачити звільнення приміщень 2-го поверху (по вул. Жертв Революції. — В.К.) під (...) кімнати для бібліотеки»* (НА ІА НАНУ, ВУАК-СІМК, № 452). На одному з перших засідань Президії СІМК було укладено план видавничої діяльності, який включав як фундаментальні праці, періодичні видання, так і науково-популярні праці.

Документів, які б підтверджували, що бібліотека СІМК об'єднала бібліотечні зібрання

всіх установ, що увійшли до її складу, віднайти не вдалося. Проте наявність у фонді бібліотеки Інституту археології видань зі штампом ВУАК, Археологічного музею, Кабінету антропології та інших свідчить на користь цієї думки. Комплектування бібліотечних фондів у той час переважно продовжувалося традиційним способом — завдяки подарункам та обміну. Комплектування закордонною літературою відбувалося через бібліотеку ВУАН. *«Запропонувати Секретарям циклів до 14/X подати т. Борисенко (зав. бібліотекою ВУАН. — В. К.) остаточно складені списки на закордонну літературу (НА ІА НАНУ, ВУАК-СІМК, № 542, арк. 12). Про цілеспрямоване фінансування на придбання літератури по окремих установах ВУАН йдеться у кошторисній заявці на IV кв. 1933 р. за підписом Ф.А. Козубовського (який водночас виконував обов'язки вченого секретаря 2-го Відділу ВУАН):*

«2. Бібліотечні справи.

1. На періодичну літературу: ... б/. Ін-т історії мат. культ. 1000

2. Придбання монограф. літератури...б/. Ін-т історії матер. культ. 500» (НА ІА НАНУ, ВУАК-СІМК, № 542, арк. 28).

З кінця 1933 р. реорганізацію ВУАН було продовжено. Основною структурною одиницею в Академії став інститут. На базі СІМК було створено Інститут історії матеріальної культури (ІМК), який функціонував під такою назвою до 1938 р. (Архів Президії, пр. № 1 від 14.01.34 р.). Спочатку склад новоствореної установи був невеликим: *«... Нижчезазначених наукових робітників колишнього 1 та 2 відділів ВУАН призначити на посади н. с. таких інститутів:*

б/. До ІМК: Козубовського, Мовчанівського, Рудинського, Макаренка, Петрова, Масло-ва, Моргилевського, Коршака, Магуру, Загладу, Дзбановського, Гавриленка.

... Всіх н. с., які не ввійшли до зазначених інститутів. — звільнити.

... Призначити директором ІМК — т. Козубовського.

... Призначити на посаду вченого секретаря ІМК — т. Мовчанівського» (Архів Президії, пр. № 6 засід. від 13.02.34 р.).

Бібліотека ВУАН складалася з двох частин — фундаментальної бібліотеки і фахових бібліотек науково-дослідних установ ВУАН, що були філіями фундаментальної бібліотеки (Історія Академії наук 2003, с. 147).

Формування фонду бібліотеки регулювала бібліотека ВУАН. Зокрема, література з-за кордону та інших установ Радянського Союзу надходила до Відділу обміну бібліотеки ВУАН і потім розподілялась по інститутах.

ІМК мав своє періодичне видання — «Записки ІМК» (було випущено 5 книжок). Наявність свого видання давала змогу публікувати оперативну інформацію та обмінювати її на іншу літературу.

Подальша доля більшості зі співробітників новоствореного інституту була трагічною. Насамперед постраждав М.О. Макаренко. У 1934 р. його було заарештовано та вислано до Казані. У 1936 р. його було знову заарештовано і в січні 1938 р. розстріляно у Томській в'язниці. Бібліотека М. Макаренка (зокрема значна частина тиражу монографії «Маріюпільський могильник» (1933)) потрапила до фондів бібліотеки Інституту археології.

У 1934 р. було вислано до Архангельської області відомого дослідника первісності М.Я. Рудинського. Директор СІМК та ІМК Ф.А. Козубовський у 1934 р. після смерті колишнього президента ВУАН М.С. Грушевського необережно надрукував у академічному часописі некролог на опального академіка. За це його було звільнено з роботи та заарештовано. У 1937 р. розстріляно дослідника трипільської культури С.С. Магуру та вченого секретаря ІМК Т.М. Мовчанівського. У 1938 р. розстріляно етнографа Л.Б. Загладу.

Водночас на тлі цих жорстоких історичних катаклізмів продовжувалося формування нової археологічної бібліотеки, яка відтоді стала структурним підрозділом інституту. У 1935 р. завідувачем бібліотеки ІМК було призначено Є.О. Дзбановського, який опікувався нею до 1954 р.

Після знищення «ворогів народу», тобто майже всього первинного складу ІМК, у 1938 р. установу було реорганізовано в Інститут археології АН УРСР (Архів Президії, пр. № 18 від 14.05.38 р.).

Після арешту директора ІМК Ф.А. Козубовського його обов'язки до 1940 р. перейшли до відрядженого з Москви М.І. Ячменьова — випускника Ленінградського комвузу та курсів Інституту червоної професури — людини, далекої від науки, яка навряд чи розумілася на тому, чим і ким керувала: *«Есть еще один сотрудник Петров, о котором нужно еще подумать. Он по специальности доктор литературы. Из беседы с ним у меня складывается впечатление, что с него толка не будет и, по-видимому, придется его уволить» (Архів Президії, пр. № 30 від 22.09.38 р.).* Так характеризував М.І. Ячменьов відомого вченого В.П. Петрова на засіданні Президії Академії наук.

На посаді директора Інституту археології М.І. Ячменьов був лише до 1940 р., відтоді до 1946 р. цю посаду обіймав Л.М. Славін (заступник директора з наукової частини з 1938 р.).

Штатний склад Інституту археології з 1938 р. невинно зростає. Якщо у 1938 р. налічувалось 30 наукових співробітників та 7 осіб адміністративно-господарського персоналу, то в 1940 р. *«всього в Ін-ті археології налічується 66 співробітників (наукові, тех. персонал, сумісники, аспіранти, працюючі в інших містах)»* (Архів Президії, спр. № 24, Список ...).

Серед 66 співробітників Інституту археології у 1940 р. було два співробітники бібліотеки — вже згадуваний завідувач Є.О. Дзбановський та випускниця Київського педінституту Р.І. Шифріна.

Під час Великої Вітчизняної війни Інститут археології було евакуйовано до Уфи, де він увійшов до складу Інституту суспільних наук АН УРСР (утворений 15 липня 1941 р.). Інститут складався з восьми відділів: економіки, історії і археології, мовознавства, історії літератури, фольклору, художньої літератури, музичного мистецтва, образотворчого мистецтва (Славін 1942, с. 55). В середині 1942 р. було виокремлено Інститут історії та археології.

На жаль, з'ясовуючи долю бібліотечного фонду під час війни, ми можемо користуватися лише фрагментарними даними. Документальних свідчень про евакуацію фонду до Уфи, хоча б його частини, не існує. Найімовірніше, він залишився у Києві.

Восени 1941 р. співробітники, які залишилися в окупованому Києві, намагалися відновити Академію наук України. 20 жовтня відбулося засідання Академії під керівництвом О.П. Оглобліна. Серед відновлених установ був і Археологічний інститут, який тимчасово очолила професор Н.Д. Полонська-Василенко (Верба 1995). Співробітники Інституту прагнули продовжувати наукову діяльність у новоствореному закладі, попри складні фінансові, організаційні та побутові умови. Приміщення гуманітарних інститутів не опалювали. Зважаючи на це, частина інститутів, зокрема Археологічний, переїхали з бульвару Шевченка, 14 (де вони розмішувалися до війни) до приміщення по вул. Фундуклеївській, 15. *«Холодні приміщення, зруйновані лабораторії, спустошені бібліотеки, перекидання інститутів з одного помешкання до другого, коли науковці примушені були самі переносити майно інститутів: книжки, експонати, музеї <...> — все це не сприяло науковій праці»* (Полонська-Василенко 1993, с. 64). Нові установи функціонували недовго — до середини 1942 р., коли Українська Академія наук практично припинила своє існування.

У той час будівлю інституту, що на бульварі Шевченка, 14, було повністю пограбовано окупантами. Під час окупації на території Києва діяв оперативний штаб Розенберга та інші

формування, які займалися обстеженням установ, вилученням з них цінної літератури і вивезенням її до Німеччини. Книжки, які не становили інтересу для німецької нації, надсилали в БАН. Саме туди, як свідчать архівні матеріали, частково потрапили фонди бібліотеки Інституту археології (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 67).

Як свідчить *«Акт об ущербі, причиненому німецько-фашистськими захватчиками Інституту археології АН УРСР»*, значну частину книжкового фонду бібліотеки було вивезено до Німеччини, а саме — понад 7 тис. примірників книг археологічного змісту, 500 книг з хімії (причому було вивезено майже всю цінну монографічну й періодичну літературу), географічні та історичні карти України XVI—XVIII ст. Вивезенням археологічних колекцій, літератури та наукового архіву керував німецький археолог д-р Рудольф Штамфусс (НА ІА НАНУ, оп. 1, спр. 3).

Після звільнення території України від фашистів постановою Ради народних комісарів УРСР за № 810 від 17 липня 1944 р. Інститут археології АН УРСР було поновлено (Вісті 1944, с. 5). Проте ще до поновлення інституту як самостійної установи після повернення з евакуації його співробітники (а їх на той час було лише шестеро) здійснювали розшук і повернення матеріалів, поступово доводили до ладу приміщення.

До структури поновленого інституту було включено бібліотеку разом із архівом у складі двох співробітників — завідувача бібліотеки і архіву Е.О. Дзбановського та бібліотекаря-архіваріуса С.А. Гельфенбейн (згодом до них приєдналась бібліограф М.С. Тимашева). Інституту пощастило розшукати і перенести до свого приміщення частину бібліотеки й наукового архіву. *«Протягом другого півріччя 1944 року було проведено велику роботу по впорядкуванню повернутих книжкових і архівних фондів. Інститут вживав заходів до поповнення книжкових фондів археологічними виданнями через звернення до низки наукових закладів і видавництв (переважно до Москви, а також обласних центрів УРСР)»* (Дзбановський 1947, с. 186).

У 1948 р. відбулася значна подія: в порядку реституції з Німеччини було повернуто вивезену під час війни 5141 книжку². Отже, загальна кількість бібліотечних книг збільшилась до 26 тис. одиниць. Завідувачем бібліотеки було

² У 1995 р. до бібліотеки Інституту археології повернулася ще частина книг (157 примірників) з тих, що були вивезені до Німеччини під час Другої світової війни. Книги було знайдено в Пфальцбауммузеумі та повернено його директором д-ром Г. Шебелем.

складено список з 116 наукових установ для обміну літературою. На прикладі звіту за 1948 р. ми можемо уявити собі роботу бібліотеки:

«— Видано для користування — 9914 кн. од. На міжбібліотечний абонемент іншим науковим установам — 142 кн. од. Відвідувань — 4469.

— Бібліотека одержувала 44 радянських журнали, передплачено на 1949 р. — 42 радянські журнали, через Державну публічну бібліотеку УРСР передплачено іноземні журнали (24 найменування). Проводились виставки нових надходжень, тематичні виставки.

— Протягом 1948 року бібліотека поповнилась на 1007 кн. од. (не враховуючи повернені за реституцією книги).

— Бібліотека одержала по обміну низку видань: від Державного Ермітажу, ПМК СРСР, Музею образотворчих мистецтв ім. Пушкіна, Інституту музейної і краєзнавчої роботи, Білоруської АН, Академії Архітектури Узбецької РСР, Молдавської бази АН СРСР, Державного Історичного Музею, Вірменського, Саратовського університетів, Познанського Товариства передісториків та ін. Значним надходженням стали серія «Записки Одесского Общества Истории и Древностей» (17 томів), отримана від Одеського археологічного музею і 16 книг «Przegląd Archeologiczny» (НА ІА НАНУ, оп. 1, спр. 73).

У подальшому бібліотечний фонд поповнювався через «Академкнигу», букіністичні магазини, відділ іноземного комплектування Державної публічної бібліотеки, обмін з іншими установами (Ермітажем, ПМК АН СРСР, АН Узбецької РСР, Середньоазіатським державним університетом, Інститутом історії, мови і літератури Молдавії, Академією архітектури УРСР та ін.). Були й надходження безпосередньо з-за кордону. Наприклад, судячи зі звіту за 1951 р., бібліотека отримала 15 книг серії «Archaeologia Hungarica» від Угорського національного історичного музею, що повністю доукомплектували цю серію. Цікаво, що наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. бібліотека інституту отримувала від Московської та Київської міськдовідок газетні вирізки, присвячені археологічним експедиціям, розвідкам, знахідкам, роботі наукових установ і музеїв у галузі археології та після закінчення експедиційного сезону влаштовувала виставку «Археологічної інформації в пресі» про експедиції інституту, інших наукових установ і музеїв (НА ІА НАНУ, оп. 1, спр. 155).

У 1954 р. завідувач бібліотеки О.С. Дзбановський раптово помер, і його місце посів колишній завідувач бібліотеки Інституту історії АН УРСР Ф.І. Чеусов, який пропрацював на цій

посаді до 1957 р. Після його виходу на пенсію беззмінною завідувачкою бібліотеки на довгі роки стала Катерина Семенівна Корнієнко, яка почала працювати в бібліотеці інституту на посаді бібліотекаря ще 1955 р.

За бібліотечними документами (звітами, копіями актів тощо), в 1950-х рр. інтенсивно переформовували фонди академічних та музейних бібліотек спорідненого профілю. Передавали непрофільну та дублетну літературу як із бібліотеки Інституту археології, так і до неї. Наприклад, звіт за перше півріччя 1955 р. повідомляє про передачу до Публічної бібліотеки та бібліотек інститутів АН УРСР понад 2500 примірників книжок (НА ІА НАНУ, оп. 1, спр. 264).

У той час в бібліотеці тривала інтенсивна внутрішня робота: окрім «опрацювання нових вступів», написання карток для каталогів тощо йшла поточна переінвентаризація літератури, часткова перестановка книжок, робота зі складання списків дублетної літератури, було виділено та систематизовано книги для резервного фонду, започатковано картотеку статей з археології, картотеку видань інституту. Постійно здійснювалася робота з опрацювання книжок (наприклад, за 1951 р. було опрацьовано 203 книжки) (НА ІА НАНУ, оп. 1, од. зб. 15, 130, 264, 392, 423).

У повоєнні часи, як і перед війною, Інститут археології та його бібліотека містилися у будинку на бульварі Шевченка, 14. Приміщень не вистачало, до того ж у 1950-х рр. частину приміщень під кімнати для проживання займали співробітники інституту з сім'ями.

У 1960 р. Інститут археології, як і деякі інші академічні інститути гуманітарного профілю, переїхав до новозбудованої будівлі по вул. Кірова, 4 (сучасна Грушевського). Звісно, переїхала і бібліотека інституту. Тоді ж, як свідчить звіт про роботу бібліотеки за 1960 р., в ній було створено відділ підручної літератури, до якого увійшли археологічні видання, що користувалися найбільшим попитом.

1960-ті — початок 1990-х рр. були часом найбільш регулярного, цілеспрямованого та систематичного поповнення фонду бібліотеки Інституту археології. Досить стабільним і достатнім було фінансування на придбання літератури й передплату періодичних видань. Це можна простежити на прикладі кошторису адміністративно-господарчих витрат за 1963 р., де було заплановано:

На передплату вітчизняних періодичних	
видань	0,4 тис. крб.
На придбання наукової літератури	1,4 тис. крб.
Палітурні роботи	0,5 тис. крб.

Витрати по книгообміну	0,1 тис. крб.
Придбання бібліотечної техніки	0,1 тис. крб.
Р а з о м	2,5 тис. крб.

Зважаючи на рівень тогочасних цін, таке фінансування здається досить задовільним.

Систематичне і цілеспрямоване комплектування можливе було і завдяки існуванню мережі — бібліотечного колектора «Академкниги», центрального бібліотечного колектора, комплектування іноземною літературою через Центральну наукову бібліотеку, розгалужену мережу книгообміну тощо.

Окрім бібліотеки інституту, її завідувачка К.С. Корнієнко приділяла велику увагу бібліотечним підрозділам відділу археології Криму (у складі Інституту археології з 1956 р.) та заповідника «Ольвія» (у складі інституту — з 1938 р.). Проводилась робота з комплектування цих бібліотек, велася паралельна документація, надавалася методична допомога. Нині ці бібліотеки функціонують як підрозділи Кримського філіалу Інституту археології та Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» і мають самостійне фінансування.

У 1974 р. Інститут археології і бібліотека вчоргове переїхали на нове місце — понад 20 років вони розміщувалися в будівлях колишнього Видубицького монастиря (вул. Видубицька, 40). Бібліотеці, книжковий фонд якої на той час становив понад 60 тис. основного та понад 20 тис. обмінного фонду, не вистачало місця у приміщенні, свого часу спеціально добудованому до дзвіниці під монастирську бібліотеку, тому в ньому розмістився основний фонд, там проводилась видача літератури на абонемент, а читальна зала з підручним фондом, обмінний фонд та відокремлена згодом через брак місця дублетна література розташувалися в іншому корпусі. Це створювало певні незручності як в обслуговуванні читачів, так і у внутрішній роботі бібліотеки.

За часи завідування К.С. Корнієнко бібліотека Інституту археології перетворилась в одну з найкращих у Радянському Союзі бібліотек археологічного профілю. Було проведено велику роботу з поповнення втраченого під час війни фонду через букіністичні магазини Москви, Ленінграда і Києва. Придбано 16 особистих бібліотек видатних учених-археологів. Мужнім вчинком завідувачки стало збереження нею наукових видань 1920-х рр., зокрема літератури з бібліотеки Ф. Вовка, які свого часу могли бути знищені як ідеологічно ворожі. К.С. Корнієнко плідно працювала на посаді завідувачки до свого виходу на пенсію у 1991 р.

Нині колектив бібліотеки складається із завідувачки та трьох співробітників. Нинішньо-

му складу бібліотеки довелося взяти участь в останньому переїзді, що відбувся у 1997 р. під час переміщення Інституту археології з Видубицького монастиря до будівлі на пр. Героїв Сталінграда, 12. Сьогодні бібліотека розташовується на третьому поверсі цього будинку. Тут розмістилися просторий читальний зал з підручним фондом та приміщення для основного фонду бібліотеки, який структурно поділено на вітчизняний та іноземний фонди, які, в свою чергу, розподілено на фонди монографічних та періодичних видань. На жаль, приміщення, в яких розмістилася бібліотека, не повністю відповідають умовам збереження її фонду. Крім того, практично відсутні вільні площі, призначені під збільшення фонду.

Серед найцінніших видань бібліотеки ІА НАН України слід відзначити такі серії: «Археологическая летопись Южной России» (1899—1905), «Древности. Труды Московского археологического общества» (1865—1917), «Записки Одесского Общества истории древностей» (1865—1919), «Известия Таврической ученой архивной комиссии» (1867—1920), «Известия Императорской археологической комиссии» (1901—1916), «Труды археологических съездов» (1871—1916). Крім того, зберігаються повні комплекти періодичних археологічних видань: «Археологія», «Российская (советская) археология», «Вестник древней истории» тощо.

До послуг читачів довідково-бібліографічний апарат бібліотеки: алфавітний та систематичний каталоги, близько 20 картотек, серед яких картотеки статей з археології та давньої історії, праць співробітників інституту та видань Інституту археології, рецензій, вітчизняної та іноземної періодики, колекцій, україністики, античних авторів, «Праць Археологічних з'їздів», статей деяких дореволюційних часописів тощо. До послуг читачів електронний каталог, що відбиває масив літератури, отриманої бібліотекою з 1997 р.

Вже від початку існування бібліотеки тематичне спрямування її фондів було досить широким. Вони склалися з археологічної, антропологічної, етнографічної, історичної, мистецтвознавчої і природничої літератури. Також було представлено літературу з філософії, релігії, культури, філології, довідкові видання. Всі ці розділи наявні як у вітчизняному, так і закордонному фондах. За часи існування бібліотеки всі розділи поповнювалися та внутрішньо структурувалися.

Регулярно (майже щомісяця) у приміщенні читального залу бібліотеки влаштовуються виставки нових надходжень, що користуються великим попитом у читачів. Традиційними

є тематичні книжкові виставки, що готуються до ювілеїв, пам'ятних дат, конференцій тощо. Останнім часом бібліотека започаткувала традицію влаштування у читальному залі фото-виставок.

Однією з головних проблем останніх років є відсутність цілеспрямованого систематичного комплектування книжкового фонду. Основними джерелами надходжень переважно є обмін та подарунки. Щоправда, у такий спосіб вдається отримати чималий обсяг літератури (500—600 примірників на рік). Особливо важко задовольнити потребу у фаховій літературі із близького зарубіжжя через брак як коштів, так і систематичної інформації. Значну кількість іноземних видань (переважно періодичних) бібліотека традиційно отримує через Національну бібліотеку України ім. В. Вернадського НАН України.

Згадуваний великий обмінний фонд — не лише джерело для обміну науковою літературою. Час від часу інститут та його бібліотека підтримують літературою зі свого обмінного фонду вищі навчальні заклади та інші профільні установи (як київські, так і регіональні).

Останнім часом завдяки поліпшенню технічного оснащення інформаційні можливості бібліотеки розширилися. На часі розвиток і видозмінення форм і методів інформаційного обслуговування. Запровадження у бібліотеці Інтернету, розвиток електронних інформаційних ресурсів, ефективних інформаційних технологій сприятимуть її перетворенню на сучасний бібліотечно-інформаційний центр.

Таку роботу планується вести в кількох напрямках. Перший полягає у наданні читачам доступу до інформаційних ресурсів, що перебувають за межами бібліотеки. Таке обслуговування можливе відразу після підключення бібліотеки до мережі Інтернет. Джерела електронної інформації — це сучасний напрям у системі інформаційного забезпечення науковців. Бібліотечні працівники надаватимуть консультації з пошуку у мережі, допомагатимуть у використанні ресурсів інших бібліотек, користуванні реферативними і повнотекстовими базами даних наукових установ, інформаційних центрів. Завдяки таким заходам буде посилено роль бібліотеки як інформаційного посередника.

Другий напрям — презентація у мережі власних інформаційних ресурсів. У планах створення сторінки на веб-сайті Інституту, на якій буде розміщено інформаційні ресурси бібліотеки, електронний каталог і повні тексти деяких електронних документів.

Мріємо про впровадження системи електронної доставки документів, коли розділи книг і статей з фондів бібліотеки надсилатимуться віддаленим користувачам за їхньою вимогою в електронній формі.

Наш колектив продовжує роботу над створенням електронних каталогів поточних надходжень, планує роботу над ретроспективним електронним каталогом, розпочавши з розділу «Археологія», займається автоматизацією бібліотечних процесів, створенням фонду електронних документів, пошуком нових методів бібліотечно-бібліографічної та інформаційної роботи.

Архів Президії НАНУ. Протоколи засідань Президії ВУАН 1931—1938 рр.

Архів Президії НАНУ. Список особового складу науково-дослідних Інститутів та установ АН УРСР. Станом на 15.01.1940. — кн. 1.

Інститут рукопису НБУВ. — Ф. XXIX. — од. зб. 542.

Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд ВУАК.

Науковий архів Інституту археології НАН України. ВУАК-СІМК.

Науковий архів Інституту археології НАН України. Оп. 1, спр. 3, 15, 73, 130, 155, 264, 392, 423.

ЦДАВО України ф. 3206, оп. 2, спр. 67.

Верба І. Спроба відновлення української Академії наук у Києві (кінець 1941 — середина 1942 рр.) // Український історик. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен. — 1995. — Т. 32. — С. 87—99.

Вісті АН УРСР. — 1944. — № 3—4. — С. 5—7.

Дзбановський Є.О. Інститут археології АН УРСР у 1944 році // Археологія. — 1947. — № 1. — С. 183.

Історія Академії наук України 1918—1923. Документи і матеріали. — К., 1993.

Історія Національної Академії наук України 1924—1928. Документи і матеріали. — К., 1998.

Історія Національної Академії наук України 1934—1937. Документи і матеріали. — К., 2003.

Кононенко Ж.О. Із небуття // Археологія. — 1992. — № 1. — С. 103—108.

Нестуля С. Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років). — Полтава, 1997.

Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії. — К., 1993.

Одержано 15.05.2008

ПАМ'ЯТІ АННЕТИ ЛЕОНІДІВНИ НЕЧИТАЙЛО

П'ятого березня 2008 р. на сімдесят третьому році життя у себе на батьківщині, в м. Усть-Джегута Карачаєво-Черкеської автономної області Ставропольського краю, померла відомий археолог, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України Аннета Леонідівна Нечитайло. Пішла з життя чудова людина, унікальний фахівець, яка однаково добре знала археологію доби бронзи Кавказу й України, в усіх тонкощах розбиралася в стародавній металургії, ідеології, етнічних та соціально-економічних питаннях населення доби бронзи в степах Східної Європи та Кавказу.

Здається, що сама доля потурбувалась про те, щоб місце поховання археолога було поруч із місцем її перших розкопок. Саме тут, у верхів'ях річки Кубань, починався науковий шлях Аннети Леонідівни. Вона народилася 15 листопада 1935 р. на Північному Кавказі у станиці Старомінська Краснодарського краю у родині службовця. Після звільнення Північного Кавказу від фашистських загарбників батьки Аннети Леонідівни оселилися в м. Ставрополь. У цьому місті пройшли її шкільні роки. Потім було навчання на історичному відділенні Став-

ропольського державного педагогічного інституту, який вона закінчила 1958 р. Уже у студентські роки Аннета Леонідівна виявила інтерес до давньої історії свого краю. Її першим учителем і наставником в археології стала Тетяна Максимівна Мінаєва — відомий російський археолог, дослідник та знавець археології Північного Кавказу.

Після закінчення педінституту А.Л. Нечитайло працювала в Ставропольському краєзнавчому музеї науковим співробітником-археологом. Одинадцять років вона віддала роботі в музеї, поєднуючи її з археологічними розкопками. Усть-Джегутинський могильник став першою археологічною пам'яткою, яку дослідила Аннета Леонідівна. Матеріали від енеоліту до середньовіччя потребували широкої ерудиції, постійної праці у бібліотеці, спілкування з учителем. Молода дослідниця виступала з доповідями за матеріалами розкопок на конференціях у Москві, Ленінграді, Кишиневі, Києві. З'явилися перші публікації, побачили світ результати розвідкових робіт Ставропольського музею (1964). У журналі «Советская археология» вийшла друком стаття «Комплекси майкопської культури в Усть-Джегутинському могильнику» (1966), написана Аннетою Леонідівною разом із Р.М. Мунчаєвим Того ж року А.Л. Нечитайло виступила на археологічній сесії з доповіддю «Катакомбні поховання доби бронзи в околицях міста Черкеська». Далі було керівництво великою новобудівною експедицією неподалік станиці Суворівська на Ставрополлі. Ця експедиція стала справжньою школою польової майстерності та організаційного таланту молодого археолога. Матеріали, отримані в результаті напруженої праці, зацікавили фахівців-археологів із Москви та Ленінграда. Особливо цікавими були матеріали майкопської, катакомбної та північнокавказької культур. Пам'ятаю, як на кафедрі археології Ленінградського університету, де я тоді навчався, з'явилися фотокопії звіту про розкопки Аннети Леонідівни поблизу станиці Суворівська, і з якою зацікавленістю вони вивчалися спеціалістами. Копітка робота з музейними колекціями, специфіка обліку та зберігання музейних фондів, безумовно, наклали свій відбиток на формування Аннети Леонідівни як дослідника

© С.Ж. ПУСТОВАЛОВ, 2008

й археолога. Акуратність, точність, пунктуальність, ретельна перевірка всіх посилок та цитат стали однією з характерних рис усіх її подальших робіт.

У 1969 р. Аннета Леонідівна вступила до аспірантури Інституту археології АН Української РСР. Відтоді вся її наукова діяльність була пов'язана як із Північним Кавказом, так і Україною. Її вчителем з української археології став видатний учений-первісник, завідувач відділу археології каменю та бронзи, д. і. н., професор Д.Я. Телегін. Аннета Леонідівна інтенсивно працювала над кандидатською дисертацією. Її тема, звичайно ж, була пов'язана з її улюбленим Кавказом — «Верхнє Прикубання за доби середньої бронзи». В основу дисертації було покладено матеріали розкопок Аннети Леонідівни у той час, коли вона ще була співробітником Ставропольського краєзнавчого музею. Кандидатську дисертацію було успішно захищено 27 березня 1973 р.

Згодом Аннету Леонідівну було призначено завідувачкою наукових фондів Інституту археології АН УРСР. Очевидно, це призначення було пов'язане з тривалою роботою дослідниці в музеї. Керівництво Інституту археології не помилилося у своєму виборі. А.Л. Нечитайло із властивим їй ентузіазмом взялася за впорядкування колекцій, наведення порядку у фондосховищі. На той час Інститут археології України розташовувався у будинку № 4 по вул. Кірова (нині Грушевського) у м. Києві, а фонди — в кімнаті під конференц-залом та в підвалі під ним. Для того щоб зрозуміти, яку величезну роботу здійснила А.Л. Нечитайло у фондах, необхідно було побувати там до її приходу. На роки її завідування фондами (до речі, на громадських засадах) припав переїзд Інституту в нове приміщення. Переїхали й фонди. Цю складну операцію було виконано бездоганно. Звичайно, знадобилася допомога всіх співробітників Інституту археології, але вся організація переїзду лягла на плечі Аннети Леонідівни.

На новому місці фонди розташувалися в Трапезній церкві та на нижніх поверхах дзвіниці Видубицького монастиря. Аннета Леонідівна почала практику публікації нових надходжень до наукових фондів Інституту археології. Праця у фондах займала дуже багато часу й не завжди приносила задоволення, але притаманні їй життєрадісність та оптимізм допомагали долати труднощі й плідно працювати на науковій ниві. Наприкінці 1970-х рр. вийшли у світ дві монографії А.Л. Нечитайло, присвячені Верхньому Прикубанню. Вона надрукувала низку статей

з особливостей поховального обряду народів Північного Кавказу за доби ранньої бронзи. У 1980 р. А.Л. Нечитайло стала старшим науковим співробітником. Того ж року побачили світ її тези про зв'язки культур України та Північного Кавказу за доби ранньої бронзи, які згодом поклали початок докторській дисертації, основою якої стала монографія «Связи племен степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы». У цій монографії Аннета Леонідівна збирила та опрацювала величезний матеріал про різноманітні зв'язки Стародавнього Кавказу й України. За кількістю металевих речей нею було визначено динаміку взаємодії металургійних центрів Кавказу та України, запропоновано оцінку зростання металургійного виробництва у досліджуваному регіоні, показано можливі еквіваленти обміну в торгівлі між окремими регіонами. Протягом 1980-х рр. Аннета Леонідівна працювала над докторською дисертацією, яку успішно захистила в 1995 р. у Москві.

Згодом Аннета Леонідівна опублікувала низку статей, присвячених зв'язкам Північного Кавказу та України за доби бронзи, зокрема про особливості технології плавки металу. Вона вперше виділила та схарактеризувала металообробні та металургійні центри на теренах Північного Причорномор'я за доби ранньої бронзи. Паралельно Аннету Леонідівну захопили проблеми ранньонеолітичних степових культур. Разом із Д.Я. Телегіним вона активно працювала над узагальнюючою монографією про новоданилівську та середньостогівську культури, продовжувала брати активну участь у дослідженнях Північного Кавказу, якому вона не зрадила до останніх своїх днів. Її цікаві роботи з металургії та про металургійні центри були визнані провідними фахівцями-археологами багатьох країн. Доповіді дослідниці на численних конференціях викликали незмінну зацікавленість. Загальна кількість наукових публікацій А.Л. Нечитайло сягає майже 160.

Останні два роки свого життя Аннета Леонідівна була на пенсії, тяжко хворіла, але продовжувала працювати. Вона на все мала свій власний погляд і вміла його відстоювати перед будь-якою аудиторією. Доброзичливість, оптимізм, величезна працездатність завжди були притаманні Аннеті Леонідівні. Її науковий спадок і праці, безперечно, ввійдуть до золотого фонду археологічної науки, а ми, її друзі й колеги, назавжди збережемо у своєму серці добру пам'ять про неї.

Одержано 14.10.2008

С.Ж. ПУСТОВАЛОВ

ПАМ'ЯТІ НІНЄЛІ МИХАЙЛІВНИ БОКІЙ

1 липня 2008 р. українська археологічна спільнота втратила одного зі своїх активних діячів. На сімдесят другому році життя відійшла у вічність Нінелі Михайлівна Бокій. Знаний археолог, дослідник багатьох пам'яток Центральної України вона залишила великий спадок у вигляді низки важливих археологічних пам'яток, відкритих нею, та численних учнів — археологів, викладачів і музейних працівників.

Нінелі Михайлівна народилася 20 червня 1937 р. у смт Новомиколаївка Запорізької обл. у родині службовців. Навчалася у середній школі м. Костопіль, 1954 р. вступила до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка на історичний факультет, який закінчила в 1959 р. Потім працювала науковим співробітником у Київському державному архітектурно-му заповіднику «Софіївський музей» та лаборантом в археологічних експедиціях Інституту археології НАН УРСР, завучем ДСШ № 1 у м. Калінінград (1962—1966 рр.). У 1966 р. доля в особі О.І. Тереножкіна спрямувала її на Кіровоградщину, де вона нарешті змогла присвятити себе улюбленій справі — археології. З 1966 до 1978 р. Нелі, як її називали друзі, очолювала відділ археології у Кіровоградському краєзнавчому музеї. Це були роки активних досліджень — розвідок, розкопок, роботи над дисертацією. Велику роль у її житті зіграла зу-

стріч ще на початку 1960-х рр. з Олексієм Івановичем Тереножкіним, який став її науковим керівником і наставником, завжди радів її знахідкам і науковому зростанню.

Саме О.І. Тереножкін спрямував зусилля своєї аспірантки на вивчення заповідної для скіфологів території — порубіжжя Степу і Лісостепу на Дніпровському Правобережжі. Тут Н.М. Бокій у басейнах верхів'їв Тясмину, Інгульця, Синюхи, Великої Висі дослідила багато пам'яток передскіфського та скіфського часів, які вперше після розкопок О.О. Бобринського кінця ХХ — початку ХХ ст. репрезентували археологічні комплекси на сучасному рівні дослідження. Багато пам'яток було розвідано й обстежено разом із визначним краєзнавцем В'ячеславом Євгеновичем Шкодою.

Окрема тема — охорона пам'яток. Медерovo, Защита, Куцеволовка, Чечеліївка, Івангород — ці вже класичні нині пам'ятки потрібно було не лише знайти, а й уберегти від остаточного руйнування, дослідити, тобто довести справу до кінця. Нелі з її наполегливістю і завзятістю, а також дуже розвиненим почуттям відповідальності це вдавалося. Вона навіть вивчилася їздити на мотоциклі, щоб контролювати стан археологічних пам'яток, або, як жартували, наводити жах на деяких голів колгоспів. Утім ще зі студентських років Нелі була знаною спортсменкою, захоплювалася легкою атлетикою, альпінізмом, а в кіровоградський період ще й парашутним спортом. Можливо, тому їй були під силу неординарні вчинки: зі зламаною ногою на милицях приїхати до експедиції О.І. Тереножкіна або вночі мчати разом із чоловіком Юрієм на мотоциклі з Кіровограда на похорон вчителя в травні 1981 р. Струнка, кароока, усміхнена — вона завжди виглядала молодшою за свої роки. У 1980 р. Нінелі Михайлівна захистила дисертацію «Скифский период на пограничье Степи и Лесостепи в Правобережном Среднем Поднепровье (VII—III вв. до н. э.)». На той час вона вже працювала (з 1978 р.) у Кіровоградському державному педагогічному інституті ім. О.С. Пушкіна (нині Державний педагогічний університет ім. В. Винниченка) на посаді старшого викладача, згодом стала заступником декана історичного факультету з наукової роботи. У 1987 р. Н.М. Бокій було об-

рано на посаду доцента кафедри СРСР і УРСР. Цей рік багатьом скіфологам запам'ятався конференцією, яку Нінель Михайлівна організувала в Кіровограді з приводу ювілею свого вчителя О.І. Тереножкіна. Все на цьому форумі, що зібрав майже всіх фахівців із вивчення доби раннього заліза півдня Східної Європи, було просякнуто її турботою і увагою.

Викладацька та виховна робота в університеті забирала багато часу, однак з'явилися й нові можливості. У 1978 р. Н.М. Бокій очолила студентський археологічний гурток, члени якого та студенти історичного факультету щороку проходили археологічну практику під керівництвом свого наставника, а також у багатьох експедиціях Інституту археології НАН України, де на них завжди чекали. У ті роки Нінель Михайлівна масштабно дослідила такі пам'ятки, як ґрунтові могильники Світловодський та біля с. Заломі, здійснила новітні розкопки відомого Мельгунівського кургану, а також унікального комплексу — золотоординського міста і могильника XIV ст. у м. Новоархангельськ (Торговиця), який Н.М. Бокій досліджувала в 1997—2007 рр. разом зі своєю ученицею і вже також відомим археологом І.А. Козир. В останні роки Нінель Михайлівна активно вивчала проблеми новітньої історії України, постійно опрацьовувала архівні й бібліотечні матеріали в Інституті археології і Національній науковій бібліоте-

ці ім. В.І. Вернадського НАН України, була активним членом історико-культурної асоціації «Україна—Туреччина». Вона виступала з актуальними доповідями на міжнародних історичних конференціях у м. Будапешт (Угорщина) в 2003 р. та у Києві в 2006 р.

Останні зустрічі колег із Нелею відбулися на травневих конференціях у 2007 р. — спочатку на конференції скіфологів у Чигирині, а потім у м. Ізмір (Туреччина), на Першому міжнародному конгресі Євразійської археології. І ніщо не віщувало, що ці зустрічі останні. Вона не підкорялася хворобі. У червні 2007 р. були ювілейні святкування в Кіровоградському університеті, а в липні — продовження розкопок у Торговиці. Здавалося, так буде ще багато-багато років ...

У її житті все відбулося: улюблена справа, успішна робота, дружна родина (чоловік, діти, троє онуків), у якій усі любили й розуміли один одного, віддані друзі та учні, на долях яких тою чи іншою мірою відбилася її неповторна особистість. Нінель Михайлівна встигла опублікувати не дуже багато праць, але небагато сучасних археологів можуть звітувати такою кількістю першорядних досліджених пам'яток і людей, які завжди згадуватимуть її із вдячністю та приязню. З нами назавжди залишиться її світлий образ, сповнений природженого оптимізму, життєвої стійкості та мудрості.

СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ БІБІКОВ: ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ НАУЦІ (до 100-річчя від дня народження)

Цього року виповнюється 100 років від дня народження відомого вченого, члена-кореспондента НАН України, людини зі світовим іменем Сергія Миколайовича Бібікова. Двадцять років тому похмурого листопадового вечора він пішов із життя, залишивши у друкарській машинці недописану сторінку статті. До останньої хвилини він був у вирі наукового життя, у середовищі колег-археологів.

Сергій Миколайович Бібіков народився 14 вересня 1908 р. у м. Севастополь у родині службовців. У 1928 р. він вступив до Кримського пе-

дагогічного інституту ім. Фрунзе, а вже у 1929 р. перевівся до Ленінградського державного університету, де навчався на етнографічному відділенні географічного факультету. З 1931 до 1934 рр. він перебував на військовій службі у Качинській школі льотчиків.

У 1934 р. С.М. Бібіков повернувся до Ленінграда і почав працювати в Державній академії історії матеріальної культури (згодом ІМК), де він пройшов шлях від науково-технічного працівника до заступника директора.

Велика Вітчизняна війна поставила перед ним нові випробування: у 1941—1942 рр. його призначили заступником голови комісії з управ-

ління ленінградськими установами АН УРСР, згодом — головою евакотрійки АН СРСР.

У 1955 р. С.М. Бібікова було призначено директором Інституту археології АН України, який він очолював до 1968 р. Згодом він працював завідувачем відділу археології Криму та за сумісництвом на тій самій посаді у відділі античної археології (з 1971 р.) До останнього дня, 21 листопада 1988 р., він залишався співробітником Інституту археології.

Це лише кілька основних сторінок біографії ученого. Звичайно, найкраще про себе розповів би сам Сергій Миколайович: про безхмарне дитинство у приморському місті, родину, студентські роки в Ленінграді, трагедії воєнних років тощо ...

С.М. Бібіков прийшов в археологію у 1920-х рр. Перший досвід здобув в експедиціях відомого вченого Г.А. Бонч-Осмоловського. Це була школа археології і життя, яка значною мірою визначила сенс його подальшого життя. Потім були самостійні дослідження в Криму та на Південному Уралі, у Подністров'ї та Подніпров'ї. Коло його наукових інтересів завжди було пов'язане з первісною археологією — палеолітом, мезолітом, енеолітом.

Сформований як фахівець під керівництвом Г.А. Бонч-Осмоловського С.М. Бібіков зумів продовжити його наукові напрями, розвинувши та збагативши їх власними ідеями та розробками. Великий вплив на його становлення мало й творче наукове оточення в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР. Цей період його життя був тісно пов'язаний із такими постатями, як П. Єфименко, В. Равдонікас, О. Окладников, М. Артамонов, О. Бернштам, П. Борисковський, О. Рогачов та ін. Це був час становлення Сергія Миколайовича як ученого, організатора та керівника науки. Це були моло-

дість і зрілість, що проходили в колі однолітків та старших товаришів.

Понад 30 років наукова діяльність С.М. Бібікова проходила в стінах Інституту археології АН України. У Києві вчений знайшов багатий ґрунт для реалізації своїх ідей. Його однодумцями були провідні українські археологи Л. Славін, О. Тереножкін, В. Довженко, Ю. Захарук та ін. Він став генератором ідей, його думка багато в чому була визначальною. Саме він започаткував створення фундаментальної тритомної «Археології Української РСР», яка й сьогодні є актуальним хрестоматійним археологічним дослідженням — виданням, якого не було в СРСР і на яке дотепер не спромоглася жодна з пострадянських країн. У цьому, безперечно, його велика заслуга, данину якій має віддати сучасна генерація археологів. «Першою ластівкою» до цього стали «Нариси стародавньої історії УРСР», що вийшли за нашої участі під редакцією С.М. Бібікова. Згодом у вченого виникла ідея написати багатотомну «Стародавню історію України», яку було опубліковано на рубежі другого та третього тисячоліть. Він володів унікальним даром ставити проблеми й максимально наближатись до суті явища. Ця надзвичайно цінна риса завжди була властива Сергію Миколайовичу. Уміле зіставлення археологічного матеріалу з даними суміжних наук, його теоретичні висновки завжди були обумовлені науковою актуальністю та метою дослідження.

Досліджені С.М. Бібіковим пам'ятки стали класичними зразками археологічних розкопок та їх історичної інтерпретації. Археологічна пам'ятка для нього була не просто фактом, відірваним від реального життя, що існує сам по собі, а певною ланкою в історичному ланцюгу становлення та розвитку людського суспільства. Він насамперед шукав пояснень будь-якому явищу на широкому тлі історичного процесу, знаходив момент, що об'єднував розпорошені археологічні дані в чітку систему історичного розвитку. За його висловом, він воістину умів бачити «за речами людей, що їх породили».

З іменем С.М. Бібікова в археологічній науці пов'язана ціла низка відкриттів і розробок актуальних історичних питань. Він умів передбачити те, що з часом стало основною темою досліджень археологічних колективів у різних кутках світу. Варто згадати лише основні віхи його наукових розробок:

- первісне заселення Східної Європи — проблема, яка і сьогодні є актуальною і широко досліджується в сучасному палеолітознавстві, збагачена новими ідеями, сучасними методиками польових та кабінетних досліджень;

- «криза мисливського господарства» — ситуація, що виникла наприкінці мезоліту на рубежі двох епох і стала поштовхом до різкої зміни господарчих занять первісної людини та переходу до відтворювальних форм господарства;

- палеодемографічний та палеоекономічний аспекти в археологічних дослідженнях тощо.

Значний період наукової діяльності С.М. Бібікова було присвячено вивченню трипільської культури — яскравого та загадкового явища в первісній історії Європи. Продовжуючи справу В.В. Хвойки, М.Ф. Біляшівського, М.Ю. Макаренка, М.Я. Рудинського, вчений досліджував трипільські пам'ятки на середньому Дністрі й Дніпрі. Його цікавили проблеми походження трипільської культури, взаємовідносини між окремими колективами, розвиток господарства. Саме він уперше в археологічній практиці повністю розкопав та дослідив трипільське поселення Лука-Врублівецька. Присвячена результатам цих розкопок монографія (1953) і досі лишається одним із кращих досліджень, до якого постійно звертаються не лише археологи, а й історики, етнографи, мистецтвознавці.

Особливу увагу Сергій Миколайович приділяв проблемі ідеологічних уявлень і світогляду наших далеких пращурів. Його дослідження з цієї проблеми вирізняються надзвичайним відчуттям внутрішнього світу первісної людини. Його висновки вражають неординарністю, а часто й несподіваністю. Це насамперед стосується дослідження міфологічного світосприйняття давніх хліборобів, яке відбулося на оригінальному трипільському орнаменті, культі «родючості», що знайшов свій образний вияв у знаменитих трипільських жіночих статуетках, реконструкції обрядів.

Понад 20 років тому побачила світ монографія С.М. Бібікова «Древний музыкальный комплекс из костей мамонта» (1982), у якій було висловлено сміливо-шоковую ідею про існування музики в палеоліті. Вчений уперше чітко й обґрунтовано сформулював висновок про духовний світ первісної людини, наявність у них музичних інструментів, побутування театралізованих ритуальних дійств. Запропоновану гіпотезу було аргументовано системою скрупульозних аналізів орнаментованих кісток мамонта, виявлених у с. Мізин Чернігівської обл. експедицією Інституту археології АН України під керівництвом І.Г. Шовкопляса та І.Г. Підолічка. Слід додати, що комплекс доказів на той час у Сергія Миколайовича був вичерпним. Згідно із сучасною класифікацією, ці вироби можуть бути

віднесені до групи музичних інструментів ударного типу. Експеримент, проведений під керівництвом заслуженого артиста України В.І. Колокольникова, підтвердив правильність висновку С.М. Бібікова. Модель звучання мізинських кісток було записано на платівку всесоюзною фірмою грамзапису «Мелодія». Це відкриття, зроблене С.М. Бібіковим у 1970—1980-х рр., і сьогодні актуальне й досить часто стає предметом наукових дискусій.

Усе життя Сергій Миколайович Бібіков перебував у безперервному пошуку. Його хвилювала проблема взаємин людини і природи, якій він присвятив низку ґрунтовних наукових праць, де знайшли своє висвітлення питання кризи мисливського господарства в кам'яному віці, палеоекономіки й палеодемографії у мезоліті та енеоліті. Висновки, до яких дійшов учений, багато в чому змінили традиційні уявлення про поступальність історичного розвитку первісного суспільства.

Сергій Миколайович завжди знаходив у людях здібності, які могли сприяти розвитку науки, він умів пробуджувати інтерес до знань в інших. Простота і разом із тим неухильна вимогливість були його невід'ємними рисами.

Життя С.М. Бібікова — постійних рух, пошук. Спілкування з ним завжди було цікавим і емоційним, завжди пробуджувало думку. Він був великим ерудитом, чудовим співрозмовником і оповідачем, великим життєлюбом. Це і приналежувало до нього людей, молодь, створювало незаперечний авторитет. Так і виникла «школа Бібікова», яка об'єднала його учнів і послідовників з різних куточків Євразії. Його цінували та цінують учні, він умів цінувати їх. Швидше за все, це було найголовнішим у його житті — людські стосунки.

Сергій Миколайович абсолютно спокійно ставився до відзнак та нагород. Він умів сприймати їх із гідністю, він не колекціонував нагороди і ніколи не протиставляв свої заслуги досягненням інших. Та все ж було б несправедливо не згадати, що заслуги С.М. Бібікова перед українською наукою належним чином відзначено. Він був членом-кореспондентом АН УРСР, лауреатом Державної премії України, заслуженим працівником науки, членом-кореспондентом Центрального археологічного інституту ФРН (Берлін) ...

Він прожив цікаве повноцінне життя, яке вибудував сам. Він і сьогодні серед нас — у пам'яті його друзів і колег.

Л.В. КУЛАКОВСЬКА

Ф.Т. КАМІНСЬКИЙ — ДОСЛІДНИК ПАМ'ЯТОК АНТИЧНОСТІ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ

Тридцять років тому трагічно загинув археолог і краєзнавець Миколаївщини Феодосій Тимофійович Камінський. Його життя і праця збіглися з найжорстокішими і найкривавішими подіями ХХ ст.: Першою і Другою світовими та громадянською війнами, сталінсько-беріївськими репресіями та голодоморами.

Ім'я Феодосія Тимофійовича Камінського (1888—1978) сучасним археологам мало відоме, але його археологічна діяльність на початку минулого століття була безпосередньо пов'язана з такими визначними постатями, як Д.І. Яворницький, Б.В. Фармаковський, Т.І. Фармаковська, Л.М. Славін, О.М. Карасьов, О.І. Леві, С.С. Дложевський, М.О. Макаренко, та багатьма іншими.

Уся його наукова діяльність була спрямована на виявлення, охорону, збереження та попереднє вивчення пам'яток археології та старожитностей, на які таке багате пониззя Побужжя.

Ще підлітком Ф.Т. Камінський побував у Єгипті, де археолог Г. Картер звернув його увагу на пам'ятки Давньої Греції. Очевидно, саме це вплинуло на подальші його заняття класичними старожитностями.

Після закінчення реального училища в 1909 р. він став вільним слухачем Петербурзького археологічного інституту. Там Ф.Т. Камінський ознайомився з численними колекція-

ми Ермітажу — матеріальної та духовної культури первісного суспільства, скіфської доби та античного часу.

У 1912 р. на запрошення Д.І. Яворницького — директора Катеринославського музею імені О. Поля, він став співробітником цього музею і брав участь у дослідженнях запорозьких січей.

У 1912—1913 рр. Феодосій Тимофійович працював на розкопках античного міста-держави Херсонес, рештки якого розташовані поблизу м. Севастополь (Нестуля 2000, с. 218—220).

Напередодні Першої світової війни Ф.Т. Камінський увійшов до створеної місцевими органами влади Миколаєва музейної комісії, яка мала прийняти від сім'ї місцевого музичного діяча і мецената Е.П. Францова численну колекцію екземплярів рослинного та тваринного світу, зібрану з усіх куточків нашої планети. Він підготував цю колекцію до експозиції і за дозволом Імператорської археологічної комісії провів низку археологічних досліджень курганів на території Миколаївщини та Херсонщини.

У 1914 р. розпочалась Перша світова війна, на фронтах якої Ф.Т. Камінський дослужився до чину капітана. Революційні події 1917 р. знищили всі його надії на плідну працю на ниві досліджень старожитностей.

Ф.Т. Камінського арештували за доносом як офіцера царської армії і переправили для допитів до Москви, оскільки білогвардійські війська дуже близько підійшли до Миколаєва. Його допитували на Луб'янці, але він скористався можливістю відвідувати музеї та різні виставки. Після численних вимог громадськості Миколаєва, де його добре знали як збирача старожитностей і відомого бандуриста, бандуру якому подарувала сама Леся Українка, його нарешті виправдали.

У Москві його взяли на посаду співробітника Російського історичного музею, де він наполегливо вивчав і систематизував колекції ольвійських старожитностей, а згодом працював над вивченням античних пам'яток у Рум'янцевському музеї (ДАМО, ф. 5859, оп. 2, спр. 2242, арк. 3—47).

Зважаючи на те, що фахівців із музейної справи й археології після 1917 р. майже не залишилось, у 1921 р. Ф.Т. Камінського як фахівця-

археолога направили спеціалізуватися в галузі музейної справи і наукових досліджень стародавніх пам'яток півдня та України (Архів МКМ, удостоверение, с. 1).

З березня 1921 р. до лютого 1922 р. Ф.Т. Камінський обійма посаду хранителя Миколаївського історико-археологічного музею і був членом міської музейної ради. Водночас він завідував сектором музейно-екскурсійної роботи Миколаївської політпросвіти (Архів МКМ, удостоверение, с. 2). 21 жовтня 1921 р. на засіданні музейної ради під час розгляду постанови Раднаркому УСРР від 13 вересня того ж року «Про охорону залишків старогрецького міста Ольвії» вирішувалося питання про клопотання в центрі щодо повернення Миколаївському історико-археологічному музею всіх ольвійських старожитностей, розкопаних з 1917 р., створення музею на території самої Ольвії, тому що повна картина ольвійської культури має бути представлена і сконцентрована в одному місці — в Миколаєві (ДАМО, Ф. Р-99, оп. 1, спр. 752, арк. 21).

У грудні 1921 р. Ф.Т. Камінський звітував на засіданні музейної ради про відвідання Ольвії й просив «довести до сведения Главной коллегии Губнаробраза и с. Парутино о прекращении заселения предместья Ольвии» (ДАМО, Ф. Р-99, оп. 1, спр. 752, арк. 21). 31 травня 1924 р. Ольвію було оголошено національним надбанням України і передано у відання наукового комітету Наркомпросу УСРР. Уповноваженим цього комітету з розкопок в Ольвії став директор Одеського археологічного музею С.С. Дложевський, а вечним хранителем Ольвії — Ф.Т. Камінський.

У лютому 1922 р. місцева влада запросила Ф.Т. Камінського обійняти посаду завідувача Миколаївського історико-археологічного музею. Крім того, він був головою президії Миколаївського наукового товариства і членом Одеської комісії краєзнавства при ВУАН (Всеукраїнській Академії наук), завідувачем етнографічної секції у тому самому товаристві й членом екскурсійного бюро при Миколаївському відділі спілки «Всероботпрос» (Архів НКМ, удостоверение, с. 3).

У 1924—1929 рр. (у 1929 р. Ф.Т. Каменського знову було заарештовано і репресовано, до 1945 р. він перебував у концтаборах сталінсько-берієвського режиму) вчений працював директором Миколаївського історико-археологічного музею. Крім адміністративної роботи, йому вдалося відкрити нові, не відомі раніше, а також дослідити окремі відкриті й лише згадані у науковій літературі пам'ятки античності. Завдяки цьому фонди археології музею поповнилися значною кількістю експонатів (ДАМО, Ф. Р-161, оп. 1, спр. 601, арк. 344—351). Ф.Т. Ка-

мінський був прихильником комплексного вивчення пам'яток археології. У цьому питанні значний вплив на нього справила методика польових досліджень пам'яток античності, розроблена і застосована відомим археологом-античником академіком Б.В. Фармаковським, який ще на переломі століть започаткував практику розкопок, зокрема в Ольвії, широкою площею та пошарово, що дало вітчизняній археології небачені результати. В подальшому під час розкопок античних пам'яток така методика виправдала себе і в закордонній археології (Фармаковская 1988, с. 154—155).

Особливу увагу Ф.Т. Камінський приділяв співпраці з ольвійською експедицією, очолюваною Б.В. Фармаковським, а також збереженню Ольвії — унікальної пам'ятки, що має світове значення. Завдяки дару наукового передбачення Б.В. Фармаковський визнавав, що вивчення старогрецьких колоній Північного Причорномор'я важливе не лише тому, що вони постачали хліб і продукти харчування Стародавній Греції, а й тому, що «северное побережье Понта играло всегда решающую роль в исконном споре за первенство древнего мира между двумя его половинами — западной и восточной. Эти области всегда были тылом, который питал армии, боровшиеся за гегемонию в странах Востока. Кто владел этим тылом или кто там пользовался преобладающим влиянием, за ним и бывали победы в борьбе. Вот в чем была важность греческих колоний Понта и вот почему судьба их связывает с судьбами всего древнего мира» (Фармаковская 1988, с. 182—189).

Співпраця з Б.В. Фармаковським збагачувала знання й досвід Ф.Т. Камінського, давала змогу щороку брати участь зі співробітниками музею у розкопках Ольвії, систематизувати й описувати знахідки, вести польові щоденники і польові креслення ольвійських пам'яток, а після закінчення розкопок надсилати наукові звіти про дослідження Ольвії експедиціями Миколаївського історико-археологічного музею до Інституту матеріальної культури АН України (ДАМО, Ф. Р-161, оп. 1, спр. 787, арк. 5).

І хоча хронологію пам'яток археології в 1920-х рр. лише розробляли, в експозиції Миколаївського історико-археологічного музею вже чітко було визначено головні етапи історії людства. Найважливіше місце в ній було відведено старожитностям античного часу. В музеї під експозицію відвели спеціальний зал для експонатів Ольвії, який згодом було названо на честь видатного дослідника античності Б.В. Фармаковського (ДАМО, Ф. Р-161, оп. 1, спр. 628, арк. 213—214).

Відкриттю і попередньому вивченню пам'яток античного часу Миколаївщини, поряд

із дослідженням ольвійських старожитностей, Ф.Т. Камінський надавав особливого значення. Спираючись лише на згадки про випадкові знахідки, можливі місця розселення стародавніх греків уздовж берегів Бузького лиману і гіпотези вчених-античників, Ф.Т. Камінський почав планомірно і наполегливо перевіряти згадані пункти. Разом із перевіркою можливих місць розташування старогрецьких поселень він відкрив нові рештки поселень і городищ (ДАМО, Ф. Р-161, оп. 1, спр. 465, арк. 21—23).

У 1920-х рр. на території Миколаєва розгорнулось будівництво промислових, господарських та інших об'єктів, до зони яких потрапляли пам'ятки античного часу. Спостереження за їх станом вів Ф.Т. Камінський. Пам'ятаючи про дослідження у 1912 р. В.І. Гошкевичем поселення та могильника античного часу на території міжнародної пристані, що тоді будували, Ф.Т. Камінський приділив цій місцевості особливу увагу. Постійні спостереження й охоронні розкопки Ф.Т. Камінський вів і під час земляних робіт на теренах комерційного (торговельного) порту, спорудження нового елеватора, будівництва клубу водників. Ці спостереження, охоронні розкопки та збирання підйомного матеріалу зі зруйнованих культурних шарів пам'яток припали на 1925—1929 рр. (Лагута 1926, с. 20).

У 1925—1927 рр. біля Миколаївського яхт-клубу Ф.Т. Камінський із працівниками музею розкопав три поховання античного часу, два з них — у кам'яних скринях. Кістяки лежали впростано на спині головою на захід. Положення скелетів вдалося простежити лише у двох похованнях. Третє поховання було зруйновано земляними роботами. З поховального інвентарю знайдено сіроглиняне, вкрите поганої якості лаком блюдечко, червонолакове блюдо, тарілку, глечик із високим вузьким горлом, два бронзові наручні браслети і бронзову фібулу-застібку. Ці поховання попередньо було датовано Ф.Т. Камінським II—III ст., що практично відповідало прийнятому в світовій античній археології датуванню. Матеріали з цих поховань зберігалися у фондах Миколаївського краєзнавчого музею (Фабрициус 1951, с. 72—73).

Слід пам'ятати, що в часи, коли жив і працював Ф.Т. Камінський, не було розвинених засобів пересування. Значні відстані доводилося долати або пішки, або гужовим транспортом, що створювало певні труднощі й звужувало райони виявлення пам'яток античності.

Виявлення і попереднє дослідження пам'яток здійснювали вздовж лівобережжя Бузького лиману (від м. Миколаїв до м. Станіслав Херсонської обл.) та його правого берега (від м. Миколаїв до м. Очаків). Деякі з пам'яток були вже

відкриті й відомі з небагатьох писемних джерел та завдяки випадковим знахідкам чи розкопкам. До таких пам'яток, наприклад, можна віднести поселення і некрополь, розташовані на території маєтку М.М. Аркаса в с. Стара Богданівка. Під час проведення земляних робіт у цьому маєтку селяни знаходили деякі античні речі, які з часом потрапили до родини Аркасів. Після смерті М.М. Аркаса його родина передала ці речі на збереження до Херсонського археологічного музею (Миколаївський історико-археологічний музей почав працювати лише з грудня 1913 р.) (Гошкевич 1915, с. 17—21). Як уже згадувалося, директор Херсонського археологічного музею В.І. Гошкевич частково дослідив поселення і некрополь на території міжнародної пристані у м. Миколаїв та старогрецьке поселення на мисі між Сосицьким та Березанським лиманами, згодом назване Одесосом (Гошкевич 1914, с. 6—7; Гошкевич 1916, с. 1—6).

Слід зазначити, що прибережні простори Миколаївщини в ті часи не розорювали через брак необхідної техніки, і знайти пам'ятки археології, зокрема й античності, було нелегко. Лише в 1930—1950 рр. із запровадженням оранки земель Миколаївщини було зроблено широкомасштабні відкриття і дослідження пам'яток археології різних часів, у тому числі античних.

Ф.Т. Камінський почав обстежувати лівобережжя Бузького лиману ще у 1923 р. з Попової балки у м. Миколаїв (городище біля міжнародної пристані), і робив це щороку. Пам'ятка була розташована на високому мисі, утвореному берегом лиману і Поповою балкою на південно-західній околиці міста на площі 3—5 га. Потужність культурного шару коливалась від 0,9 до 1,2 м. У берегових урвищах простежувалися обриси котлованів землянок та господарчих ям, рештки стародавніх кам'яних мурувань. Городище не збереглося, його культурні рештки ліквідовано. Значна частина зібраних знахідок — це уламки хіоських амфор, чорнолакового аттичного, родоського та іонійського, а також ліпного посуду VI ст. до н. е. — II ст. н. е. Площу і межі поселень античного часу, відкритих на території Миколаєва, визначити не вдавалося через розширення міського будівництва. До решток таких поселень належать пункти у комерційному (торговельному) порту, біля клубу водників, на території заводу імені 61 комунара. За керамічними знахідками ці пам'ятки можна датувати часом існування Ольвії.

Інші античні пам'ятки лівобережжя Бузького лиману Ф.Т. Камінський виявив біля Широкої балки, Сіверського маяка, поблизу селищ Кисляківка, Єфимівка (тепер с. Лимани), Скельки, Лупарев, Олександрівка, Бубликової

балки (колишній хутір Пижа), мисів Пугача та Семенів Ріг, м. Станіслав.

На правобережжі Бузького лиману пам'ятки античного часу було відкрито або перевірено біля селищ Варварівка, Велика Корениха, Мала Корениха, Нова та Стара Богданівка, Аджиголу, Сари—Комиші, Козирки, Катиліна, маяка Дідова Хата, хуторів Топчія (Радсад) та Чортуватого.

На початку 1926 р. Ф.Т. Камінський склав першу археологічну карту Нижнього Побужжя з населеними пунктами, біля яких було виявлено й попередньо обстежено пам'ятки античності.

Ця карта, як і результати досліджень В.І. Гошкевича, лягли в основу монографії І.В. Фабриціус (Фабрициус 1951, с. 72—73). На основі досліджень Ф.Т. Камінського та інших археологів Інститут археології НАН України у 1990 р. видав повномасштабну карту всіх будь-коли виявлених і хоч якоюсь мірою досліджених пам'яток античного часу в Нижньому Побужжі. У цій монографії відзначено всі відкриття, зроблені Ф.Т. Камінським та його ініціативним гуртком «Друзі музею», що діяв у 1920-х рр. (Крыжицкий и др. 1990, с. 4, 35, 38, 39, 60, 64, 128).

Дослідження пам'яток античності, проведені згодом ольвійською експедицією Інституту

археології НАН України і Миколаївським краєзнавчим музеєм, охоплюють широкий діапазон часу існування цих пам'яток — з VI ст. до н. е. до II—III ст. н. е. Зрозуміло, що розвиток їх тривав нерівномірно і мусив обмежуватися різними періодами існування. Однак, як показали дослідження, усі ці городища, поселення й садиби входили до округи Ольвії, були її поживним середовищем та артеріальною системою, на яку більш-менш постійно тиснули войовничі кочові племена.

Ф.Т. Камінський зробив свій посильний внесок у розвиток античної археології. Він уперше ввів у науковий обіг матеріали з відкритих пам'яток античного часу, не відомих науці, на основі яких згодом було проведено широкомасштабні дослідження: у с. Варварівка (1939 р.), біля маяка Дідова Хата (з 1951 р. дотепер), біля с. Лимани (1980 р.) та ін. (Синіцин 1959, с. 113—133; Штительман 1956, с. 255—272; Рубан 1978, с. 32—36; Ратнер 1965, с. 35—39).

Феодосій Тимофійович, досліджуючи пам'ятки античності Нижнього Побужжя, багато з них зафіксував уперше, розширив терени їх поширення та став першим дослідником-першовідкривачем низки пам'яток хори Ольвії.

Гошкевич В.И. Древнее кладбище и городище в Николаеве. Летопись музея за 1912 год. — Херсон, 1914.

Гошкевич В.И. Дар семьи Н.Н. Аркаса. Летопись музея за 1913 год. — Херсон, 1915.

Гошкевич В.И. Где был древний Одесс? — Окр. відб. — Херсон, 1916.

Камінський Ф.Т. Звіт про діяльність Миколаївського державного історико-археологічного музею за III квартал 1926—1927 року // ДАМО. — Ф. Р-161. — Оп. 1. — Спр. 628. — Арк. 213—214.

Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта) — К., 1990.

Лагута М.Д. Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині // Николаевщина. Краеведческий сборник. — Николаев, 1926. — с. 14; ДАМО. — Ф. Р-161. — Оп. 1. — Спр. 256. — Арк. 94.

Нестуля О.О. Феодосій Камінський // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920—1950 роки. — Миколаїв, 2000. — С. 218—220.

Ратнер И.Д. Послевоенные археологические исследования Херсонского музея // КСОГАМ. — 1965. — С. 35—39.

Рубан В.В. Комплекс памятников античного времени в урочище Дидова Хата на Бугском лимане // КСИА АН СССР. — 1978. — Вып. 165. — С. 32—36.

Синіцин М.С. Поселення в с. Варварівка за розкопками 1938 р. // Праці ОДУ. Сер. іст. наук. — 1959. — **149**, Вип. 7, № 1. — С. 113—133.

Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К., 1951. .

Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский. — К., 1988.

Штительман Ф.М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана // МИА. — 1956. — № 50. — С. 255—272.

Одержано 14.08.2008

НАШІ АВТОРИ

БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович — кандидат історичних наук, доцент Донбаського державного технічного університету, завідувач Донбаського відділу Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України.

БУРДО Наталя Борисівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу фондів Інституту археології НАН України.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, співробітник відділу науково-технічної інформації Інституту археології НАН України.

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України.

ГОШКО Тетяна Юріївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГУЦАЛ Анатолій Федорович — доцент Кам'янець-Подільського державного університету.

ДЯЧЕНКО Олександр Вікторович — аспірант відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

КОВАЛЬ Олександр Анатолійович — аспірант відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України.

КОЗЮБА Віталій Костянтинівич — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

КОЛЕСНИКОВА Вікторія Анатоліївна — кандидат історичних наук, завідувач Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України.

КЛОЧКО Віктор Іванович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат історичних наук, завідувач відділом «Археологічний музей» Інституту археології НАН України.

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

МАТВІЙШИНА Жанна Миколаївна — доктор географічних наук, Інститут географії НАН України

МИХАЙЛОВА Наталя Ремівна — провідний архівіст Наукового архіву Інституту археології НАН України.

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

НАУМЕНКО Наталя Володимирівна — провідний бібліотекар Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України.

НЕДОПАКО Дмитро Петрович — кандидат технічних наук, старший науковий співробітник відділу фондів Інституту археології НАН України.

НІКІТІН Василь Іванович — викладач кафедри історії факультету політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили.

ОНОГДА Олена Вікторівна — аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, завідувач відділом археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

ПАРХОМЕНКО Олександр Григорович — кандидат географічних наук, Інститут географії НАН України

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України.

ПЕТРАШЕНКО Валентина Олександрівна — кандидат історичних наук

ПОЛТАВЕЦЬ Василь Іванович — генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

РОМАНЮК Валерій Вікторович — геолог, керівник археологічного клубу при районному ЦТДЮ м. Тараща Київської обл.

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу антропології Інституту археології НАН України.

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович — доктор історичних наук, завідувач кафедрою археології Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка

ЧЕРНОВОЛ Ірина Володимирівна — провідний бібліотекар Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	— Археологические открытия
ДАМО	— Державний архів Миколаївської області
ДАС	— Донецкий археологический сборник
ЗНТШ	— Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
ИАК	— Известия Археологической комиссии
ИИМК РАН	— Институт истории материальной культуры РАН
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОГАМ	— Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МКМ	— Миколаївський краєзнавчий музей
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
ОДУ	— Одеський державний університет
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
СА	— Советская археология
СГЭ	— Сборник Государственного Эрмитажа
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
УІЖ	— Український історичний журнал
NAS of Ukraine	— The National Academy of Science of Ukraine

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2008 р.

Від редколегії

Петру Петровичу Толочку виповнюється 70 років	1	3—7
---	---	-----

Статті

БУНЯТЯН К.П. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація.....	3	10—20
БУНЯТЯН К.П. Хронологія та періодизація середньодніпровської культури Правобережної України	2	3—13
БУРДО Н.Б. Кременева індустрія пам'яток трипільської культури на середньому Дністрі (за матеріалами колекцій Наукових фондів з розвідок Середньодністровської експедиції 1964—1970 рр.)	4	3—8
ГОЛУБЄВА І.В., КОЛОДА В.В., КУЩЕНКО А.В. Типологія українського посуду Центральної Слобожанщини козацької доби (за матеріалами Верхньосалтівського поселення)	1	20—27
ГОТУН І.А. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівкі-Рославське	3	25—34
ГОШКО Т.Ю. Технологічне дослідження бронзових виробів із Бузького скарбу	4	27—33
ГУСАКОВ В.В. Феодальний «замок» на Сході (за матеріалами середньоазійських археологічних досліджень)	1	15—20
ДЯЧЕНКО О.В. Динаміка змін чисельності населення володимирівсько-томашівської лінії розвитку західнотрипільської культури	4	9—17
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Полісько-дніпровська катастрофа фінального палеоліту з позиції археології	3	5—10
ЗУБАР В.М., БУЙСЬКИХ А.В. Ще раз про мармурові саркофаги Херсонеса Таврійського	2	13—22
ЛЮБИЧЕВА М.В. Контакти осілого населення дніпро-донецького лісостепу з сарматами в середині I — середині III ст.	2	22—29
МАТВІШІНА Ж.М., ЛИСЕНКО С.Д., ПАРХОМЕНКО О.Г. Результати палеопедологічного дослідження пам'яток Малополовецького археологічного комплексу в 2007 р.	4	18—26
МОГИЛОВ О.Д., ГУЦАЛ А.Ф. Про один із різновидів ранньоскіфських зооморфних вуздечкових прикрас	4	44—48
МАЯРЧАК С.П. Поховання і розвиток поховального обряду в давньо-руського населення Лівобережжя середнього Подністров'я	2	30—39
НІКІТІН В.І. Вплив географічного фактору на Інгульську катакомбну культуру (ІКК)	3	20—24
ОНОГДА О.В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV — початку XVI ст.	4	55—63
ПОЛТАВЕЦЬ В.І. З історії дослідження пам'яток передскіфського і скіфського часів у басейні Тясмину: природне середовище та особливості історичного розвитку регіону	4	33—44
РУДИЧ Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря	4	49—54
ТИЛЩАК В.С. Трупоспалення Чернелів-Руського черняхівського могильника	1	7—15

Публікації археологічних матеріалів

БРОВЕНДЕР Ю.М. Копальня Червоне Озеро IV Картамиського гірничо-металургійного комплексу доби бронзи	4	64—69
БУДЗИНСЬКА Н. Давньоруські металеві персні в колекції Музею історії міста Києва	2	40—47

ІВАНЧИК А.І., ПОГОРІЛЕЦЬ О.Г., САВВОВ Р.В. Новий римський військовий диплом з території України	1	45—54
ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л., САМОЛЮК В.О. Енеолітичний кремаційний могильник в околицях Острога на Західній	1	28—41
ХОМЧИК М.А., СОРОКІНА С.А. Відбитки античних камеї XVIII ст. у зібранні НМІУ	1	54—59
ЧЕРНЯКОВ І.Т., ЛЕЖУХ І.П. Набір для гри в горщику з Ніконія	1	41—44

До історії стародавнього виробництва

ГОТУН І.А., КОВАЛЬ О.А., ПЕТРАУСКАС А.В. Експериментальне вивчення бортництва у Північній експедиції. Життя бджіл та сутність бортного промислу	4	76—86
НЕДОПАКО Д.П. Залізні наконечники стріл (технологічний аспект)	4	70—76
ОРЛОВ Р.С., КОЗЮБА В.К. Нова знахідка пряслиця з графіті з Вишгорода	3	35—39
ПРИХОДНЮК О.М., ГОРБАНЕНКО С.А. Сільське господарство жителів ранньосередньовічного Пастирського городища	2	48—59
ПАНЬКОВ С.В., ВОЗНЕСЕНСЬКА Г.О. Організація залізодобувного і залізобробного виробництва у давньоруському Києві (про витoki місцевої чорної металургії та металообробки)	3	40—46

Публікації архівних матеріалів

СТАНІЩІНА Г.О. Архівні документи про поверненню церковних цінностей музейного значення в 1923 році.	1	60—70
--	---	-------

Нові відкриття та знахідки

<u>ПЕТРАШЕНКО В.О.</u> , КОЗЮБА В.К. Нові дані з давньоруської писемності	4	90—95
РОМАНЮК В.В. Фрагмент скіфського мідного казана з Поросся	4	87—89

Методика археологічного дослідження

РАБІНОВІТЦ А., СЕДІКОВА Л.В., ТРЕЛОГАН Д., ІВ С. Нові методології дослідження пам'яток давнини: цифрові технології та розкопки в Південному районі Херсонеса Таврійського, 2001—2006 рр. (частина 1)	1	71—81
РАБІНОВІТЦ А., СЕДІКОВА Л.В., ТРЕЛОГАН Д., ІВ С. Нові методології дослідження пам'яток давнини: цифрові технології та розкопки в Південному районі Херсонеса Таврійського, 2001—2006 рр. (частина 2)	2	69—78
ГАВРИЛЮК Н.О., МИХАЛЬЧИШИН І.Р. Деякі проблеми пам'ятко-охоронної справи в Україні (охорона курганів)	1	82—88
САЗАНОВ А.В. К методике исследования средневекового Херсонеса	3	76—93

Дискусії

БІЛЯЄВА С.О., БОЛТРИК Ю.В., ГАЛЕНКО О.І., ЕРСОЙ Б., КАРАШЕВИЧ І.В., КУЙЛУ-ЕРСОЙ І., МЕТЬЮ ДЖ., ОСТАПЧУК В., УРЕР Х., ФІАЛКО О.Є., ФІНКЕЛЬ К. Про «першу в світі археологогенну катастрофу», п'яту колону та редакторську тенденційність	3	94—101
СКОРИЙ С.А., СУПРУНЕНКО О.Б., ПРИЙМАК В.В., КОРОТЯ О.В. До питання про наявність Куземинського укріплення Більського городища	3	102—105

Пам'ять археології

КЛЮЧНСВА І.М. Сергій Олександрович Локтюшев (до 60-річчя від дня трагічної загибелі)	1	93—70
--	---	-------

Рецензії

ЗІНЬКО В.М. Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit (Hrsg. J. Hupe)	1	98—102
КЛОСІНСЬКА Е. М. Рец.: Лариса Крушельницька, Культура Ноа на землях України	2	93—96

МАГОМЕДОВ Б. Ivanišević V., Kazanski M., Mastykova A. Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations (Centre de recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance: Monographies, Vol. 22)	1	100—102
ОСТРОВЕРХОВ А.С. В.О. Галібін і його внесок у вивчення давнього скла (до 75-річчя з дня народження)	2	79—93
ОСТРОВЕРХОВ А.С. Академік М.О. Безбородов і його внесок у розвиток науки про історію скла (до 110-річчя з дня народження)	3	106—119
ОТРОЩЕНКО В.В., ГОРБАНЕНКО С.А. Рец.: Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури.	2	97—99
СОРОЧАН С.Б. Рец.: Херсонесский сборник. Supplement 1. Топография Херсонеса Таврического. Водосборная цистерна жилого дома в квартале VII (IX—XI вв.)	1	103—108
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., ГОРБАНЕНКО С.А. Рец.: Любомир Михайлина. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами	4	96—99

Хроніка

АБАШИНА Н.С. V Історико-археологічні читання пам'яті М.І. Троїцького «Верхнє Подання. Природа. Археологія» (Тула, Куликове поле, 2—4 листопада 2006 р.)	2	104—105
До 85-річчя Ісаака Бенціоновича Клеймана	3	122
До 60-річчя Віктора Івановича Клочка	4	102—104
До 60-річчя Олександра Кошка	4	101—102
До 60-річчя Сергія Борисовича Охотнікова	3	120—121
До ювілею Наталії Олександрівни Сон	4	100—101
ГОТУН І.А. Візит високопосадовців ООН до Ходосівського археологічного комплексу	1	112—116
ЗУБАР В.М., СОРОЧАН С.Б. До 80-річчя з дня народження І.А. Антонової — невтомної дослідниці Херсонеса	2	109—111
КОЛЕСНИКОВА В.А., МИХАЙЛОВА Н.Р., ЧЕРНОВОЛ І.В. Історія Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України	4	104—111
МАЦКЕВИЙ Л., ПАНАХИД Г. Чорноморсько-середземноморський коридор упродовж останніх 30 тис. р.	1	109—111
НІКІТІН В.І. Камінський Ф.Т. — дослідник пам'яток античності Нижнього Побужжя	4	118—121
ОТРОЩЕНКО В.В. Двадцять років на Мамай-горі	1	116—118
Пам'яті Аннети Леонідівни Нечитайло	4	112—113
Пам'яті Володимира Никифоровича Станка	2	111—113
Пам'яті Ірини Тимофіївни Круглікової	3	123—124
Пам'яті Нінелі Михайлівни Бокій	4	114—115
Пам'яті Олега Васильовича Сухобокова	3	124—125
Пам'яті Рашо Станева Решева	2	113
Сергій Миколайович Бібіков: життя, віддане науці (до 100-річчя від дня народження)	4	115—117
ЦВЕК О.В. Довгі кам'яні пластини енеолітичної Європи (міжнародна виставка)	2	106—109